

The background is a dark, monochromatic photograph of a city square. In the foreground, a signpost with several directional signs is visible. The signs include destinations like 'Autoput Zagreb 395m', 'Ljubljana 148m', 'Samobor 22m', 'Rijeka 205m', 'Zadar 57m', 'Pula 367m', 'Plitvi jezera 148m', and 'Krapina 192m'. In the background, there are silhouettes of people walking and standing, and a building with a sign that says 'HOTEL'. The overall atmosphere is historical and somewhat somber.

Tragovi.

Irina Subotić /

Ivo Lučić /

Sven Milekić /

Charles O. Warner III. /

Mirko Savković /

Nenad Grgurica /

Davor Trlin /

Tihomir Ponoš /

Danijel Matijević

Tragovi

/ **Impressum**

TRAGOVI – Časopis za srpske i hrvatske teme

IZDAVAČ: Srpsko narodno vijeće, Arhiv Srba u Hrvatskoj

ZA IZDAVAČA: Milorad Pupovac

ADRESA UREDNIŠTVA: Uredništvo Tragova, Preradovićeve 21, 10 000 Zagreb

E-MAIL: tragovi.redakcija@gmail.com

UREDNIŠTVO: Snježana Banović (Akademija dramskih umjetnosti, Sveučilište u Zagrebu), Nada Beroš, Nebojša Blanuša (Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu), Igor Drvendžija (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Tvrtko Jakovina (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), Milena Joksimović (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Dejan Jović (Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu i Univerzitet u Beogradu), Dušan Marinković (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), Nenad Močanin (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), Tihomir Ponoš (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Milan Radanović (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Ilija Ranić (Plejada, Zagreb), Sanja Roić (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), Andrej Šimić (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Filip Škiljan (Institut za migracije i narodnosti, Zagreb), Siniša Tatalović (Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu), Čedomir Višnjić (SKD Prosvjeta), Nikola Vukobratović (SKD Prosvjeta)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK: Dejan Jović

IZVRŠNI UREDNIK: Milan Radanović

KOORDINATOR ZA BIBLIOGRAFSKE BAZE: Mario Pallua

DIZAJN I PRIJELOM: Parabureau / Igor Stanišljević, Tena Križanec

FOTOGRAFIJA NA KORICAMA: Tošo Dabac: Trg Republike, oko 1950.

Arhiv Tošo Dabac / Muzej suvremene umjetnosti / Grad Zagreb

NAKLADA: 250

TISAK: Kerschhoffset

ISSN: 2623-8926

UDK: 323.15 (=1/=8) (051)

CIJENA POJEDINAČNOG BROJA: 6,63 €

IBAN: HR9823600001502433740

SWIFT: ZABAHR2X

Časopis se referencira u sljedećim bibliografskim bazama:

Hrčak, Google Scholar, CEEOL, BASE (Bielefeld Academic Search Engine), ProQuest (Primo, Summon).

Časopis je financiran sredstvima Savjeta za nacionalne manjine i Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Vlade Republike Hrvatske.

/ **Sadržaj**

/ ČLANCI

- 7 Irina Subotić
Porodica Plavšić: dokumenta i sećanja
- 48 Ivo Lučić
“Stvarno mislim da je doš'o kraj. Baš ono kraj”: opis stanja
tranzhumantnog stočarstva na Humskom putu u 21. stoljeću
- 73 Sven Milekić
Protiv “izjednačavanja žrtve i agresora”: stavovi udruga hrvatskih
veterana prema Srbima
- 113 Charles O. Warner III.
Podrijetlo ratnog veterana: Sukobi, srodnosti i (ponovna) slaganja
transnacionalnih identiteta na post-jugoslavenskom prostoru
- 143 Mirko Savković
Potencijali i ograničenja iskustava UNTAES-a u kontekstu projekcije
hrvatske meke moći pri rješavanju međunarodnih sukoba
- 170 Nenad Grgurica
Carinske ispostave na granici Hrvatske i Srbije od 1991. do 1999. godine
- 187 Davor Trlin
Etnizacija ustavnog prava Bosne i Hercegovine kao produkt odnosa
tri politička realiteta

/ PRIKAZI KNJIGA

- 213 Tihomir Ponoš
Milan Radanović: Općina Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu –
studija slučaja genocida nad Srbima u NDH
- 219 Tihomir Ponoš
Čedomir Bojčić: Vidimo se sutra – sjećanja na događaje u Pakracu
1990 — 1991. godine
- 225 Danijel Matijević
Siniša Malešević: Why Humans Fight? The Social Dynamics
of Close-Range Violence

/ ČLANCI

Porodica Plavšić – dokumenta i sećanja

IRINA SUBOTIĆ

profesorica emerita, Univerzitet u Novom Sadu

Životni putevi i aktivnosti istaknutih članova srpske porodice Plavšić iz Hrvatske mogu se pratiti od prve polovine XIX do početka XXI veka. Lična iskustva i profesionalni putevi nekoliko generacija te porodice sačuvani su u obliku profesionalne dokumentacije, svedočenja i priča. Bili su pokretači mnogih značajnih delatnosti širom Hrvatske i bivše Jugoslavije, najpre u Slavoniji, posebno u Osijeku, a potom i u Zagrebu, Novom Sadu, Sarajevu, Beogradu, Opatiji, pa i na Siciliji. Dali su dragocene doprinose građanskom životu, ekonomiji, naročito finansijama i bankarstvu, razvoju industrije, turizma, različitim naučnim disciplinama (medicini, pre svega) i kulturi, najviše književnosti i likovnim umetnostima. Posebno su zaslužni za samostalni nastup hrvatskih umetnika na međunarodnim manifestacijama u XIX i početkom XX veka, a u jednoj generaciji i za prodore i promociju avangardnih pojava dvadesetih godina prošlog veka. Uprkos pojedinačnih ličnih uspona i uspeha, njihove različite sudbine – često tragične – bile su odraz turbulentnih događanja i velikih političkih promena koje su obeležile XX vek, kada su se vizije o zajedništvu južnoslovenskih naroda preoblikovale u izmenjenu (ili drugačiju) političku stvarnost i ubrzo donele ne samo lična razočarenja, već i egzistencijalne krahove.

KLJUČNE RIJEČI: porodica Plavšić, hrvatska moderna umetnost i arhitektura, istorija bankarstva i privrede, jugoslovenstvo, Thalassotherapie, Opatija, Treveleri

/ Prolog

Porodicu Plavšić, veliku i uglednu, pokušaćemo, na početku, da opišemo u nekoliko poteza, prateći njihove biografije od druge polovine XIX i tokom celog XX veka. Verujem da nećemo preterati ako o njima govorimo kao o ličnostima koje su dospеле do samog vrha hrvatskog a kasnije i građanskog dela jugoslovenskog društva i njegove kulture, nauke, privrede... Mnogi

među njima imali su najbolja školovanja, ostvarili velike vizije, učestvovali u preoblikovanju privrede i finansija, doprinosili nauci i umetnosti, posebno u segmentu moderne i avangardne umetnosti. To govori o snazi novih, naprednih ideja koje su sprovodili, o hrabrim potezima, radosti stvaranja i potrebi za društvenom participacijom. Gotovo svi članovi porodice bili su većinom uspešni, radini, preduzetni, u različitim poljima. U porodici Plavšić postojala je široka lepeza poziva, zanimanja i položaja: od ministara do tapetara, od profesora univerziteta i direktora do pesnika, balerina, masona i avanturista. Pripadali su generacijama koje su verovala u zajedničke podvige i zajedničke nacionalne planove – da će se formiranjem ujedinjene države ostvariti dugo negovani, posebno tokom XIX i na početku XX veka, južnoslovenski ideali. Nisu se za njih grabili, ali pojedini članovi su imali i velike ambicije i visoke položaje. Pojedini su nonšalantno proživeli svoj vek, drugi turbulentno. Neki su bankrotirali, neki su bili u zatočeništvima po logorima a neki eliminisani iz društvenih struktura i tokova. Mnogi među njima su bili druželjubivi, voleli život, rad, kulturu, umetnost, posebno književnost, izdavaštvo i likovne umetnosti; bili su kreativni i kroz zabavu su stvarali. S prijateljima su delili sve svoje životne prilike i neprilike, sa njima saradivali širom nekadašnje Jugoslavije, ali i sveta. Razgranata porodica se preplitala sa još razgranatijim prijateljstvima i kumstvima među najuglednijim stvaraocima i misliocima kulturnog prostora; prijatelji su postajali članovi porodice – formalno i/ili neformalno, a veze u svim generacijama bile su izukrštane kako na poslovnom, tako i na ličnom i emotivnom planu. Sudbine, i ponekad profesije ovih ljudi su se u razuđenoj porodici Plavšić ponavljale, baš kao što je bio običaj i s ponavljanjem imena kroz generacije – Nikola, Mila, Dušan, Ivan, Čedomil, Milan, Silvijie, Irena, Ana, Olga, Vladimir... Žene nisu bile samo pratiteljke uspešnih muškaraca, posvećene supruge i majke, već su često dominirale, bile samosvojne, kreativne osobe koje su određivale sudbine svoje okoline i na različitim planovima dokazivale svoja važna mesta u društvu koja su im – postepeno – obezbeđivala nova vremena, novi socijalni i istorijski konteksti.

/ Pater familias Atanasije i sin Nikola Atanasijev

Poreklo porodice Plavšić verovatno je vezano za Borovu kod Virovitice, ili za neko od srpskih sela između Virovitice i Daruvara u kojima su živeli Plavšići

(Brđani, Katinac, Potočani).¹ Među najstarijim sačuvanim porodičnim podacima srećemo pomen Atanasija² Plavšića koji je početkom XIX veka u Virovitici i selu Bršadinu bio učitelj, oženjen s Kuzmanijom Vukotić. U njegovoj, delom sačuvanoj biblioteci u beogradskoj porodici Plavšić-Duduković, do danas se nalazi periodika koju je dobijao – *Letopis Matice srpske*³ i više brojeva časopisa *Slavonac*.⁴ Imao je ćerku Jovanku/Johanu, udatu za Filipa Solengija (Solenghi).⁵

O njihovom sinu Nikoli Atanasi(j)evu Plavšiću sačuvano je više dokumenata. U porodičnom arhivu se navodi da je rođen 3. maja 1840. godine u Bršadinu,⁶ 12 kilometara od Vinkovaca. Umro je u Osijeku 30. septembra 1912.⁷ Pučku školu i nižu gimnaziju završio je u Vinkovcima, a štamparstvo u Nemačkoj. U Vinkovce dolazi iz Zagreba, gde je vodio Dioničku tiskaru, ali je posao morao da napusti jer je organizovao štrajk tipografskih radnika. U Vinkovicima je Nikola kratko vreme bio kalfa, a potom postaje poslovođa i vlasnik Narodne tiskare koja obavlja važnu izdavačku delatnost: objavljuje *Izvešće c. k. velike gimnazije u Vinkovcih* 1873. i *Letopis za školsku omladinu*, a sledeće, 1874. godine štampa prvi hrvatski politički list u Slavoniji i Sremu *Krajišnik*, koji je odmah bio zaplenjen i spaljen zbog antiaustrijskih stavova. *Djela Matije Antuna Relkovića* izašla su 1875, a onda 1876. odlazi za Osijek pod pritiskom zbog svojih prosrpskih stavova. Nikola napušta izdavaštvo i 1882. postaje pristav Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju (Kolar, 1994:207). Od 1885. sve do smrti 1912. bio je ugledan i značajan sekretar te Komore. Redovno je pisao iscrpne izveštaje o njenoj delatnosti, o razvoju slavonske privrede, posebno naglašavajući potrebu za njenom autonomijom u odnosu

1 Zahvaljujem istoričaru Milanu Radanoviću za ove podatke.

2 Navodi se i kao Athanasije i Athanasije u dokumentima porodice Plavšić-Duduković u Beogradu; obiman arhivski materijal čuva Hrvatski državni arhiv u Zagrebu: HR-HDA, 757, fond Obitelj Plavšić. Svi prepisi sačuvani u porodici su, nažalost, bez preciznih arhivističkih oznaka. HDA ima bogatu dokumentaciju o aktivnostima Nikole At. Plavšića kao slobodnog zidara: konsultovano u HDA oktobra 2011, i u više navrata kod porodice Plavšić-Duduković u Beogradu.

3 *Letopis Matice srpske*, Novi Sad, br. 2, knj.117, 1874: na prvoj strani zabeleženo da je učitelj.

4 *Slavonac*, Požega, god. I, br. 14. i 15, 1863; sačuvana je i potvrda s potpisom Michaila Rottera da je primio svesku od gospodina Atanasija Plavšića 7. aprila 1860. Stranice časopisa koje nedostaju prepisivane su rukom, što govori o velikoj brizi da sve bude kompletirano i pohranjeno.

5 Sreće se i kao Solenger.

6 Postoji podatak da je rođen u Čepinu 1848. godine (Kolar, 1994: 207).

7 U porodičnim dokumentima zabeležen je datum 1. oktobar 1912. Sahrana je obavljena 2. oktobra, u porodičnoj grobnici srpskog-pravoslavnog groblja u Osijeku. Tu je sahranjena i njegova druga žena Ruža.

na Zagreb. Autor je kapitalnog dela *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju u prvih pedeset godina njenog opstanka (1853. — 1903.)*, izdatog u Osijeku 1904. Objavljuje i o drugim stručnim pitanjima – o statistici, ekonomiji, planovima i predlozima za dalji razvoj privrede i industrije Slavonije (Kolar, 1994: 207). “Za predani rad primio je više uglednih priznanja”, piše Zlata Živaković-Kerže u knjizi *Osječka sjećanja* (Živković-Kerže, 2009). Među raznim funkcijama obavljao je i poslove Zemaljskog obrtnog nadzornika, pravog člana Zemaljskog obrtnog vijeća u Budimpešti i Željezničkog obrtnog povjereništva. Nastojao je da se izgradi regionalna železnička mreža, što je smatrao izuzetno rentabilnim i važnim investicijama za razvoj hrvatske privrede, a poseban značaj je video u velikim međunarodnim izložbama koje su u drugoj polovini XIX veka bile popularne i plodotvorne, jer su se na njima predstavljali bogatstvo i mogućnosti razvoja Slavonije.

Kao “vrlo komunikativan i marljiv”, kako piše Mira Kolar (Kolar, 1994: 209), Nikola Plavšić je bio jedan od organizatora prve Regionalne gospodarsko-obrtne izložbe u Osijeku 1889. godine, s eksponatima slavonskog etnografskog porekla, koji će iste godine biti prikazani i na Svetskoj izložbi u Parizu, priređenoj povodom stogodišnjice Francuske revolucije. Ovo sudelovanje je bilo tim značajnije što Austrija i Ugarska zvanično nisu učestvovala zbog političkih prilika. Plavšić je saradivao u pripremama velike izložbe Hrvatske i Slavonije u Antverpenu 1894. i Milenijumske izložbe u Budimpešti 1896.

Ova uspešna predstavljanja Slavonije i njenih vrednosti podstakla su 1899. godine da se “osnuje fond za osnivanje Obrtnog muzeja u Osijeku, kako bi se u takvom Muzeju mogli prikazati izlošci proizvodnje sa slavonskog područja” (Kolar, 1994 : 210).

Drugi deo biografije Nikole At. Plavšića čitamo kod Dušana Sp. Vojvodića (Vojvodić, 2004: 123)⁸: “Otac mu je bio srpski učitelj u Bršadinu. Osnovnu školu i nižu gimnaziju završio je u Vinkovcima. Štamparstvo je izučio u Novom Sadu... Posebno zanimanje pokazao je za sakupljanje domaćih narodnih rukotvorina i srpskih starina. Radeći na tome umnogome je doprineo širenju saznanja u svetu o našim rukotvorinama izlažući ih na svetskim izložbama”. Autor spominje velike zbirke: iskopina, okamenina (petrofakata), muzičkih instrumenata, narodne ornamentike, a posebno slika starih majstora, koju je nasledio njegov srednji sin Dušan Plavšić. “Svojim radom obogatio je znanje

8 Izvor za podatke: Kalendar *Orao* za 1886. godinu.

o našoj umetnosti u svetu”, piše Vojvodić o Nikoli Plavšiću, “posebno preko zbirke *Srpske crkvene starine iz fruškogorskih crkava i manastira*, koje je on prvi put sakupio na jednom mestu i izložio pred našu i svetsku javnost na peštanskoj Zemaljskoj izložbi”. Te, 1885. godine bilo je prikazano 255 umetničkih i primenjenih radova iz manastira i iz Sremskih Karlovaca – kao što su dela od plemenitih metala, kandila, kadionice, okovi, stare štampane knjige, iluminirani rukopisi i sl.⁹

Na Nikolinoj umrlici, sačuvanoj u porodičnoj arhivi, čitamo dugi niz društvenih priznanja koje je dobio: nosio je titulu “viteza reda Franje Josipa I” za učešće na Svetskoj izložbi u Parizu 1900; posednik je “Zlatnog krsta za zasluge s krunom” Kraljevskog portugalskog vojničkog reda “Villa Vocosa” III razreda zahvaljujući radu na Međunarodnom zemljopisnom muzeju u Lisabonu povodom 400-godišnjice otvaranja morskog puta od Portugalijske do Indije. Dobio je titulu častnika (oficira) Kraljevskog srpskog reda Takovskog,¹⁰ zatim viteza Kraljevskog belgijskog Leopoldovog reda 1888. zbog uspešne saradnje sa Belgijom, a tu su i internacionalne medalje za znanost i industriju. Pravi (redovni) je član Kraljevskog ugarskog industrijalnog vijeća u Budimpešti, član Zemaljskog prometnog i carinskog vijeća, član Ravnateljstva i egzekutivni organ Slavonskih vicinalnih željeznica. Pored toga, na toj umrlici je potpisana njegova brojna porodica: sestra Jovanka/Johana Solenghi (Solenger), rođ. Plavšić, zet Gregor/Grgur Vuković, tri snahe – Mary Plavšić, rođ. Wagner – supruga najstarijeg sina Milana, Mila Plavšić, rođ. Kasai – supruga srednjeg sina Dušana i Irena Plavšić, rođ. Sedlacsek¹¹ (Sedlaček) – supruga najmlađeg sina Nikole Ml., zatim druga Nikolina supruga Ruža Plavšić, rođ. Zirner, dva šuraka – Filip Solenghi i Jacques Zirner, i deca: Milan Plavšić, Dušan Plavšić, Nikola Plavšić, Olga Vuković, rođ. Plavšić i Čedomil Mihaćinović Plavšić.

U Osijeku je Nikola Atanasijev bio u prvom braku sa Ljudmilom pl. Ilić/von Illich (rođena 1850, umrla 14. januara 1892),¹² iz plemićke porodice (Dui-

9 O ulozi N. Plavšića u vezi s tom izložbom: Радовић, Д. (аница). Зидне новине уместо уметности. Изложба у Будимпешти. Благо фрушкогорских манастира. *Политика* (oko 2000.; nisu pronađeni tačni podaci).

10 U porodici Plavšić-Duduković u Beogradu čuva se reprezentativna fotografija N. Plavšića s Takovskim ordenom na grudima, kao i raskošni jelovnik sa večere povodom Zanatlijske izložbe u Minhenu 10. novembra 1888. gde je bio predstavljen kao “délégué hongrois”.

11 U literaturi se uglavnom sreće pisanje: Sedlaczek.

12 Javlja se i kao Ludmila, tepali su joj Milka, Mila. Sreće se podatak da je umrla 1891. godine; moguće je da je bila sahranjena 1892. Njeni roditelji su bili Stjepan Ilić (1824 — 1910), krajiški

šin, 1938/39) i sa njom imao četvoro dece: ćerku Olgu i trojicu sinova – Milana, Dušana St. i Nikolu Ml.

U drugom Nikolinom braku sa RUŽOM, rođ. ZIRNER, rođen je sin ČE-DOMIL ČEDA MIHAČINOVIĆ PLAVŠIĆ, koji je, kao i njegov otac, bio pristav (kasnije glavni tajnik) Trgovinsko-obrtne komore u Osijeku od 1. maja 1924. do 1941. godine (Božić, 2008). “On piše čitav niz žalbi na postojeće osnove zakona kojima se ugrožavala i slabila slavonska privreda”, kritikuje vođenje centralizovane privredne politike, smatra nedopustivim da je osiječki kraj zapostavljen po mnogim pitanjima, uključujući i nedostatak železničkih veza i sl. (Kolar, 1994: 213—217). Pored toga, brojnim tekstovima daje osnovu za istorizaciju Komore i uvid o njenom doprinosu ekonomskom razvoju Slavonije u drugoj polovini XIX i početkom XX stoleća; kritički reaguje na aktuelnu carinsku, trgovinsku, privrednu i zanatsku situaciju kojoj je Komora uvek davala svoj veliki doprinos; borio se, poput svog oca, za bolji status slavonske privrede koja je novim državnim zakonima i marginalizacijom cele oblasti bila ugrožena (Kolar, 1994: 208);¹³ organizovao je učešće osječkih privrednika na međunarodnim izložbama i sajmovima (u Beču i Lvovu 1925, a u Parizu 1926) i pratio najznačajnija ekonomska događanja širom Evrope (Nenezić, 1988: 232, 607).¹⁴ U porodici se sećaju da nije bio prihvaćen kao blizak i drag rođak, već kao posetilac kojeg su povremeno sretali i protokolarno primali, za razliku od ostalih članova sa kojima su se intenzivno i prisno družili. Umro je 29. septembra 1945. i sahranjen u Osijeku, na pravoslavnom groblju.

/ Deca Nikole i Ljudmile Plavšić

Najstariji Nikolin i Ljudmilin sin MILAN (rođen 1873, umro 10. aprila 1930) želeo je da bude slikar, ali umesto ozbiljne umetničke karijere, zadovoljio

oficir rodom iz Cirkvene kod Bjelovara, i Ana pl. Zuneg. Sačuvano je jedno Ljudmilino toplo pismo upućeno ocu povodom njegovog imendana. Imala je stariju sestru Mariju pl. udatu za Svetimira Topolščaka i mlađeg brata Đuru pl. Ilića; svi imaju brojne potomke.

- 13 M. Kolar navodi i druge Plavšićeve napise: važnu brošuru “Ursachen und Wirkungen im Verfalle unseres Kleingewerbes” iz 1910, elaborat “O novoj carinskoj tarifi” iz 1925, studiju “Razvoj željezničkog prometa”, Jugoslavenski Lloyd 31 iz 1939. i dr.
- 14 Ime Čedomila Plavšića Mihačinovića vezuje se za masonstvo, kao i ime njegovog oca; prema popisu članova lože *Budnost* u Osijeku primljen je 1913, a dobio razrešnicu 1937. AJ, Beograd, fond 100, fasc. 19.

se izradom kopija umetničkih dela i to samo za odabrane prijatelje i rođake, kao na primer za pesnika Silvija Strahimira Kranjčevića. Porodično predanje kaže da je bio nepouzdan i rasipan, pa ga je otac poslao – gotovo po kazni – u Sjedinjene Američke Države. Svoje ćerke BLANKU i OLGU,¹⁵ iz veze sa ANOM PLIŠEK, ostavio je da ih odgaja *omama* Mila, supruga njegovog mlađeg brata Dušana. U porodici je sačuvan tzv. “brodski manifest” po kojem je Milan – mađarske/hrvatske nacionalnosti, stigao na Ellis Island 20. avgusta 1905. godine brodom “Slavonija” iz Rijeke. Kao poslednje mesto njegovog boravka u domovini navodi se Essek/Osijek; ima 32 godine, neoženjen je. Iz Newporta, Kentacky, ocu je 4. decembra 1907. napisao iscrpno pismo na nemačkom jeziku, na zaglavlju *Plavsic & Wagner*, o svom boravku u SAD, o poslovima, vezama, uz obećanje da će za Božić stići hrvatsko pismo.¹⁶ U Kentakiju je osnovao novu porodicu: oženio se sa MARY,¹⁷ rođ. WAGNER, očevitno iz familije njegovih poslovnih partnera, koja je svakako doprinela njegovom sređenom građanskom životu. O tome svedoči jedna porodična fotografija s damama u dugim haljinama i raskošnim šeširima s velikim obodima i perjem, s gospodom u tamnim elegantnim odelima i decom u pomodnoj odeći malih mornara.¹⁸

/ Dušan Plavšić

Život Nikolinog drugog sina DUŠANA PLAVŠIĆA bio je izuzetno zanimljiv, bogat, plodan. Poznat je kao ugledan bankarski stručnjak, inicijator mnogih privrednih i kulturnih aktivnosti, mecena, prijatelj umetnika, publicista, kolekcionar, izdavač... Na teške izazove smelo je odgovarao. U krajnjoj liniji – bio je to tragičan životni put. O njegovom delu se može govoriti kao izuzetno zna-

15 Obe su nosile majčino prezime; Olga Plišek je kasnije živela u Gracu s mužem Liksijem Lichtscheindelom, i prema *Stablu života*, imala je ćerku Sandru, zvanu Pipica. Njena sestra Blanka Plišek je živela veoma teško u Budimpešti; nju je Dušan Plavšić i kasnije materijalno pomagao.

16 Čuva se u porodici Plavšić-Duduković.

17 Na pojedinim porodičnim zapisima i u porodičnom *Stablu života* uz njeno ime stoji: Emma.

18 Fotografija se čuva u porodici Plavšić-Duduković; Milan je u američkom braku imao šestoro dece: tri ćerke – Dorothy, Dolores i Virginiju, i trojicu sinova: Milana, Earla i Irvina (koji je imao i sina i unuka istog imena). Jelena Duduković, praunuka Milanovog mlađeg brata Dušana Plavšića St. uspela je da pronađe preko Interneta Milanovog unuka Irvina koji je takode živio u Kentakiju, ali nakon njegove smrti ponovo su prekinuti kontakti s ovim delom porodice u kojoj je zadržano prezime Plavšić.

čajnom i uticajnom primeru uspona i padova generacije koja je bila svedok prelomnih istorijskih zbivanja, raspada starih i stvaranja novih država, institucija i organizacija, kao i brojnih političkih, nacionalnih, ekonomskih, društvenih i kulturnih dešavanja u prvoj polovini xx veka u Hrvatskoj i u celoj Jugoslaviji.

Dušan Nikolajev Plavšić rođen je u Vinkovcima (12) 24. aprila 1875. godine, umro u Zagrebu 18. decembra 1965. Dokument iz porodice govori da je kršten 27. aprila 1875. godine u hramu Silazak sv. Duha u Vinkovcima s naznakom da je otac Nikola, štampar, istočno-pravoslavne a Ljudmila rimo-katoličke vere. Dušan je srednju školu učio u Osijeku gde je bio rano podstaknut željom za isticanjem i osamostaljivanjem hrvatske kulture od vezivanja za Austro-Ugarsku. Očeva finansijska situacija i društvena pozicija omogućile su mu studije prava u Beču koji je krajem XIX veka bio veliko stecište mladih intelektualaca – kasnije najznačajnijih zastupnika hrvatske moderne, kao što su to bili Ivan Meštrović, Rudolf Valdec, Tomislav Krizman, Robert Frangeš Mihanović, Milivoj Dežman, Iso Velikanović, Ivo Pilar... Sa njima se Plavšić intenzivno družio, a sa slikarem, osječkim prijateljem Gvidom Jenijem (Guido Jeny), Dežmanom, Milanom Marjanovićem, Branimirom Livadićem pokrenuo je 1897 — 1898. časopis *Mladost*. Po svoj prilici, izdavanje je finansirao Dušanov otac. Taj krug mladih ideologa promovisao je nove pojave i ideje kako u književnosti i likovnim umetnostima, tako i u savremenim naukama, poput psihoanalize i rasprava o socijalnim pitanjima. Uzor je bila revija *Ver Sacrum* – paradigmatična za bečku secesiju. Međutim, klerikalni krugovi su učinili sve da spreče dalje izlaženje *Mladosti* (Galjer, 2012: 13—19).

Pored toga što je tokom studija bio vrlo aktivan član i odbornik Hrvatskog akademskog društva “Zvonimir”, uticajne organizacije koja je okupljala uspešne studente, Plavšić je od ranih dana želeo da doprinese internacionalnoj poziciji hrvatske kulture. Ta ideja je bila uklopljena u niz programa u kojima je on učestvovao, kao što je, na primer, bio predlog sačinjen zajedno sa Gvidom Jenijem da se osnuje udruženje na deoničarskoj osnovi radi povezivanja umetnika i publike. Reč je o Prvom hrvatsko-srpsko-slovenskom književno-umetničkom društvu čija je koncepcija bila ugrađena u Hrvatski salon 1898, a potom i u časopis *Život* koji je izdavalo Društvo hrvatskih umjetnika 1900 — 1901 (Galjer, 2012: 27—28).

Plavšić je studije prava završio u Pragu 1899, gde se nalazio u krugu Stjepana Radića. Profesionalnu karijeru započeo je u Sarajevu kao sekretar Bosansko-hercegovačke privilegovane zemaljske banke u periodu između 1901.

i 1906. godine. Tu se u pravoslavnoj crkvi venčao sa Milom Kašaj/Kasai,¹⁹ koju su u porodici kasnije zvali *omica*, *omama*. Bila je rođena 1879. u Ljubljani gde je njen otac Franjo Kašaj (1844 — 1914), rodom iz Cirkvene kod Bjelovara, služio kao kapetan – “potomak stare hrvatske krajiške oficirske obitelji”, kako je Dušan Plavšić istakao u svom kraćem životopisu koji je nazvao “Autobiografija”, pisanom na samom početku formiranja ustaškog režima u NDH.²⁰ Njena majka Julijana (Slava) bila je češkog porekla.²¹ *Omica* Mila je umrla u Zagrebu 8. marta 1946. O njenoj otmenosti i lepoti svedoče tri izvanredna portreta – Bele Čikoša Sesije (Csikos Sessia), Mencija Klementa Crnčića i njegove supruge Line (Karo-line) Crnčić-Virant.²² Mila je hrabro nosila teret nesrećnog braka: Dušan je bio prezauzet raznim obavezama i interesovanjima, kasnije i egzistencijalnim brigama zbog poslova; zanemarivao je zbog toga porodicu, a ona je ostala u sećanju kao izuzetno posvećena svojoj i deci razgranate familije, unucima i brojnim prijateljima. Bila je veoma bliska sa sestrom Elom, udatom za Silvija Strahimira Kranjčevića; odgajila je njihovu ćerku Višnju posle smrti oba roditelja.

U kulturnom životu Sarajeva Dušan Plavšić je bio vrlo aktivan: pisao je za časopis *Nada*, koju je uređivao njegov prijatelj i rođak Silvije Strahimir Kranjčević, sa kojim je, a u saradnji sa Tugomirom Alaupovićem, osnovao *Hrvatski literarni klub*. S druge strane, sa svojim bečkim saborcen Ivom Pilarom pokrenuo je značajan *Hrvatski klub*, dok se zajedno sa Ćirom Truhelkom, članovima

- 19 Po porodičnoj priči Milu je zbog toga sarajevski župnik izbacio iz Katoličke crkve. U Sarajevu su stanovali u Sahtijanusa 4/II sprat, a potom u Kečinoj ulici 22.
- 20 Ovaj indikativni, ciljano osmišljen autobiografski zapis na šest gusto kucanih stranica, Plavšić je poslao Ravnateljstvu ustaškog redarstva povodom odredaba o evakuaciji i kretanju Srba na području grada Zagreba. Čuva se u HR-HDA. Obitelj Plavšić-757: postoji u nekoliko prepisa, uključujući i u dokumentaciji porodice Plavšić-Duduković u Beogradu. Pored toga, Plavšić je ostavio niz dokaza svoje raznovrsne delatnosti. Ovde se, kao ilustracija, navode samo pojedini poslovi koje je inicirao a mnoge i ostvario.
- 21 Zvali su je i Slavica – druga *omama*, rođ. Kopecki (Kopetzky, 1852 — 1910); njen otac Abriob rođen je u Olomoucu. Oboje su, kao i ćerka Mila i mnogi drugi članovi porodice, sahranjeni na Mirogoju, dok je Dušan sahranjen na Varaždinskom groblju, gde će kasnije počivati i njegova druga supruga Štefanija (Štefica).
- 22 L. Crnčić-Virant bila je učenica slikara i keramičara Josipa Bauera; kao aktivistkinja, bila je prva predsednica Kluba likovnih umjetnica, zaslužna za njegovo osnivanje; između ostalog, ilustrovala je zbirku *Pjesme* S.S. Kranjčevića. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=12774>; <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3731>, Pristupljeno: 1. juna 2023. Miline portrete Čikoša Sesije i L. Crnčić-Virant čuva porodica Plavšić-Duduković u Beogradu, a za veliki portret, rad Klementa Crnčića, nije poznato gde se sada nalazi; bio je kod dr Ćedomila Plavšića u Opatiji do njegove smrti.

Hrvatskog pjevačko-prosvjetnog društva “Trebević” i mnogim saradnicima trudio da Sarajevo dobije reprezentativnu izložbu hrvatskih umetnika u impozantnoj dvorani nesuđene većnice Beledije.²³

Iako bi se moglo reći da je za Dušana Plavšića kultura predstavljala njegovo pravo interesovanje i ljubav, u bankarstvu je postigao vidne uspehe, sticao imetak, društveni ugled i pozicije, što mu je omogućivalo iniciranje raznih projekata, pomaganje u realizacijama investicionih programa i angažovanje na polju ojačanja ekonomije, trgovine, industrijalizacije, ali i kulture. Mnoge planove poremetilo je izbijanje Prvog svetskog rata, a nakon formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Plavšić je nastavio sa razvijanjem svojih poslova koji su doprinosili inovativnim, modernizacijskim tokovima ne samo u Hrvatskoj, već širom tadašnje države.

Nakon Sarajeva, Plavšić je 1906. godine u Zagrebu²⁴ dobio posao sekretara (komesara) Prve hrvatske štedionice, da bi potom rukovodio Centralnom bankom u Osijeku i zagrebačkom podružnicom Hrvatske zemaljske banke d.d. iz Osijeka (direktor je bio između 1912. i 1919). Bio je uključen u poslove oko reparacija dobijenih od Nemačke i Mađarske posle I svetskog rata. Pomogao je formiranju Zagrebačke burze za robu i vrednote 1919, što je bilo od posebnog značaja jer je ona obavljala “značajne poslove za čitavu zemlju u vremenu kada se Beograd još nije oporavio od ratnih stradanja” (Kolar, 2001: 134).

Godine 1921. postavljen je za direktora (glavnog ravnatelja) Jugoslavenske banke d.d., Jugoslavenske banke d.d., nekadašnje osječke Hrvatsko-slavonske zemaljske banke. S ponosom pišući o svojim zaslugama, Plavšić je naveo da je on taj mali, provincijski zavod sa 5,000.000 kruna kapitala, podigao na jedan od najvećih zagrebačkih zavoda sa 100,000.000 dinara glavnice. Napušta 1922. Jugoslavensku banku i odmah osniva svoju, Balkansku banku d.d., a upravo u to vreme kratkotrajno je imao u Beogradu funkciju pomoćnika ministra finansija Koste Kumanudija, zaduženog za obezbeđivanje državnih i inostranih

23 Uprkos obimnih priprema, izložba nije priređena pošto je većina pozvanih hrvatskih umetnika učestvovala u Beogradu 1904. godine na Prvoj jugoslovenskoj umetničkoj izložbi, priređenoj povodom stogodišnjice Prvog srpskog ustanka i Kongresa jugoslovenske omladine (Kraševac, 2019a: 267–27), a na predlog Velikoškolske omladine (Vučetić, 2009: 704). Pored toga jaki politički pritisci su dolazili sa raznih strana (Matković, 2013 : 88–92). Suština se svodi na različito viđenje ideje jugoslovenstva: <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/naprednjacki-prijepori-o-jugoslovenstvu> Pristupljeno: 24. jula 2024.

24 Te, 1906. godine postao je član *Hrvatskog sokola*, udruženja koje je gajilo panslavenske ideje.

subvencija. Bio je zadužen za “sanaciju hrvatskog bankarstva”, što je, drugim rečima značilo eliminaciju mnogih privatnih banaka. Međutim, zbog javne kritike rada Narodne banke smenjen je sa tog položaja (Kolar, 2001: 131, 136). Istovremeno, zbog neslaganja sa politikom kralja Aleksandra i loših odnosa sa članovima Vlade, brzo se vraća u Zagreb (Kolar-Dimitrijević, 1995). Za potrebe Prve hrvatske štedionice tokom njegovog boravka u Beogradu, u najužem centru grada, u Ulici kneza Mihaila 42, podignuta je 1922. velelepna palata u duhu berlinsko-mađarske secesije, po projektu uglednog hrvatskog arhitekta Dionisa Andrije Sunka.²⁵

Pripremao je Zakon o bankama, a bio je i predsednik Hrvatskog štamparskog zavoda Dioničke tiskare, upravnik u Državnom baždarskom uredu i Burzovnom vijeću (Božić, 2008 : 658).

Arhivski fond Obitelj Plavšić u Hrvatskom državnom arhivu ukazuje na veoma široki dijapazon različitih aktivnosti u kojima je učestvovao Dušan Plavšić, bilo u svojstvu deoničara brojnih industrijskih i trgovačkih preduzeća u Hrvatskoj za koje je posredovao ili pomagao da se osnuju i otvore, ili u svojstvu savetnika određenih planiranih (a često i neostvarenih) poslova. U domen njegovih delatnosti spadalo je osnivanje niza industrijskih, zanatskih, turističkih, trgovinskih i sl. firmi, preduzeća za morsko ribarstvo, elektrifikaciju Gorskog kotara, čak i hidroelektrane u Skradu, rad na unapređenju banjskih lečilišta i nacionalnog turizma, posebno na Primorju i na Plitvicama. Pomagao je kao inicijator i konsultant izgradnju hotela, obalnih građevina i parkova, puteva, splitske luke i brodogradilišta u Rijeci; učestvovao je pri planiranju eksploatacije šuma u Srbiji (oko Manasije), u Bosni, Crnoj Gori i Makedoniji (Skopskoj Crnoj Gori) ili rude na Kajmakčalanu; radio je na investicijama tvornice papira *Vevče*, na saniranju seljačkih dugova, na uspostavljanju Bosutske vodne zadruge. Učestvovao je u razvoju industrije šećera, finansirao ciglane i proizvodnju telefonskih kablova; davao koncesije za rafineriju nafte... To su samo neke od poslovnih inicijativa u kojima se pominje ime Dušana Plavšića kao učesnika ili savetnika.

Kao i njegov otac Nikola, i Dušan Plavšić²⁶ je niz godina bio slobodni zidar. Bio je starešina lože *Ljubav bližnjega*, a potom projugoslovenske lože *Grof Ivan*

25 Zgrada u Beogradu je i kasnije služila kao banka, a od 1. jula 2010. u njoj je otvoren prvi privatni umetnički Muzej Zepter, posvećen srpskoj likovnoj umetnosti od 1945. do danas.

26 Dokumentacija o pripadnosti masonima Nikole Plavšića čuva se u: HR-HDA, fond 757, Obitelj Plavšić.

Drašković od 1919, u kojoj su članovi bili i mnogi od njegovih prijatelja – dr Vladimir i Antonija Tkalčić (Tkalčić Koščević, 2007: 30 sqq), Rudolf i Helena (Jelka) Valdec,²⁷ Đuro Sabo (Gjuro Szabo),²⁸ Bela Čikoš Sesija, Maksimilijan Vanka, Davorin Hotko i dr. Formiranjem *Velike lože Srba, Hrvata i Slovenaca* pod nazivom *Jugoslavija* sa sedištem u Beogradu (Đorđe Vajfert je bio veliki majstor, dr Radenko Stanković – član Odbora), objedinjene su i pojedine hrvatske lože, s ciljem da se doprinese jugoslovenstvu kao državnoj ideologiji (Markovich, 2020: 109—176). Nezadovoljstvo je, između ostalog, izazivala i unitaristička politika zbog brisanja drugih nacionalnih identiteta, pre svega hrvatskog.

Najbliži prijatelji – među njima i mnogi masoni – Zdenka i Božidar Kunc (Živanović, 2007: 410 sqq),²⁹ dr Vladimir, dr. Bogdan i Stjepan Varičak,³⁰ Marko Tajčević, Omer Mujadžić, Hugo Erlih (Ehrlich), Andrija Milčinović, Milan Ćurčin, Tomislav Krizman, Slavko Batušić,³¹ Srđan Budisavljević, Ivan Meštrovčić, Svetozar Pribičević, dr Radenko Stanković,³² dr Ivan Ribar – bili su rado viđeni gosti porodice Plavšić u zagrebačkoj vili u Rokovoj ulici 9, gde ih je ugošćavala supruga Mila, često sama, “s pol litrice vina”, pričala je ćerka Silvana, jer je “glava porodice” bio prezauzet profesionalnim obavezama.³³

Početkom 1920-ih godina velike perturbacije su se dešavale i među masonima (Markovich, 2020: 109—176; Nenezić, 1988³⁴), između ostalog, i zbog reorganizacije i preimenovanja loža u duhu aktuelnog jugoslovenstva, što,

- 27 Rudolf Valdec je izradio bistu malog sina Plavšićevih, Milana (1908 — 1911) koji je rano umro od difterije; čuva se u porodici Plavšić-Duduković, a Helena Valdec, Rudolfova supruga i mlada sestra Bele Čikoša Sesije (Csikós-Sessia), jedna od prvih hrvatskih vjarkin – radila je bistu ćerke Silvine Plavšić kao devojčice; čuva se u Gliptoteci HAZU u Zagrebu.
- 28 Bili su kumovi; Đ. Sabo je ostavio veliki uticaj na formiranje mladih Plavšića, kako svedoči stariji sin Čedomil.
- 29 Deo njihove zaostavštine čuva se u porodici Plavšić-Duduković u Beogradu.
- 30 Njihov blizak rođak arhitekta i urbanista Miloš Somborski, član *Trevelera*, bio je do kraja života vezan za porodicu Plavšić.
- 31 Plavšići su i sa Batušićima bili u rodu: Milina i Elina majka Slava Kašaj bila je rođena sestra Marije Mecger (Metzger); njena ćerka Ida, udata za Antuna Batušića, sa svojim sinom Slavkom i svim daljim potomcima, nastavila je tradiciju porodičnog druženja, posebno u njihovoj vili na Zlataru koja je ušla u literaturu.
- 32 Njegov sin Radeta Stanković, Meštrovčićev đak, bio je takođe član *Trevelera*.
- 33 Vilu u Rokovoj ulici projektovao je Bruno Bauer namenski za slikara Roberta Auera 1904; tu su često radili Miroslav Kraljević i Tomislav Krizman; kuća je 1905/1906. dobila stambeni deo uz atelje kao i prostor namenjen mladima u kojem su se kasnije okupljali članovi *Trevelera*.
- 34 Pojedine podatke iz Nenezićeve knjige treba uzeti s rezervom.

razume se, nije svima bilo po volji: “Kao pristaša unitarne jugoslavenske ideje Dušan Plavšić je bio posrednik preko kojega su hrvatske institucije nakon 1918. preuzimale jugoslavensko, unitarističko obilježje. Tako je učinjeno i s Hrvatsko-slavonskom zemaljskom bankom u Osijeku koja postaje Jugoslavenska banka, te Hrvatskom dioničkom tiskarom kojoj je Plavšić bio predsjednik i koja prelazi u ruke *Jugoštampe*, a tako je bilo i s nekim drugim institucijama, *Hrvatska njiva* postaje *Jugoslavenska njiva*”³⁵ (Kolar, 2001: 134). Hrvatsko društvo umjetnosti gubi nacionalnu odrednicu: Plavšić je predložio “da se naslov društva promijeni u prijašnji naziv ‘Društvo umjetnosti’ da se time raskine ograničenje regionalnog značenja društva i društvu omogući da svoj rad proširi na čitavo naše kraljevstvo” (Kraševac 2019a: fusnota 24).

Privrženost ideji ujedinjenja južnoslovenskih naroda bila je porodična tradicija Plavšića. Dušan se borio protiv podčinjenosti hrvatskog naroda i njegove kulture mađarskim i austrijskim interesima, ali njegovo razočaranje u Beograd zbog nepoštovanja lokalne tradicije i do tada ostvarenih postignuća, pre svega u domenu ekonomske politike, s jedne strane, i autonomne hrvatske kulture, s druge strane, kao i narastajuće nezadovoljstvo zbog sprovođenja dominantne prosrpske politike beogradskih vlasti, dovelo je Plavšića u tešku poziciju. Za pojedine krugove u Zagrebu bio je suviše jugocentričan, a za pojedine krugove u Beogradu – nedovoljno jugocentričan. Za srpske nacionaliste nije bio dovoljno Srbin, a za hrvatske je bio nedovoljno Hrvat. Ni jedni ni drugi nisu mu to oprostili.

Iako je poticao iz uspješne, dobrostojeće porodice, a i sam stekao znatan imetak zahvaljujući svojim velikim radnim sposobnostima, znanju, inventivnosti i ambicijama, Plavšić je doživio bankrot. Balkanska banka³⁶ je zapala u krizu; bila je u procesu likvidacije između 1922. i 1925, mada je formalno-pravno postojala sve do 1948. godine (Lajnert, 2020: 207—239). Dušan je morao da proda jahtu *Dubravka* mornarici,³⁷ potom automobil *Chevrolet*, pa vile na

35 Za taj časopis Plavšić daje svoje priloge o hrvatskoj umetnosti i umetnicima sve do 1926. godine

36 Balkanska banka se, kao sponzor, oglašavala u avangardnom časopisu *Zenit* i zenitističkim publikacijama, koje je u Zagrebu između 1921. i 1923. uređivao Ljubomir Micić, sa jednim od svojih programskih načela – “balkanizacijom Evrope”. Micić se vrlo negativno odnosio prema hrvatskoj kulturi i pojedincima, pa je 1923. morao da pređe u Beograd, gde je takođe bio u konfliktu sa sredinom. Pod uticajem *Zenita* u Zagrebu je delovala grupa gimnazijalaca i studenata koji su sebe nazivali *Trevelerima*. Među njima su bila dva Plavšićeva sina, Čedomil i Dušan Ml., počerka Višnja Kranjčević i budući zet Josip Sajsl (Seissel) i dr.

37 Prema saznanjima porodice, tu jahtu je nakon Drugog svetskog rata jedno vreme koristio

Zlataru i u Novom, u Rokovoj ulici i na Tomislavovom trgu. Seli se više puta.³⁸ Lično nije mogao da se pomiri i prilagodi novoj situaciji: dugo je bolovao.

Na bankrot je uticalo nekoliko faktora: loši odnosi sa Vladom Nikole Pašića kada se povela velika novinska kampanja protiv Balkanske banke. Kao i njegov prijatelj dr Ivan Lorković, Plavšić je delovao na liniji Hrvatsko-srpske koalicije (Kolar, 2001: 133), a neko vreme bio član Samostalne demokratske stranke iz koje je istupio kada je prevladala politika Svetozara Pribičevića sa izrazitim unitarističkim i centralističkim programom. Nikada kasnije nije bio ni u jednoj političkoj partiji. Ostao je otvoreni protivnik svih Vlada – kako Nikole Pašića i Nikole Uzunovića, tako i kasnije Milana Stojadinovića, te Dragiše Cvetkovića.

Teškoj finansijskoj situaciji je svakako doprinela nova ekonomska politika uz jačanje državnog uticaja na privredu, na čemu je i sam Plavšić radio. Međutim, kao bankarski stručnjak i samosvojna ličnost, bio je oštar kritičar finansijskih poteza vlasti, posebno zbog neadekvatne devalvacije novca. Taj državni monetarni projekat je umnogome uticao na gašenje manjih banaka i doveo do loma postojećeg sistema akcionarskih društava, osiguravajućih kompanija, mešovitih preduzeća sa stranim kapitalom, ali i do propadanja kako brojnih hrvatskih veleposednika – plemića, pre svega (Kolar, 2001: 135) – tako i mađarskih, nemačkih i srpskih veleposednika, u koje je spadala i čuvena porodica Dunderski.

Balkanska banka je neuspešno finansirala izgradnju željezničke pruge Šarganska osmica na Mokroj Gori, na deonici od Vardišta do Šargana, poverenu Dušanovom mlađem bratu Nikoli Ml. Dušan Plavšić je bio optužen za nepotizam, pa su u procesu vođenom sa državom, on i saradnici izgubili najveći deo celokupnog imetka.³⁹

Isto tako, jedna od otežavajućih epizoda koja je doprinela bankrotu odnosila se na Milivoja Mimu Predića, oženjenog za Margaritu Gitu, ćerku Branislava Nušića, tadašnjeg upravnika Umetničkog odseka Ministarstva za prosvetu Kraljevine SHS. Nušić je molio Plavšića da finansijski pomogne njegovom zetu Prediću da u Zagrebu počne sa izdavanjem lista *Domovina*, što je on i učinio za-

Koča Popović.

38 Stanovali su u Demetrovoj, pa u Vlaškoj, na Medveščaku, na Dolcu, u Jurjevskoj, zatim u Masarykovo.

39 Plavšić piše u svom životopisu 1941. da je “umesto 54,000.000 jedva izvukao 22,000.000 dinara”.

jedno sa nekoliko svojih bliskih prijatelja.⁴⁰ Međutim, Predić nije vodio posao uspješno, a kako je Plavšićeva Balkanska banka bila i u taj plan uključena, sve investicije su propale.

Razume se, raslo je veliko nezadovoljstvo, posebno u Hrvatskoj, dok je s druge strane Plavšićeva kritika vladinih mera izazvala odbojan stav i ljutnju kralja Aleksandra. Do 1934. godine Plavšić nije imao značajniju funkciju, ali je i dalje vešto radio na njemu bliskim poslovima: bio je bankarski, kreditni, investicioni savetnik, posrednik ili organizator pojedinih velikih privrednih poslova, kao što su pregovori sa stranim bankama. Godine 1930. objavio je studiju *Država i Narodna banka. Nekoliko pogleda na pitanje o zakonskoj stabilizaciji dinara* (Tisak Jugoslovenske štampe d.d. u Zagrebu), a u jesen 1933. izradio je, po narudžbini Prve hrvatske štedionice, elaborat *Rješenje naše finansijsko-privredne krize u vezi sa razduženjem zemljoradnika* u kojem traži da država sprovodi "ispravnu narodnu privrednu politiku".⁴¹ To spada "u najbolje stranice naše finansijske literature", smatra istoričarka Mira Kolar (Kolar, 2001: 135—137). Zbog svojih konstruktivnih predloga postavljen je za komesara Prve hrvatske štedionice i istovremeno za člana komisije za saniranje novčanih zavoda u celoj zemlji (1934). Međutim, sa dolaskom na vlast vlade Dragiše Cvetkovića, ponovo je otpušten.

Tokom tridesetih godina bio je konsultant brojnih firmi (Kolar, 2001: 135), između ostalog, radio je za Beogradsku banku, Jugobanku, Srpsku centralnu privrednu banku u Sarajevu, Srpsku banku u Zagrebu, Jadransko-podunavsku banku u Beogradu i dr.⁴² U Trgovinskoj komori Zagreba često je držao stručna predavanja o prednostima i devijacijama bankarskih sistema.

U istom životopisu Plavšić je naveo da je 1941. godine bio "stručni konzulent Saveza novčanih i osiguravajućih zavoda NDH u sektoru hrvatskog novčarstva", i da je dao primedbe na Zakon o Hrvatskoj državnoj banci.

40 Podršku Prediću su na Plavšićeve nagovore dali njegovi prijatelji B. Čikoš Sesija, B. Šenoa, D. Hotko, R. Valdec, koji je čak stavio svoju kuću pod hipoteku.

41 Knjiga srodnog sadržaja objavljena je pod nazivom: *O sanaciji našega bankarstva. Rasprava*. XX vek, br. 2, Beograd 1938.

42 U svom životopisu iz 1941. (HR-HDA, fond 7579) Plavšić navodi da je bio jedini pomoćnik ministra koji je otišao bez penzije i bez ijednog jugoslovenskog ordena, da je 1919. bio predložen za odlikovanje ali dekret nikada nije stigao, a da mu je 1934. ponuđeno da bude odlikovan za sređivanje bankarstva, što je on odbio: odnosi se na orden "Sv. Save III reda".

/ Kultura i umetnost – nasleđena i negovana vokacija

Dokumentacija u HDA ukazuje da je Plavšićeva biografija puna akcija koje je sprovodio zahvaljujući znanju, idejama, ambiciji, organizacionim sposobnostima, ulozenim finansijskim sredstvima, vezanim za hrvatsku kulturnu scenu. Sjajne primere posvećenosti kulturi Plavšić je video u aktivnostima svoga oca, što ga je od mladosti usmerilo ka književnosti i likovnim umetnostima. Sa 17 godina je objavio prve stihove: porodica čuva sveščicu *Karanfilji. Dušanovi pjesnički prvenci* iz 1892.⁴³ Ljubav prema poeziji mu se vratila krajem života. U mladosti se potpisivao kao *Discobolo, D.P., D.N.P* i *D. Nikolajev*, čime je isticao svoj panslavizam i tada moderno rusofilstvo: “Danas je mladome čovjeku teško zamisliti šta je onda značila za nas Rusija. Ona je za nas bila nedokučiva, tajnovita” (Tkalcic Koščević, 2007).⁴⁴

Krajem 1890-ih Plavšić piše prikaze pozorišnih predstava i mnogih kulturnih događaja za *Slavonische Presse, Mladost, Agramer Tagblatt*. Tokom života u Sarajevu saraduje u časopisu *Nada* – predstavlja bečku kulturnu scenu, a dolaskom u Zagreb živo se uključuje u umetnički život: pored pozorišnih predstava i književnosti, prati likovne događaje – objavljuje tekstove o slikarima, vajarima i arhitektama.⁴⁵ Zajedno s bečkim prijateljima pokreće časopis *Savremenik* u kojem raspravlja o kulturom životu i istaknutim ličnostima toga vremena. Kao član, a potom sekretar Društva hrvatskih književnika začeo je ediciju *Savremeni hrvatski pisci* koja (1909) objavljuje divot izdanje *Pjesme* njegovog prijatelja i rođaka Silvija Strahimira Kranjčevića. Bio je odbornik i potpredsednik Gospodarskog odbora Matice hrvatske i učestvovao u organizaciji brojnih izložbi. Svojim najvećim uspehom smatrao je samostalni nastup

43 Dragocenu bibliografiju od preko 160 Plavšićevih radova objavila je Mira Kolar uz studiju: *Buran život dr. Dušana Plavšića (1875. — 1965.)*, *Osječki zbornik*, (24–25), 2001: 139–143.

44 Plavšić je putovao sa dr Aleksandrom Horvatom i sedamnaest dačkih drugova iz hrvatskog tamburaškog zbora u Rusiju, do Nižnjeg Novgoroda, na XI Sverusku jarmarku ali ona nije bila održana. Krajem 1890-ih sa ruskom je preveo priču V.V.Vereščagina za *Mladost*, pisao o Angurinu, Suborinu, Puškinu za *Agramer Tagblatt*; u časopisu *Život* (knj.1, 1900) objavio je tri teksta vezana za Rusiju: o izložbi hrvatskih umetnika u Petrogradu i Moskvi; “Rusko društvo prenosnih izložaba” i o K.P.Brusovu, a u sledećem broju piše o slikaru I.K.Ajvazovskom.

45 Na primer: za *Savremenik* piše o Valdecu 1907, o F. Kovačeviću 1909, o Bukovcu 1910; za *Obzor* o Krizmanu 1907, o V. Kovačiću 1908; za *Hrvatsku (kasnije Jugoslavensku) njivu* o Aueru, Rašici, Ivekoviću, F. Kovačeviću, V. Nikolić, A. Uvodiću 1917; o Bukovcu 1922.

hrvatskih umetnika u Petrogradu i Moskvi 1899/1900.⁴⁶: Društvo hrvatskih umjetnika s potpisom Vlahe Bukovca poverilo je organizaciju te manifestacije Plavšiću i Rudolfu Valdecu, a Antonija Tkalčić Košćević detaljno opisuje njenu postavku i veliki uspeh, ne samo zbog izbora kvalitetnih učesnika, već zbog činjenice da je hrvatska umetnost prikazana izdvojeno, čemu se protivila Austro-Ugarska. S druge strane, ruski car i carica su ovu postavku smatrali najlepšim delom izložbe (Tkalčić Košćević, 2007:19—22). Plavšić učestvuje i u organizaciji Prvog hrvatskog salona, kojim je inaugurisan Umjetnički paviljon, Prve umjetničke izložbe u Sarajevu, Jugoslovenske izložbe u Parizu po ideji Ivana Meštrovića povodom Međunarodne mirovne konferencije u Versaju. Izložba je trebalo da istakne želju za zajedništvom i duh jugoslovenskog jedinstva upravo u trenutku odlučivanja o stvaranju Kraljevine SHS.

Plavšić je od 1911. bio član Društva hrvatskih umjetnika, čiji predsednik postaje ubrzo posle stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1919.⁴⁷ Bio je to do 1927. Posebno se zalagao oko organizacije Moderne galerije, upotpunjavanja i otvaranja njenih fundusa u Muzeju za umjetnost i obrt. Upravo u to vreme veliki deo Plavšićeve kolekcije ulazi u fond Moderne galerije, a kako se kretao u krugu najznačajnijih stvaralaca koji su doprineli da hrvatska umetnost krene putem modernizma, poput Meštrovića, Valdeca, Krizmana ili Čikoša Sesije, Kraljevića, Becića, Račića, Uzelca, Ljube Babića, njegovu kolekciju su činila mnoga remek-dela toga vremena i tih umetnika. Uz malu finansijsku nadoknadu, većina dela iz njegove zbirke predata je Gradu Zagrebu, tačnije Modernoj i Strossmayerovoj galeriji (Jirsak 2010, 2011). Plavšićeva briga oko važnih muzeoloških pomaka vidi se u konstataciji: “Prvi zasad poznati

46 Napisao je prikaz: “Petrogradska izložba” (*Život*, knj.1. 1900). Domaćin izložbe je bilo Carsko društvo za unapređenje umetnosti (Императорское общество поощрения художеств – ОПХ, a posle 1917: Sverusko društvo za unapređenje umetnosti), koje je postojalo između 1820. i 1929. godine. Obojica zaduženih za organizaciju dobili su zlatne ruske ordene “Sv. Stanislava III stepena”: Plavšićev orden nasledio je njegov stariji sin dr Č. Plavšić, sada ga čuva Čedomilov unuk Nikola Duđuković u Beogradu, a povelja o dodeli ordena R.Valdecu od 14. decembra 1899. nalazi se u Valdecovoj ostavštini u HAZU, Zagreb.

47 Isidor/Izidor Kršnjavi, jedan od osnivača i dotadašnji predsednik Društva hrvatskih umjetnika, znao je da će Plavšić u novoj državnoj konstelaciji biti njegov žestoki protivnik, da se priprema “velika zavera”, kada je još 1917. zabeležio u svom dnevniku da je protiv njega “Dr Artur Schneider mobilizirao slobodne zidare i poveo akciju s njihovim najagilnijim članom, bankovnim direktorom Plavšićem”. Radilo se o vrlo oštrom nastupu D. Plavšića protiv dotadašnje uprave Društva zbog nedovoljnih aktivnosti (Kraševac, 2019:270–271).

inventarni popis Moderne galerije sastavljen je prigodom 'smjene' 1918./1919. godine kada, nakon Kršnjavija, predsjednikom Društva umjetnosti postaje Dušan Plavšić" (Kraševac 2019b: 244).

Pored toga Plavšić vodi i čuva vrlo sadržajnu prepisku s umetnicima koja govori ne samo o prijateljskim vezama, već i o kulturnoj politici, kupovini umetničkih radova, kako za ustanove, tako i za ličnu zbirku, o organizovanju izložbi, podizanju spomenika, pružanju pomoći umetnicima, izgradnji ateljea i stanova za mlade stvaraocce i sl.⁴⁸ Iz sačuvane dokumentacije vidimo da je Dušan Plavšić bio u prilici da učestvuje u nizu drugih inicijativa, kao što je bilo podizanje kina *Urania*, preuređenje Kaptola, Etnografskog muzeja, parka Maksimir... Mnoge od planiranih aktivnosti i zamašnih planova su zamrli kada je Društvo umjetnika zapalo u finansijske probleme, a sam Plavšić bankrotirao.

Plavšića nisu mimoišla važna priznanja: pored pomenutog ruskog carskog ordena, proglašen je za člana-dobrotvora *Hrvatske knjige* pri Društvu hrvatskih književnika;⁴⁹ uvršten je u spomenicu objavljenju povodom hiljadugodišnjice hrvatskog kraljevstva *Znameniti i zaslužni Hrvati 925 — 1925* (Zagreb 1925, str. 215), što govori da je njegova posvećenost hrvatskoj kulturi i umetnosti bila prepoznata i priznata. Isto tako, u Spomen-izdanju *Pola vijeka hrvatske umjetnosti 1888 — 1938*, objavljenom povodom organizovanja velike retrospektivne izložbe, ističe se njegovo ime kao ličnosti koja se zalagala za unapređenje i predstavljanje hrvatske umetnosti svetu.

Tokom 1940. Plavšić u *Novoj srpskoj riječi* raspravlja o bankarskoj problematici. Za vreme rata nema njegovih članaka. Posle Drugog svetskog rata piše za *Hrvatsko kolo* Matice hrvatske raspravni tekst "Čija je pjesma 'Naprijed braćo'" (1948) i o Marku Maruliću (1950), a 1952. za *Vjesnik* o Prvom maju u Hrvatskoj, u čijoj proslavi je s ponosom učestvovao, i za *Vjesnik u srijedu* o pismima Bebelja, Kauckoga i Žoresa (Jaurès).

48 HR-HDA.Obitelj Plavšić –757, kutije 47, 17 i dr. sadrže pisma iz različitih perioda; pored pomenutih, tu su pisma G. Jurkića, R. Frangeša Mihanovića, J. Mišea, V.Gecana, J. Kljakovića, Đ.Tiljka, M. Račkog, S. Šumanovića, M. Tartaglie, V. Bukovca i ličnosti iz drugih oblasti – politike, nauke, kulture, na pr. V. Novaka, S. Pribičevića, K. Kumanudija i dr.

49 Dokument u arhivi porodice s potpisom Nikole Andrića, izdat 20. avgusta 1936. godine na osnovu odluke sednice Društva od 12. juna 1936.

/ Ratne godine i poslednji dani Dušana Plavšića

Ubrzo po formiranju ustaškog režima u NDH i odredaba o evakuaciji i kretanju Srba na području grada Zagreba, Plavšić je 12. maja 1941. poslao svoju "Autobiografiju" (pisanu već aprila meseca) Ravnateljstvu ustaškog redarstva. Na početku pominje sve članove svoje porodice: suprugu Milu iz stare, ugledne plemićke, katoličke porodice Ilić, pašenoga Silvija Strahimira Kranjčevića, njegovu suprugu Elu i njihovu ćerku Višnju, dvojicu sinova – dr Čedomila, asistenta u Beogradu gde je "dobio mesto podesno za naučni rad, što mu u Zagrebu nije bilo omogućeno", i diplomiranog pravnika Dušana Ml., ali "od njega već više od pola godine nema nikakvih vesti", kao i ćerku Silvanu, udatu za ing. arh. Josipa Seissela.

U želji da istakne svoju lojalnost i privrženost Hrvatskoj, u trenutku kada oseća da je ugrožen i da se našao u pravoj egzistencijalnoj opasnosti, Plavšić piše kako se kao sasvim mlad u Osijeku priklonio hrvatskom nacionalnom pokretu i da je kao član hrvatskih đačkih društava bio policijski pritvoren zbog organizovanja protesta protiv uvođenja mađarske kulture u osječko pozorište. Piše da je svoje angažovanje vezano za hrvatsku kulturu i umetnost nastavio u vreme studija u Beču u krugu istaknutih hrvatskih intelektualaca, kao aktivan član Društva hrvatskih studenata "Zvonimir". U pismu je posebno naglasio da je u Sarajevu početkom xx veka, sa bliskim prijateljem dr Ivom Pilarom osnovao *Hrvatski klub*, kojem su pristupili svi hrvatski intelektualci i činovnici, "odijelivši ih od ominoznog *Herren-Cluba*. I sada, 1941, taj *Hrvatski klub* postoji", ističe Plavšić.

Za ta komplikovana vremena čini se indikativnim odnos koji je on imao sa dr Ivom Pilarom. Dugotrajno druženje između dve tako različite ličnosti – Pilara, kasnije "jednog od glavnih ideologa ekskluzivističkog hrvatskog nacionalizma" i Plavšića, osvedočenog pristalice unitarnog jugoslovenstva, moglo bi se protumačiti rano uspostavljenim prijateljskim vezama i mnogim zajedničkim ciljevima: obojica su u Beču, u mladosti, pripadala "naprednjačkoj modernističkoj usmjerenoj mladeži koja se uglavnom priklonila naprednjačkoj ideologiji" (Matković, 2013: 69), koja je bila u tradiciji kako porodice Pilar, tako i porodice Plavšić. Prema Matkoviću (2013: 69, 76), bečki krug hrvatskih studenata nije se bavio političkim, već pre svega kulturološkim pitanjima. To isto nalazimo i kod Irene Kraševac: "Glavni cilj Pilara i Plavšića bilo je utjecati

na kulturna i umjetnička kretanja u skladu s duhom vremena, pod izrazitim utjecajem bečke moderne” (Kraševac 2019a : 268, fusnota 8). Plavšić je s puno hvale objavio 1898. prikaz studije Ive Pilara o secesiji u osječkom *Slavonische Presse*-u. Upravo ta zajednička pripadnost idejama modernizma stvarala je kritičko raspoloženje i želje za promenama na mnogim poljima, kako se čita iz Pilarovih pisama Plavšiću tokom 1897. i 1898 (Matković 2002: 33—40). Njih dvojica su u Sarajevu zajedno radili u Zemaljskoj banci i složno okupljali hrvatske intelektualce, književnike i umetnike u nastojanjima da se njihov glas čuje a vrednosti istaknu i poštuju, uz saradnju istomišljenika drugih nacionalnosti i vera. Njihovo prijateljstvo je opstalo i tokom 1920-ih, kada vidimo Ivinog sina Vladu i sinove Dušana Plavšića, Čedomila i Dušana Ml., kao aktivne članove Akademskog kluba *Treveleri*. Tridesetih godina ponovo sarađuju u Sociološkom društvu gde Plavšić drži predavanja o bankarstvu. Razlike u političkim stavovima očevitno nisu poremetile njihovo prijateljstvo, što je možda znak obostrane tolerancije, a Plavšićevo naglašavanje tog prijateljstva u “Autobiografiji” 1941. bio je bez sumnje znak potrebe za zaštitom i nadom u spasenje.

Plavšić u “Autobiografiji”, kako je naslovio svoj životopis upućen Ravnateljstvu ustaškog redarstva, navodi svoje zasluge za razvoj hrvatske privrede, a s ponosom naglašava da je “bio jedan od glavnih aktera u hrvatskoj književnoj i umjetničkoj moderni, koja se manifestovala u poznatoj borbi *starih i mladih*”.

Uprkos pokušajima da naglasi zasluge kojima je zadužio Hrvatsku, njenu privredu i kulturu, Plavšić nije izbegao sudbinu mnogih ličnosti srpskog porekla, pravoslavne religije, ali i masona: u noći između 10. i 11. novembra 1941. godine bio je uhapšen u društvu još četrdesetak uglednih hrvatskih intelektualaca – univerzitetskih profesora, funkcionera raznih ministarstava, advokata, direktora kulturnih ustanova, banaka, ureda... Mnogi od njih bili su masoni.⁵⁰ Sutradan su prebačeni iz zatvora Savska cesta u zloglasni Jasenovac, a sledećeg dana, 13. novembra – u isto tako zloglasnu kaznionu u Staroj Gradiški (koja je ubrzo pretvorena u logor), u kojoj nije bilo ništa manje okrutno no u jasenovačkom logoru (Mužić 2000:197).⁵¹ Pet meseci Plavšić je delio tešku sudbinu

50 Među njima su bili Grga Novak, Krešimir Baranović, dr Janko Košćević, Ante Barac, Franjo Tučan, Josip Badalić i dr. Masonske lože su, inače, bile raspuštene već u leto 1940, a najznačajnija dokumentacija uništena.

51 I. Mužić je podatke preuzeo od: Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 1945. Plavšić je na spisku uhapšenih naveden pod brojem 35. kao D. Plavčić.

hiljade zatočenika, a onda su ga, u jednom času, neočekivano, 12. aprila 1942, “velikim naporom prijatelji uspjeli izvući” (Kolar, 1996—1999: 137).⁵² U porodici je sačuvano sećanje da se nedeljama sam krio po slavonskim šumama, peške došao do Zagreba u otrcanoj odeći, sa jedinom uspomenom iz logora u džepu: bio je to nevešto sklepani “pribor za jelo” koji je sam napravio – viljuška i nož od jelove daščice – znak želje da se sačuva trag pripadnosti civilizaciji. Ovi predmeti čuvaju se u porodici.

Međutim, sada je to bio drugi, slomljeni čovek. Čekala ga je i nova zla sudbina. Najpre se dugo lečio u sanatorijumu *Mercur*, potom je izbačen iz stana. Povukao se iz javnosti. U malim stanovima u kojima je živio nije bilo dovoljno prostora za sve preostale porodične stvari, ogromnu biblioteku, brojnu dokumentaciju, još uvek značajnu kolekciju slika, skulptura, crteža i grafika. Većim delom to je bilo pohranjeno po magacinima. Rečiti svedok tog vremena je Plavšićev portret iz 1944, rad njegovog osječkog druga Gvida Jenija⁵³: prikazao ga je ostarelog, omršavelog, sa sarkastičnim osmehom, pogleda uprtog negde u daljinu. Na ranijim portretima – Čikoša Sesije, Maksimilijana Vanke i Ivana Tišova – Plavšić je predstavljen kao dostojanstven, ozbiljan i odlučnog držanja.⁵⁴ Njegova unuka Maja Plavšić ga je kao studentkinja redovno obilazila: Dušan i njegova druga žena Štefica, koja je nekada bila sekretarica u Balkanskoj banci, vodili su je sredom na ručak u *Esplanadu*, čuvajući – na izvestan način – bar delić starog stila građanskog života.

“Moj otac je bio bankovni službenik, ali je penzionisan kao književnik”, piše sin Čedomil (Jevtić, 1983: 91—124): dobio je penziju za dugi staž od kada je, kao student, 1898. godine, osnovao časopis *Mladost* u Beču. Bogata Plavšićeva zaostavština, data Hrvatskom državnom arhivu, upućuje na poslednje

52 Isto nalazimo i kod I. Kraševac (2019a: 275): “... s velikim naporom prijatelji ga izvlače iz logora...” – bez navođenja koji bi to prijatelji mogli biti. Prema usmenim tvrdnjama Dušanove unuke Maje Plavšić, u porodici se veruje da su njegovom izlasku iz logora mogli doprineti masoni. U literaturi se navodi da su 6. aprila 1942. skoro svi hrvatski masoni oslobođeni (Košir, 2020: 264), ali na tom spisku nije bio Plavšić. Iako nema preciznih dokumenata, smatra se da su u NDH stradali Jevreji-masoni, ali ne i Hrvati-masoni; s druge strane ima indicija da je Slavko Kvaternik bio član jedne ugarske lože, što je moglo hrvatskim zatvorenicima-masonima da pomogne u oslobađanju (Mužić, 2000: 179–180).

53 <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8558>, Pristupljeno 23. juna 2023.

54 Svi portreti se čuvaju u porodici Plavšić-Duduković u Beogradu, sem monumentalnog koji je radio Čikoš Sesija a za koji se ne zna gde se sada nalazi; bio je kod dr Čedomila Plavšića u Opatiji do njegove smrti, kao i portret Dušanove supruge Mile, rad Klementa Crnčića.

godine njegovog života. Tu vidimo da je i kao 90-godišnjak sačuvao znatiželju: uredno je sređivao stotine novinskih isečaka iz različitih oblasti – od astronomije, astronautike i građevinarstva do vesti o poznatim ličnostima, a pre svega, o kulturnom životu Hrvatske, Jugoslavije i sveta. Stara prijateljstva i veze delomično su bile obnovljene.⁵⁵

U duhu tradicionalnog darodavstva porodice Plavšić, Štefica je nakon Dušanove smrti poklonila njegove brojne knjige Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci 1973. godine,⁵⁶ a umetnička dela i privatni predmeti podeljeni su među članovima porodice. Čuvaju se u Zagrebu, na Siciliji, a posebno u Beogradu.

Pored autoriteta u oblasti bankarstva, posvećenosti kulturi i umetnosti, pored predanog angažovanja na društvenom planu, neosporno je da je veliku ulogu za realizaciju projekata imala Plavšićeva finansijska situacija i spremnost da usmerava bankarske fondove u pravcu mnogobrojnih, pa i kulturnih akcija u koje je verovao. U tom smislu njegove aktivnosti ostavile su vidnog traga, pa je u "Autobiografiji" mogao ponosito sebe da nazove "jednim od glavnih aktera" svoga vremena. Njegovo marginalizovano mesto rezultat je sklopa istorijskih okolnosti, između ostalog, verovatno i odnosa prema ideji jugoslovenstva koju je on otvoreno zastupao. I mada nije bio u prvim redovima, niti je bio omiljena ličnost, njegova uloga je neosporna. To mogu potvrditi samo činjenice, poput tekstova Irene Kraševac, Mire Kolar, Jasne Galjer, Stanislava Marijanovića, Stjepana Matkovića...

/ Nikola Mlađi, Olga Plavšić i njihovi potomci

Iz avanturističkog mladalačkog života drugog sina Nikole Atanasi(j)eva, Nikole Plavšića Mlađeg nije ostalo mnogo podataka.⁵⁷ Rođen je u Osijeku mada su

- 55 HDA čuva poziv upućen Plavšiću s memorandumom Društva prijatelja umjetnosti Hrvatske, datovan 9. prosinca 1954, s potpisima Ivana Ribara i Tomislava Krizmana i popisom pozvanih ličnosti na osnivačku sednicu Inicijativnog odbora Društva, među kojima su bili mnogi uglednici – Marijan Detoni, Krsto Hegeđušić, Ivo Režek, dr Svetozar Rittig, Ivo Štajner (Steiner), prof. Vladimir Tkalčić, prof. Zdenko Vojnović, Vanja Žanko i Drago Magjer (Kraševac, 2019a: 275).
- 56 U porodici Plavšić-Duduković čuva se pismo zahvalnosti povodom tog dara, sa potpisom tadašnjeg direktora Matka Rojnića.
- 57 U "brodskom manifestu" broda "Niagara" zabeležen je putnik Nikola Plavšić pod brojem 100883110176 koji se iskrcao na Ellis Island 16. aprila 1912. godine: Austrijanac / Hrvat po naci-

njegov život i rad bili vezani za Novi Sad. U tadašnjoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca kao inženjer imao je građevinsku firmu Plavšić, ali bez finansijskog i profesionalnog uspeha. Gajio je vizionarsku ideju da konstruiše i učestvuje u izgradnji danas čuvene železničke pruge uskog koloseka Šarganske osmice koja je započeta pred I svetski rat. Nakon rata, tokom 1923, Nikola je sa svojom firmom i firmom *Fenix* radio na pruži sa tri do pet hiljada radnika, uključujući i desetine objekata za smeštaj materijala i radnika, kao i na žičari za prevoz alata i građevinskog materijala. Obe firme su bankrotirale, očevidno zbog ogromnih izdataka i verovatno neadekvatnih projekata za tako zahtevan podvig, a po svoj prilici i zbog devalvacije dinara. Država je formirala Odbor za dovršenje pruge, pa su poslovi okončani krajem 1924. i svečanost otvaranja priređena početkom 1925.⁵⁸ U porodici Plavšić pruga je zapamćena kao jedan od uzroka finansijskog kraha Nikolinog brata Dušana, čija je Balkanska banka morala da vrati ogroman novac državi dat za izgradnju. Dušanu se zameralo ne samo što se upustio u neadekvatne investicije, već i zbog iskorišćene privilegije, jer je kao pomoćnik ministra finansija neopravdano podržao bratovljeve vizionarske ideje. Uprkos tom neuspehu, Nikola je postavljen za savetnika Uprave grada Novog Sada (Dobrović, 1931: 76—78).⁵⁹ Pred Drugi svetski rat, 1938, Nikola je zaštitio jugoslovenski patent za automatsko menjanje brzina na automobilima. Bio je oženjen s Irenom, rođenom Sedlaček (Sedlacsek). Imali su ćerku takođe Irenu udatu za vodoinstalatera Predraga Batu Nedeljковиća.⁶⁰ U njihovoj vezi rođene su

onalnosti, oženjen, 38 godina. U porodici ne postoji nikakvi podaci koji bi potvrdili da je on sin Nikole Atanasijeva.

- 58 Tokom I svetskog rata Austrijanci su gradili prugu dok nije u velikoj nesreći bilo zatrpano oko 200 radnika – uglavnom ruskih i italijanskih zatvorenika. Na dužini manjoj od tri kilometra, pruga usponom premošćuje nadmorsku visinu od 300 metara (18 promila), prolazi kroz 22 tunela i preko brojnih mostova. Pruga je zbog neisplativosti bila zatvorena 1974, ali ponovo otvorena 2003. godine na liniji Šargan — Mokra Gora. I danas, kao i nekada, ona predstavlja veliku turističku atrakciju. U vlasništvu je Muzeja železnica Srbije. <https://sr.wikipedia.org/sr-saragnskaosmica>, Pristupljeno: 1. jula 2023.
- 59 N. Plavšić se spominje i 1928. kao jedan od potpisnika negativnog mišljenja (uz arh. Dragišu Brašovana i kompozitora Petra Konjovića, tadašnjeg direktora Pozorišta) o konkursnom predlogu arh. Nikole Dobrovića za novo zdanje Pozorišta u Novom Sadu: <https://graditeljins.wordpress.com/2018/09/01/nikola-dobrovic-i-novi-sad-konkurs-za-pozoriste-iz-1928-godine>. Pristupljeno 26. juna 2023; http://old.msuv.org/assets/media/publikacije/2016/2016_7_iz_istorije_kulture_i_arhitekture, Pristupljeno: 27. juna 2023.
- 60 Na groblju u Puli sahranjeni su i Irena Nedeljковиć (umrla 21. maja 1985) i Predrag Nedeljковиć (umro 16. marta 2004).

dve ćerke – Teodora/Dorotea-Dora i Đurđica i sin Branko, ali porodićne veze bile su prekinute.

Nikolina i Ljudmilina jedina ćerka Olga (rođena 1876, umrla 1956. u Rijeci gde je i sahranjena) bila je udata za Gregora/Grgura Vukovića, rodoin Plitvica, koji je rano umro a ona se nikad nije preudala. Jedina se izborila da joj pripadne titula plemenita. Ostala je u sećanju svoje unuke Dragane Lazić kao osoba željna slobode, aktivno uključena u društveni život, uvek doterana – “nakindurena”: “Bila je evropski *jet setter*. Nadam se da je bila srećna... Ostala je sa petoro dece koju je rasporedila po familiji”.⁶¹ Kao i njen najstariji brat Milan, Olga je svoju decu ostavljala na ćuvanje, vaspitanje i negu kod brata Dušana St., taćnije kod njegove supruge *omame* Mile. Olga je imala dve ćerke: stariju Danicu, udatu za Eugena Hönigsberga; oni su imali ćerku Dagmar, udatu za Bruna Kainza i dvojicu unuka – Petera i Andrea Kainza. Mlada Olgina ćerka Ljubica Vuković takođe je imala ćerku Violantu Vuković i unuku Rene Vuković. Olga Vuković je imala i trojicu sinova: Kamila, Ivana i Vladimira. Vladimir je bio oženjen najpre sa Marijanom, potom sa Helom,⁶² a Ivan sa Anđom i oni su imali dvoje dece: sina Vladimira Vukovića i ćerku Draganu, udatu Lazić sa potomcima. Ona živi u Lynnfieldu, kod Bostona, MA.⁶³

/ Deca Dušana i Mile Plavšić i Akademski klub Treveleri

Plavšići su u Rokovoj ulici 9 imali posebno zdanje namenjeno mladima, gde su se okupljali gimnazijalci organizovani u Akademski klub *Treveleri* (Marjanić, 2007; Ožegović, 2007; Marjanić, 2014; Janković, 2021: 479–499).⁶⁴ Pored najstarijeg sina Čedomila, predsednika, u aktivnostima su učestvovali Dušan Mladi, usvojena ćerka Višnja Kranjćević, Josip Seissel (koji će se ka-

61 Iz e-maila Dragane Lazić Jeleni Duđuković 26. avgusta 2023.

62 Prema porodićnim beleškama, Olga Vuković je celokupno nasleđe brzo potrošila, pa je do kraja života živela u jednoj sobi u Rijeci kod sina Vladimira i njegove druge žene Hele.

63 Dragana je, prema heraldićkim pravilima, mogla da primi plemićku titulu, ali nju to nije zanimalo. Sa njom je u kontaktu Jelena Duđuković.

64 Koristi se i transkript *Traveleri*: <https://arhiva.nacional.hr/clanak/40052/traveleri-najveca-tajna-hrvatske-umjetnosti>, Pristupljeno: 13. jula 2023.

snije oženiti Silvanom Plavšić), Miloš Somborski (Katić, 2022)⁶⁵, Vlado Pilar,⁶⁶ Miha Šen (Schön)⁶⁷, Dragutin Herjanić,⁶⁸ Zvonko Megler (Mögler)⁶⁹ i Radeta Stanković.⁷⁰ Njihove buntovničke, kreativne akcije i interdisciplinarne aktivnosti, podstaknute avangardnim idejama dadaizma, zenitizma i futurizma, kulminirale su decembra 1922. kada su, kao mladi zenitisti, priredili provokativnu predstavu *Oni će doći* u zagrebačkoj Prvoj muškoj realnoj gimnaziji (Janković, 2021: 479—499).⁷¹ Zbog skandala i uvrede profesora, morali su gotovo svi da napuste Zagreb. Većina je nastavila sa druženjem gotovo do kraja života, izradom fotografija, fotomontaža, crteža, pisanjem manifesta, dnevnika, automatskih tekstova i poezije, vođenjem intenzivne prepiske i sl. U istoriji umetnosti se smatraju začetnicima performansa u Hrvatskoj i Jugoslaviji.⁷²

- 65 M. Somborski rođen u Zagrebu 1902, umro u Sarajevu 1983; arhitekt i urbanista, direktor Urbanističkog zavoda u Beogradu i profesor univerziteta u Sarajevu; bavio se eksperimentalnom fotografijom, posebno kao član *Trevelera*; blisko je saradivao sa J. Seisselom i R. Stankovićem; bio je kum i intiman prijatelj cele porodice Plavšić do kraja života. Deo njegove zaostavštine čuva se u Kolekciji *Perilo* (Zabrežje, kod Obrenovca) zajedno s drugim dokumentima vezanim za *Trevelere*.
- 66 V. Martin Pilar rođen u Zagrebu 1904, poginuo tragično jedne somnambulne noći 1928.
- 67 M. Šen rođen u Zagrebu 1904, umro u Sušaku 1930; radio je veoma zanimljive fotokolaže sa isticanjem novih tehničkih i tehnoloških distignuća; kao strastan pilot pravio je spektakularne lupinge i tako se nadletajući voz desio smrtonosni pad.
- 68 D. Herjanić je najkraće bio vezan za *Trevelere* zbog protivljenja njegovog oca da se druži s tom grupom mladih ljudi.
- 69 Z. Megler rođen u Đurđevcu 1904, umro u Beogradu 1971; bio direktor aerodroma u Zemunu, kasnije savetnik za finansije i statistiku; trajan, blizak saradnik i prijatelj svih članova porodice Plavšić do smrti.
- 70 R. Stanković rođen u Beču 1905, umro u Beogradu 1996, vajar, autor brojnih spomenika, profesor univerziteta, sin lekara dr Radenka Stankovića, jednog od trojice namesnika kralja Petra II Karadorđevića i bliskog prijatelja D. Plavšića.
- 71 Stogodišnjicu ove predstave obeležio je Milan Katić, vlasnik Kolekcije *Perilo*, decembra 2022. u Novom Sadu – Evropskoj prestonici kulture: <https://www.zabrezje.rs/izložba-stogodisnjica-zenitistickog-pozorista-a-k-treveler/>; <https://www.zabrezje.rs/zenitistickopozoriste100>, Pristupljeno: 10. jula 2023, a stogodišnjica dadaističke matineje u Osijeku obeležena je u Zagrebu, u prostorima *Uranije*, 18. i 19. decembra 2022, pod nazivom *Država Dada Jok*; adaptacija i režija Adam Randelović; produkcija Odjel za kulturu snv-a.
- 72 Najveći deo vizuelnih radova i dokumentacije, uključujući i važan *Almanah* – dugogodišnju hroniku grupe, sa manifestima, poezijom, beleškama, fotografijama i sl., u posedu su Marinka Sudca, Zagreb: www.avantgarde-museum.com.

Stariji Dušanov sin Čedomil Plavšić⁷³ rođen je 15. oktobra 1902. godine u Sarajevu i kršten u pravoslavnoj crkvi kao Raosav. Umro je u Opatiji 7. februara 1987.⁷⁴ U porodici su ga zvali Dečko, a ostali Čeda. U zagrebačkoj Kraljevskoj Prvoj realnoj gimnaziji bio je od I do VIII razreda: *Svedodžbu zrelosti* stekao je 18. juna 1921. Započeo je studije na Medicinskom fakultetu u Zagrebu,⁷⁵ a u Beograd je prešao 1923. i diplomirao 3. marta 1927.⁷⁶ Iste godine, 18. avgusta venčao se s Marijom, Macom rođ. Marsili/Marsilli⁷⁷ u Pravoslavnoj crkvi u Zagrebu. Kumovi su im bili Miloš Somborski i Josip Seissel – verni saborci iz grupe *Trevelera*. Marija je rođena 17. februara 1905. u Zagrebu, od oca Vilima Marsilija, tapetara, i majke Paule, rođ. Sandalić; umrla je 1. marta 1975. godine. Poput Mile Plavšić, Čedomilove majke, sudeći po dostupnim dokumentima, svojom plemenitošću i ljubavlju okupljala je celu porodicu i brojne prijatelje.

Čedomil je lekarski staž započeo u skopskom Higijenskom institutu; u Parizu se 1928. usavršavao iz patologije a 1938 — 1939. iz kardiologije; zbog struke je boravio u Rimu i u SAD. Od 1933. radio je na beogradskoj Internoj klinici za propedeutiku, a od 1949. bio njen upravnik; imao je i privatnu praksu i bio honorarni lekar Poštanske štedionice. Vojsku je služio u Mornaričkoj komandi u Kotoru. Kada je 1941. bio mobilisan a njegova podmornica otplovila

- 73 Najvažniji podaci o životu i radu Č. Plavšića uzeti su iz sledećih izvora: *Istrapedia*: <https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/4080/plavsic-cedomil>; Pristupljeno: 23. avgusta 2023; Jevtić, 1983 : 91–124 (transkript intervjuva vođenog za II program Radio Beograda 18. septembra 1979. u Opatiji); Савићевић, 1999: 123–126; Nedeljković 2005.
- 74 Sahranjen je na Opatijskom groblju, na grobnom mestu koje je sam kupio, a sa kog se vidi ceo Kvarner. Prema istraživanjima Čedomilove unuke Jelene Duduković, taj grob je zajedno sa belom mermernom pločom preuzeo nepoznati kupac 2015. godine.
- 75 Vest da su delegati Zagrebačkog univerziteta na Kongresu slavenskog studentstva u Pragu decembra 1922. bili Čedomil Čeda Plavšić iz Akademskog kluba projugoslovenske orijentacije *Janušić* iz Dubrovnika, Otokar Keršovani, predsednik *Janušića*, Vladimir Franković i Ante Brkljačić iz demokratskog studentskog kluba *Jugoslavija* i Mijo Maričić, član *Domagoja*, ima dvostruki značaj: potvrđuje veliku društvenu aktivnost Čedomila od studentskih dana i dokazuje da nije učestvovao na predstavi *Oni će doći*, koja se odigrala upravo krajem decembra te godine (H., 1922 :2). Zagreb je napustio jer je kao predsednik Jugoslovenskog akademskog potpornog društva bio nepravedno ukoren zbog neslaganja između frankovaca i naprednih studenata. Nekoliko meseci je proveo na studijama u Parizu, gde su mu priznali semestre, ali ne i ispite, pa se odlučio za nastavak studija u Beogradu.
- 76 U životopisu Dušan Plavšić za sina Čedomila piše i da je “član Hrvatskog kluba u Beogradu u kojem je, pod predsedništvom Pere Baškovića, bio i odbornik”.
- 77 Njen veoma uspeo, reprezentativan portret, rad Sergeja Glumca, čuva porodica Plavšić-Duduković.

za Kairo, došao je do Zagreba kod porodice. U pokušaju da se regularno presele za Beograd, Čedomil je izvadio maja 1941. dokumente,⁷⁸ ali kako je preseljenje bilo nemoguće, on je sa suprugom i dve kćeri, s lažnim podacima, vozom ipak stigao do Zemuna, a potom do njihovog porušenog stana u Beogradskoj ulici 51.⁷⁹ U ratu je vodio sanitet X krajiške brigade, a po oslobođenju najpre je radio u Vojnoj bolnici, a potom bio profesor Medicinskog fakulteta Beogradskog univerziteta – vanredni od 1950, a redovni od 1958. Od 1961. bio je na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci.⁸⁰ Preselio se najpre u Volosko 1954, a potom u Opatiju gde je osnovao i rukovodio *Thalassoterapijom* – Zavodom za rehabilitaciju i lečenje bolesti srca, pluća i reumatizma od 1957. do 1975. i potom ponovo od 1977. do 1978. godine (Bratović, 2007:35).

Thalassoterapia Opatija je Specijalna bolnica koja je utemeljena na elitnoj lječilišnoj tradiciji srednje Europe. ... Stoga je davne 1957. godine *Thalassoterapia* postala prototip zdravstvene ustanove i jedna od prvih koja je poslovala na potpuno tržišnom principu, bez subvencioniranja od državnih tijela. Njezino osnivanje doprinijelo je razvoju medicinske prakse i poboljšanju ukupne zdravstvene skrbi, ali je i otvorilo novu stranicu zdravstvenog turizma u Opatiji (Kružić, 2019: 33).⁸¹

Čedomil Plavšić je bio osnivač jugoslovenske kardiologije, Kardiološke sekcije Srpskog lekarskog društva, Jugoslovenskog kardiološkog društva, predsednik Srpskog lekarskog društva (kasnije njegov doživotni počasni predsednik), generalni sekretar Saveza lekarskih društva Jugoslavije, prodekan Medicinskog

78 U porodici Plavšić-Duduković sačuvana je *Domovnica* Čedomila Plavšića, izdata u Osijeku 8. svibnja 1941, br. 142/1941, sa pečatom: Država Hrvatska, Gradsko poglavarstvo; upisan je u knjigu zavičajnika A — Z III, str. 671.

79 Nekada Hartvigovoj ulici, pa Borisa Kidriča, sada opet Beogradskoj, u kojoj je stanovala i naša porodica Jovanović, od zime 1948/49. do 1963, kada se naša majka Tatjana družila sa Macom, ja sa Majom, a moja sestra Jelena Šantić sa Milom Plavšić.

80 Jedan od razloga što je napustio Beograd bila je politička situacija, posebno teška 1950-tih godina: kao član Partije i Komiteta Medicinskog fakulteta, Čedomil je morao da potpiše rešenje o otpuštanju pojedinih nastavnika i studenata Medicinskog fakulteta koji nisu bili članovi Partije, što je izazvalo moralnu dilemu jer se na spisku, između ostalih, nalazio i njegov profesor Arnovljević: “To je, razume se, izazvalo veliku surevnjivost kolega”, sečala se Maja, njegova kći.

81 Dr Čedomil Plavšić se nijednom rečju ne pominje u ovom radu.

fakulteta, delegat u Svetskoj zdravstvenoj organizaciji u Ženevi; organizator velikog broja kongresa i konferencija;⁸² nosilac je brojnih domaćih i stranih stručnih i društvenih priznanja.⁸³ Imao je bogatu naučnu delatnost: prvi se bavio epidemiologijom koronarnih bolesti.⁸⁴ Iako penzionisan 1973, radio je do 1981, pa i kasnije.⁸⁵ Slavljen je u struci kao “medicinski genije, humanista i filozof”, “vizionar elitnog, a ne masovnog turizma”.⁸⁶

Zabavljao se popunjavajući *Almanah* s dokumentacijom o *Trevelerima*, okružen slikama Rajzera (Reiser), Krizmana, Postružnika, Romana Petrovića, Strajnića, Kaline, Glihe.

Evocirajući svoj životni put i vaspitanje, Čedomil Plavšić (Jevtić, 1983: 92 sqq) se sećao uticaja svoga oca i brojnih znamenitih prijatelja, pre svega Đure Saboa, Čikoša Sesije, Valdeca, Crnčića, Milivoja Uzelca, Milana Marjanovića, Meštovića i dr. Voleo je sportove – planinarenje, atletiku, tenis. S grupom mladih prijatelja osnovali su skautsku družbu – danima pešačili po Zagorju, sakupljali utiske i životna iskustva.⁸⁷ U srednjoj školi je pisao “romantične stvari”, kako sam priznaje, i učestvovao u izdavanju časopisa *Vesna*.⁸⁸ Bili su

- 82 U periodu od 1954. do 1973. organizovao je međunarodne kongrese balneologa, klimatologa i talasoterapije, simpozijum o aterosklerozi koronarnih bolesnika, o psihosomatskim aspektima u kardiologiji, konferenciju o rehabilitaciji, kongres kardiologa Jugoslavije i dr.
- 83 Između ostalih: bio je počasni ili dopisni član Nemačkog društva za balneologiju, Kardioloških društava Belgije, Italije i Francuske, Italijanskog društva za hidroklimatologiju i talasoterapiju, Međunarodnog komiteta za angiologiju, Međunarodne federacije za turističku medicinu; dobitnik je nagrade opatijske komune i dr.
- 84 Njegova studija je objavljena 1958. u *Acta cardiologica*, Bruxelles. Ima oko 160 naučnih i stručnih radova i stotinu predavanja u područjima kardiologije, talasoterapije, dijetetike, farmakologije, gerontologije, dermatologije i reumatologije i dr. Njegova najpopularnija knjiga *Bolesti srca i krvotoka*, Medicinska knjiga, Beograd — Zagreb, imala je osam prerađenih i dopunjenih izdanja, uključujući i izdanja tokom 1990-tih godina.
- 85 Čak i u odmaklim godinama, tokom 1985 — 86. imao je dan primanja pacijenata u *Thalassoterapiji* – sve dok se nije razboleo.
- 86 Govor 2005. prilikom obeležavanja 50-godišnjice osnivanja, kada je na zgradi *Thalassoterapije*, u prisustvu najviših zvanica Republike Hrvatske, otkriven reljef sa likom dr Plavšića, rad vajarke Tatjane Kostanjević iz Opatije.
- 87 O tome je sačuvano pisano svedočanstvo u rukopisu Č. Plavšića: “3 i pol dana po Zagorju. Humoristički opis po istini. Vlasništvo knjižarnice družbe *Uskok*. U septembru 1917.”
- 88 Izašla su tri broja; Čedomil je bio u uredništvu zadužen za organizaciju, štampu i distribuciju, zajedno sa Slavkom Batušićem, koji je bio na čelu, i sa Mladenom Horvatom, Brankom Kojićem i Fedorom Fuksom.

opčinjeni Oktobarskom revolucijom,⁸⁹ a potom ruskom, ali i našom i zapadno-evropskom avangardom: “Josip Seissel se u to vreme mnogo približio Ljubomiru Miciću, osnivaču zenitizma u nas. Slikarstvom se bavio poglavito Seissel, a mi smo učestvovali više tekstovima, sastavljali smo tzv. automatske tekstove, pesme u prozi i slično, sve po uzoru na avangardiste iz Pariza. Mnogo smo o tome diskutovali s Micićem” (Jevtić, 1983: 122).

Najstariji među *Trevelerima*, Čedomil je bio autoritet, predsednik i neka vrsta hroničara grupe: sve je beležio, sakupljao činjenice, sećao se događaja i unosio u *Almanah* koji je ostao najbolje svedočanstvo umetničkih aktivnosti isprepletenih sa njihovim životima. Autor je dvadesetak fotokolaža⁹⁰ (Jan-ković, 2021: 479—499) u kojima se javljaju članovi grupe, urbani ambijenti i sekvence savremenih događaja kao vrsta dnevnika u duhu najatraktivnijih kolaža nemačkih autora 1920-tih i 1930-tih godina. Čiste realizacije, promišljeno, očevidno s dobrim razumevanjem značenja i misije fotokolaža, ta vizuelna ostvarenja Čedomila Plavšića pokazuju njegovu obrazovanost, talenat i sposobnost da se ogleda u materiji koju poznaje na osnovu viđenih reprodukcija iz bogate biblioteke oca gde su stizali najnoviji časopisi i najaktuelnije knjige iz Hrvatske, Jugoslavije i Evrope. Iako bez formalne umetničke škole, odlikovao se visoko razvijenom vizuelnom kulturom, osećanjem za ritam i smisao likovne organizacije. Radio je fotokolaže koji nisu bili česta praksa naših umetnika, a upravo su oni omogućili ispitivanje likovnosti i usmeravanje u pravcu novih tehnika i tehnologija, kao i novih društvenih uloga i značenja umetnosti uopšte. Bila je to disciplina koja je iskakala iz tradicionalnih okvira estetike i ulazila u sferu realnog, angažovanog odnosa prema životu. U kasnijim kolažima, za vreme okupacije, Plavšić je beležio detalje iz biografija svojih prijatelja i tako ostavljao tragove o njihovim ličnostima.

Kada je bio zamoljen da ukratko iznese moto svoga života i preporuku za dugu, zdravu i srećnu egzistenciju, Čedomil je citirao iskaz Sigmunda Frojda (Freud): “Trebamo mnogo raditi i mnogo ljubiti” (Jevtić, 1983: 124). Uprkos širokih nazora, stečenih u roditeljskom domu, i razvijenih vaspitanjem, i uprkos svih stručnih postignuća, nije izbegao sudbinu da ga u Srbiji smatraju Hrvatima, a u Hrvatskoj Srbima, konstatovala je njegova unuka Jelena.

89 Čak su išli u Beč, u Sovjetsku ambasadu po vize da bi putovali u sssr: “Na našu sreću, to nam nije uspelo, jer ne zna se šta bi od nas bilo.”

90 Kolekcija Marinka Sudca, Zagreb, koju mu je poverila Maja Plavšić.

U braku Čedomila i Marije Mace Plavšić rođene su u Beogradu dve kćeri: Maja 28. septembra 1931. i Mila 17. maja 1935. Obe su zadržale devojačko prezime Plavšić, koje se posle njihove smrti gasi u ovom delu loze. Obe su, svaka na svoj način, nasledile interesovanja, naklonosti i sposobnosti roditelja: Maja, udata za Radmila Mičića,⁹¹ bila je stamena, stabilna, pouzdana osoba, profesorka francuskog jezika; veoma rano se zaposlila u Crvenom krstu Jugoslavije, gde se celog radnog veka bavila humanitarnim poslovima, a posebno saradnjom sa Alžiirom. Njena aktivnost nije zaboravljena ni do današnjeg dana.⁹² Nastavila je na neki način jednu životnu liniju svoga oca. Okupljala je porodicu i sve stare prijatelje, a od zaborava je sačuvala veliku dokumentaciju i dragocena sećanja. Umrkla je 10. jula 2018. godine. Njena ćerka Jelena (rođ. Mičić, 1952) bila je u braku sa Miroslavom Mikijem Dudukovićem. Sa sinom Nikolom (rođ. 1980), koji je oženjen s balerinom Ivanom Kozomarom, živi u Beogradu. Jelena i Nikola se bave turizmom i nastavljaju brigu o nasleđu, čuvaju i izučavaju porodičnu zaostavštinu. Mila je od oca nasledila umetničku crtu: bila je izvanredne lepote, šarmantna, vedra, preduzetna. Nakon završene baletske karijere u beogradskom Narodnom pozorištu, osnovala je i uspešno vodila prvu baletsku školu u Ragusi di Marina (na Siciliji, u blizini istorijskog mesta Ragusa). Mila je umrla 13. maja 2005. Iz braka sa Slobodanom Banetom Jovanovićem⁹³ ima sina Vladana (rođen 1963) koji i dalje živi na Siciliji gde je nastavio da rukovodi baletskom školom; i on je baletski igrač i koreograf; u braku sa Sarom Policita ima tri ćerke: Milu (rođ. 1984), Ninu (rođ. 1985). i Anu (rođ. 1991), koje imaju svoje porodice i brojne naslednike, takođe na Siciliji.⁹⁴

Mlađeg sina Dušana Plavšića u mladosti su zvali Braco, u zreloom dobu Meki; u istoriji umetnosti se navodi kao Dušan Plavšić Mlađi. Rođen je u Sarajevu 23. novembra 1904, a u Zagreb je s porodicom došao 1907/8. godine, gde je pohađao Osnovnu i Realnu gimnaziju, započeo studije prava, a potom književnosti. Važio je za mladića koji nije voleo školu: otac ga je poslao u Pariz

91 Kasnije je bila u braku sa Draganom Milivojevićem.

92 Muzej afričke umetnosti u Beogradu je od 18. marta do 11. juna 2023. priredio izložbu pod nazivom *Jugoslovenska svedočanstva o alžirskoj revoluciji – arhivski omnibus* sa dokumentarnim materijalom i filmom (autorke: Mila Turajlić, Maja Medić, Ana Knežević i Emilia Epštajn) gde su istaknute velike zasluge Maje Plavšić za pomoć koju je Jugoslavija godinama pružala alžirskom narodu u njihovoj antikolonijalnoj borbi.

93 U drugom braku je bila sa Petrom Pašićem, a u trećem sa Antonom (Tonetom) Kolendićem.

94 Kod njih se, između ostalog, nalaze manji porodični portreti Dušana St., Mile, Čede, Brace-Dušana Ml. i Silvane.

na studije, a on se radije družio s umetnicima,⁹⁵ obilazio popularne kafane i hranio svoju znatiželju raznim istraživanjima.⁹⁶ U porodici je zapamćen kao “živa enciklopedija”; “nemački, francuski, engleski govorio je kao maternji jezik”.⁹⁷ Po povratku iz Pariza živeo je u Beogradu sa suprugom Verom Marković, sve do njenog tragičnog kraja, 1936.⁹⁸ Radio je u Ministarstvu trgovine i Zavođu za unapređenje spoljne trgovine, a zahvaljujući dobrom vladanju nekoliko stranih jezika postavljen je za trgovačkog atašea u jugoslovenskoj ambasadi u Kairu, koja je pokrivala i Palestinu. U Haifi ga je zatekao II svetski rat, a u Beograd se vratio 1945, kada je bio premešten za Sarajevo. Mada je tamo rođen, teško je podnosio usamljenički život: odao se piću, pa je alkoholizam obeležio ostatak njegova života. Posle pet-šest godina vratio se u Beograd i do penzije, krajem 1960-tih godina, radio u transportnom preduzeću *Jugošped* (Terazije br. 6). Jedno vreme je stanovao u ordinaciji brata Čedomila, a početkom 1950-tih živeo je sa Francuskinjom Lili Mason (Lily Masson).⁹⁹ Međutim, kada je trebalo da se venčaju, ona je dobila policijski nalog da u roku od 24 sata napusti ze-

- 95 U porodici se spominje da se tada družio s Markom Ristićem, Dušanom Matićem, Milanom Dedincem i dr. U Parizu je dve godine bila i njegova majka Mila sa ćerkom Silvanom – kao neka vrsta “kontrole” njegovih studija.
- 96 Za sada ostaje enigma gde se nalazi izvanredno skupoceni *Atlas* Nicolasa Sansona iz 1692. godine u kojem je bilo dvadeset mapa iz naših krajeva. Taj redak primerak Sansonove *Geografije* iz stare porodične biblioteke visoko su ocenili stručnjaci (Stanoje Stanojević, Viktor Novak i dr.). Čuvao ga je Čedomil, a Dušan Ml. ponudio 1936. Fondu Luke Čelovića-Trebinjca na prodaju. Kasnije, posle Drugog svetskog rata, po svoj prilici ga je nekome dao (na “veresiju?”); Čedomil je zabeležio da ga je izvesna gospođa Jugović, rukovodilac odeljenja, preuzela 30. oktobra 1946. (ili 1949. g.?) u Univerzitetskoj biblioteci u Beogradu, ali se *Atlasu* otada gubi trag.
- 97 Po svedočenju Maje Plavšić, kojoj je on pomagao oko prevoda sa francuskog jezika, posebno kada je radila na važnoj knjizi o međunarodnom humanitarnom pravu.
- 98 Bila je ćerka poznatog novosadskog lekara dr Laze Markovića, inspektora Ministarstva socijalne politike, potom načelnika Odeljenja za socijalnu politiku i narodno zdravlje. Izvršila je samoubistvo 1936. bacivši se kroz prozor stana u kojem je živela sa Dušanom, u beogradskoj ulici Kralja Milana 17. *Politika* je aprila 1936. pisala da je bila u idealnom braku, pa se zato uzrok samoubistva dovodio u vezu s drugim razlogom – naslednim nervnim rastrojtstvom; događaj je imao velikog odjeka jer je Vera bila poznata kao *miss* Novog Sada 1922. godine. Dušan se nikada nije oporavio od te tragedije.
- 99 L. Masson je bila slikarka, ćerka jedne Zagrepčanke i poznatog francuskog umetnika Andréa Massona, o čijem delu se intenzivno starala; rođena je 1920, umrla u Parizu 2019; u Jugoslaviju je došla zbog emotivne vezanosti za ambasadora Srđu Pricu; kasnije je bila u braku sa slikarom Angelopoulosom; rado je boravila u Zagrebu i često u njega dolazila; družila se sa Silvanom Seissel, Ivanom Piceljem i dr. https://www.askart.com/artist/Lily_Masson/11345695/Lily_Masson.aspx#: pristupljeno 4. jula 2023.

mlju. Dušan je nije sledio. Poslednjih godina se seljaka: stanovao je kod Mile i Maje Plavšić u Beogradu, potom je boravio kod svoje sestre Silvane Seissel u Zagrebu, i na kraju u Opatiji kod Čedomila i Mace, sve dok ga kasnije Čedina partnerka Lončka nije udaljila iz porodičnog kruga i smestila u bolnicu. Umro je u Opatiji u noći između 11. i 12. marta 1976. godine.¹⁰⁰ Smatra se osobom koja je od svih članova grupe *Treveleri* – uprkos svom obrazovanju i znanju – najmanje postigla u životu.

Uloga Dušana Mlađeg u aktivnostima *Trevelera* mogla bi se opisati kao prateća, ne epizodna, ali ne ni leaderska. Bio je stalno uz starijeg brata, mlađu sestru i kuzinu Višnju Kranjčević, učestvovao u svim zajedničkim akcijama, kasnije u pisanjima automatske poezije. Po svojim interesovanjima i znanju on je mogao biti dragoceni inspirator, a možda i realizator mnogih dela, ali ostaje činjenica da je većina sačuvanih dokumenata, poezije, tekstova, fotokolaža i drugog materijala kvalifikovana kao zajedničko ostvarenje, a ne kao njegov rad. Upravo u tome zajedništvu, “kolektivizmu”, ogleda se najveći kvalitet ostvarenja ove grupe mladih buntovnika.

Najmlađe dete u porodici Dušana i Mile bila je ćerka Silvana Plavšić, ud. Seissel, rođena u Zagrebu 7. maja 1912, gde je i umrla 2. juna 2010, navršivši 98 godina života.¹⁰¹ Dve godine je boravila s majkom 1920-tih godina u Parizu gde je odlično savladala francuski jezik; u Beogradu je maturirala u privatnoj gimnaziji Save Selenića,¹⁰² a u Zagrebu studirala na Poljoprivrednom fakultetu i apsolvirala vrtlarsku praksu (hortikulturu) u kojoj je poštovala istorijske matrice, ali i prihvatila moderne tokove i zahteve vremena i struke (Jurković, 1998).

Sa suprugom i saradnikom Josipom (Jožom, Jošuom) Seisselom, jednim od ključnih članova grupe *Treveleri*, bila je u braku od 1932. godine sve do njelove smrti, 1987. Sa njim se tokom rata pridružila partizanima. Neposredno posle oslobođenja radila je za ZAVNOH u Topuskom i u Crvenom križu u Šibeniku. Od 1945. do 1947. bila je zaposlena u Odjelu za parkove i nasade

100 U *Politici* je objavljena čitulja da je umro 12. marta, a u *Vjesniku* da je umro 11. marta; na obe čitulje su potpisane porodice Plavšić i Seissel; sahranjen je na Mirogoju. Posle njelove smrti, u novčaniku su pronađeni dokazi o njelovoj sentimentalnosti: Verina fotografija kao potvrda koliko je celog života ostao vezan za suprugu; rukom pisane beleške o sestri Silvani i dopisnica koju mu je majka Milla pisala iz Novog Vinodolskog još 10. maja 1914.

101 Porodica Plavšić-Duduković čuva četiri Silvanina portreta: Čikoša Sesije (iz 1925), Milivoja Uzelca (iz 1928) i Marka Čelebonovića (iz 1938) i Josipa Seissela, rad njelovog supruga.

102 Prijatelj Plavšića s kojim je Čedomil prevodio stručnu literaturu sa francuskog; otac poznatog srpskog književnika Slobodana Selenića.

Gradskog poglavarstva u Zagrebu kada počinje da se bavi projektovanjem i realizacijama brojnih gradskih parkova, industrijskih objekata, dečjih igrališta, šetališta, grobalja, rekreacionih površina, spomeničkih prostora, privatnih bašti i sl. Učestvovala je na izložbama ULUPUH-a, Zagrebačkog salona, na izložbi *I parkovi se rađaju* u okviru predstavljanja *Vrtne arhitekture Zagreba*, a na samostalnoj izložbi (1998) u Zagrebu je prikazan njen gotovo kompletan opus hortikulture.¹⁰³ Godine 2001. Silvani je dodeljena najveća hrvatska državna nagrada “Vladimir Nazor” za životno delo i tom prilikom je, između ostalog, konstatovano: “Sasvim u tradiciji kreacije poprišta idile, koja društvenosti nudi susret kulture i prirode – svojevrsne estetske utopije – ona se u punini zadaća koje su se postavljale izrazila individualno i snažno, potvrdivši mogućnosti i važnost svoje discipline u stvaranju suvremenog habitata... Ruka i um Silvane Seissel razabiru se u mnogim prostorima Hrvatske, a i izvan nje, u sredinama naroda s kojima smo desetljećima dijelili zajedništvo i sudbinu – u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji... Povijest umjetnosti i kulture podjednako uvažava realizaciju i projekt. Silvana Seissel izrazila se u oba ta medija. Njezino mjesto u povijesti hrvatske kulture xx. stoljeća potvrđuje i ova nagrada za životno djelo.”¹⁰⁴

Na sahrani na Mirogoju s mnogo topline i s velikim poznavanjem njezina rada govorila je arhitektica Sonja Jurković, koja joj je posvetila najozbiljnije studije (Jurković, 1998). Podsetila je da je Silvana bila “od najranije mladosti uronjena u intelektualno umjetničke krugove, u roditeljskom mecenskom domu, uz braću umjetnike i njihove prijatelje i intelektualne kružoke”.

Sledeći tradiciju mecenarstva svoje porodice, Silvana je 1992. godine poverila na upravljanje Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu donaciju sa preko 3.000 jedinica – od toga više od 800 Seisselovih dela iz različitih oblasti likovnog delovanja, kao i urbanističko-arhitektonskih radova i raznovrsnog dokumentarnog materijala. Pri tome važnu ulogu je odigralo prijateljstvo s tadašnjim kustosom MSU-a, Marijanom Susovskim koji je donaciju obradio (Susovski, 1997).¹⁰⁵

103 Njeni najvažniji projekti, često sa saradnicima, a posebno sa suprugom, dobijali su prve nagrade i bili ostvareni u Zagrebu, Šibeniku, Baškom Polju, Mljetu, Rabu, Zelini, u Makedoniji (*Oteševo*), Osijeku, parku dvorca u Valpovu, u Zenici, Zadru, Splitu, Vinkovcima, Omišu, Kutini, Novom Sadu, Plavskom jezeru, Dobanovcima, Kragujevcu, Nikšiću i dr.

104 Dokument se čuva u porodici Plavšić-Duduković u Beogradu.

105 Pored Susovskog, o Seisselu su pisali V. Horvat Pintarić, V. Bužančić, Ž. Košćević, N. Beroš, J.

Silvanin suprug Josip Seissel, u zenitizmu poznat kao Josif Jo Klek (Krapina, 1904 — Zagreb, 1987), arhitekta i urbanista, profesor univerziteta, intenzivno se družio s Dušanom Plavšićem Ml. (Bracom) i Zvonkom Meglerom i bio jedan od najaktivnijih i najkreativnijih članova grupe *Treveleri*. Tokom 1920-tih je radio nacрте za scenografiju i kostime avangardnih predstava, inspirisanih dadaizmom, futurizmom, zenitizmom. Autor je prve apstraktne kompozicije u hrvatskoj i jugoslovenskoj umetnosti *PaFaMa* (vl. Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb). Radio je kolaže i arhitektonske nacрте pod uticajem Bauhauasa, kao i konstruktivističke radove bliske ruskoj avangardi. Smatra se paradigmatičnim umetnikom zrele faze zenitizma (Subotić, 2018: 484—495). Njegova kasnija dela bliska su nadrealističkoj orijentaciji. Pisao je nadahnute, duhovite tekstove i radio crteže s mnogo ironije, neočekivanih obrta, zagonetnih i zabavnih poređenja (Beroš, 2021). Ostavio je velikog traga svojim urbanističkim, spomeničkim i arhitektonskim ostvarenjima, koje je često radio sa suprugom Silvanom (Kostešić i Vukić, 2021: 463—477; Seissel, 1937).

Jedina *Treveler*-saptunica bila je Višnja Kranjčević. Iako se njeno ime redovno spominje uz druge članove grupe, nisu ostali tragovi njenog konkretnog delovanja; nije poznato šta je bio njen neposredni doprinos u akcijama koje su *Treveleri* izvodili; nema njenih potpisanih tekstova ili likovnih radova, ali njeno prisustvo je imalo poseban značaj iz više razloga: bila je obavezni deo družine kao deo porodice Dušana i Mile Plavšić i “porodice” *Trevelera*; bila je istih ili sličnih godina kao većina učesnika, imala je isto obrazovanje, ista interesovanja, sličnu istoriju vlastitoga bunta koju je mogla da nasledi od oca Silvija Strahimira Kranjčevića, ali i njegovu ljubav prema bližnjima. Upravo je i njen otac, kao dete, ostao rano bez majke, nadoknađujući nedostatak primarne porodice ljubavlju prema svojoj supruzi i ćerki, ali i prema brojnim prijateljima.

Ivana Višnja je rođena 18. jula 1904. u Sarajevu gde je njen otac Silvije Strahimir Kranjčević (Senj, 1865 — Sarajevo, 1908), čuveni pesnik, kritičar, urednik, zagovornik naprednih ideja, učitelj, upravnik Trgovačke škole i jedan od pokretača časopisa *Nada*, sarađivao sa Dušanom Plavšićem.¹⁰⁶ Tu se 1898.

Vinterhalter, Z. Maković, K. Passuth, J. Denegri, T. Premerl, S. Matković, F. Vukić, I. Janković, I. Kancir i mnogi drugi ugledni istoričari umetnosti, arhitekture i urbanizma.

106 Niz podataka iz života porodice Kranjčević saznajemo iz sačuvane zaostavštine, danas u Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, dok se pisma nalaze

venčao sa Gabrijelom Anom, koju su zvali Ela – Kašaj/Kasai, nastavnicom francuskog jezika na Višoj devojačkoj školi, rođenom sestrom Mile Plavšić. Ela je rođena u Sarajevu 20. novembra 1876, a umrla u Zagrebu 3. aprila 1911.¹⁰⁷ Zaslužna je što je bogata umetnička zaostavština njenog supruga S. S. Kranjčevića sačuvana u Sarajevu i Zagrebu. Objavila je njihovu dragocenu prepisku, važnu ne samo kao svedočanstvo o skladnim porodičnim odnosima, već i o celokupnoj kulturnoj klimi s početka XX veka u Bosni i Hrvatskoj.

Višnja Kranjčević, koja je kao dete ostala bez oca i bez majke, kako u svojoj “Autobiografiji” piše Dušan Plavšić, “iz moje kuće se udala za Hrvata iz Bosne dr Antu Tonija Vuletića, stručnjaka za seroterapiju u Higijenskom zavodu i urednika *Liječničkog vjesnika* u Zagrebu”. Vuletić je rođen u Travniku 2. septembra 1899, umro u Zagrebu 14. maja 1977. Studirao je medicinu u Pragu. Imali su dva sina: starijeg DUŠANA (Zagreb, 12. juni 1927 — Goli otok, 24. april 1950),¹⁰⁸ koji je ime dobio po Višnjinom poočimu Dušanu. Uhapšen je 12. novembra 1949, prema sačuvanim podacima u Opštini Sarajevo; sproveden je na Goli otok pod optužbom da je ibeovac. U vreme izdržavanja kazne razboleo se od tuberkuloze i umro u bolnici u Rijeci gde je bio sahranjen u zajedničkoj grobnici. Otac ga je kasnije preneo u Zagreb (Tkalčić Koščević, 2007:111; Михаиловић, Јовановић, Милорадовић, 2016: 513).¹⁰⁹

Mladi Višnjin i Antin sin dr Silvije Vuletić (Travnik, 8. juni 1931), nazvan po dedi-pesniku, u porodici zvan Braco, bavio se, kao i njegov otac, naučnim istraživanjima u oblasti medicine. Sa Zorkom ima ćerku Gorku, a u braku je sa Ljubicom – Finom. Od Silvane Seissel je nasledio stan sa celokupnim inventarom u zagrebačkoj Aveniji Vukovar.

u Zavodu za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Zagreb, v. Daniel Miščin. *Elina i Silvijeva pisma 1897. — 1908*. Školska knjiga. Zagreb 2008; Milan Gruber. Iz djetinjstva i mladosti S. S. Kranjčevića. *Obzor*. LXXIV/257–262, 1933.

107 Teatrolog Nikola Batušić u svojim *Uspomenama. Na rubu potkove*. Profil. Zagreb. 2006, na više mesta pominje Elu Kranjčević, koja je bila sestričina njegove bake a s kojom se družio u Rokovoj 9 i na porodičnom imanju na Zlataru, u Hrvatskom Zagorju, na Škrčevu bregu gde su se sastajale porodice Batušić, Metzger, Plavšić, Kašaj, Kranjčević. I njegov stric Slavko Batušić daje svedočenja o toj kući.

108 U pojedinim dokumentima se navodi 4. maj 1950. kao datum smrti ili možda sahrane.

109 Građa – Spisak umrlih na radilištu “Mermer” od formiranja 1949. do 31. decembra 1950. u: др Момчило Митровић. Логораши умрли на Голем отоку у периоду 1948 — 1958. године; <https://tokovi.istorije.rs/cir/uploaded/3%202013/GRADJA%20-%20MITROVIC%20MOMCILO.pdf>, str. 296, 323, 329. Pristupljeno: 15. avgusta 2023.

Višnja Kranjčević Vuletić je niz godina radila kao poštovana i omiljena sekretarica brojnih intendantata Hrvatskog narodnog kazališta. Umrla je u Zagrebu 24. februara 1983, u trenutku kada se, u okviru izložbe *Zenit i avangarda dvadesetih godina* (Narodni muzej, Beograd),¹¹⁰ njeno ime često pominjalo u vezi sa ranim zenitističkim manifestacijama. “Napuštanje ovoga svijeta bilo je polagano i bolno, kao da je morala ponoviti sve patnje svojega oca”, zapisao je Višnjin sin Silvije.¹¹¹

/ Zaključak: Nasleđe porodice Plavšić

Istorija srpske porodice Plavšić iz Hrvatske po mnogim karakteristikama i sudbinama može se uporediti sa nekim drugim razgranatim familijama s ovih prostora, koje su imale slične brze uspone u vreme modernizacije države i društva: put od posvećenih učitelja do profesora univerziteta, direktora i osnivača velikih ustanova i kompanija, uticajnih društvenih ličnosti i kreativnih stvaralaca. Međutim, ono što je čini posebnom jeste činjenica da je nekoliko vodećih, uglednih ličnosti ove porodice, kako u XIX, tako i u XX stoleću, svojim osobitim zalaganjima, ambicijama, sposobnostima i znanjima doprinelo osnivanju, ali i suštinskim promenama i unapređenjima pojedinih ustanova profesionalnih organizacija iz tako različitih oblasti kao što su privreda, bankarstvo, izdavaštvo, medicina, muzeologija, arhitektura, urbanizam, hortikultura, likovna umetnost (a posebno razdoblje modernizma i istorijskih avangardi s početka dvadesetog veka). Pored vrhunske stručnosti u svojim oblastima, gotovo svi su bili posvećeni kulturi i kulturnom nasleđu, duboko verujući u svoju misionarsku ulogu i mecenarstvo, kao zalogu unapređenja društva i opšte dobrobiti, što su dokazali svojim filantropskim aktivnostima, darivanjima kulturnim institucijama i zajednici.

Iako se prezime porodice Plavšić gubi sa novim generacijama, legat koji su njeni brojni znameniti članovi ostavili tokom proteklih gotovo dvestotine godina je veliki – duboko utkan u tkiva modernog hrvatskog i nekadašnjeg jugoslovenskog prosperiteta. Činjenica da mlade generacije ove porodice bri-

110 Izložba je aprila 1983. prenetu u Gradsku galeriju suvremene umjetnosti u Zagrebu.

111 WWW.SSKRANJCEVIC.HR; Ostavstina/Silvije Vuletic/Uspomene na majku, Pristupljeno: 28. avgusta 2011. Za druge podatke: <https://www.geni.com/people/Ivana-Vi%C5%A1nja-Vuleti%C4%87/6000000014167291031>; <http://www.sskranjcevic.hr/djela.ASP?PisID=1&KatiD=129>, Pristupljeno: 5. jula 2023.

žljivo čuvaju dokumentaciju predaka i poštuju njihovu baštinu, uliva veru da sećanje na korifeje Plavšića neće izbledeti. Dakako, ostaje još mnogo materijala koji daje mogućnost da se celokupna slika porodice Plavšić učini vidljivijom i oštrijih obrisa, bez obzira na mnoge tendencije rastakanja ili zaborava svega onoga što nas ulančava i povezuje u isti kulturni krug.

Životni putevi i aktivnosti istaknutih članova porodice Plavšić mogu se pratiti od prve polovine XIX do početka XXI veka. Lična iskustva i profesionalni putevi nekoliko generacija te porodice sačuvani su u obliku profesionalne dokumentacije, svedočenja i priča. Bili su pokretači mnogih značajnih delatnosti širom Hrvatske i bivše Jugoslavije, najpre u Slavoniji, posebno u Osijeku, a potom i u Zagrebu, Sarajevu, Novom Sadu, Beogradu, Opatiji, pa i na Siciliji. Dali su dragocene doprinose građanskom životu, ekonomiji, naročito finansijama i bankarstvu, razvoju industrije, turizma, različitim naučnim disciplinama i kulturi. Posebno su zaslužni za samostalni nastup hrvatskih umetnika na međunarodnim manifestacijama u XIX i početkom XX veka, a u jednoj generaciji i za prodore i promociju avangardnih pojava dvadesetih godina prošlog veka. Uprkos pojedinačnih ličnih uspona i uspeha, njihove različite sudbine – često tragične – bile su odraz turbulentnih događanja i velikih političkih promena koje su obeležile XX vek, kada su se vizije o zajedništvu južnoslovenskih naroda preoblikovale u izmenjenu (ili drugačiju) političku stvarnost i ubrzo donele ne samo lična razočarenja, već i egzistencijalne krahove.

/ Napomena

Prvobitni tekst, dug preko 70 stranica, pisan je 2010 — 2012. godine, zahvaljujući dragocenoj porodičnoj dokumentaciji, tokom brojnih susreta, razgovora, sećanja i želje moje drage prijateljice Maje Plavšić da se sačuva uspomena na njenu veliku i znamenitu porodicu. Dokumentacija je danas uglavnom u vlasništvu Majine ćerke Jelene i unuka Nikole Duđukovića, kojima dugujem zahvalnost što mi je omogućeno objavljivanje najznačajnijih podataka o Plavšićima i što je sa drugim članovima porodice sakupljen niz do sada nepoznatih činjenica. Zaostavštinu Porodice Plavšić u HDA i HAZU konsultovala sam oktobra 2011. godine. Iskreno zahvaljujem za pomoć Nadi Beroš, dr Slobodanu G. Markoviću, dr Goranu Miloradoviću, kao i urednicima i recenzentima za dragocene sugestije.

- Arhiv Jugoslavije (Beograd), fond 100:
Masonske lože
- Hrvatski državni arhiv (Zagreb), fond 757:
Obitelj Plavšić
- Privatna arhiva porodice Plavšić-Duduković (Beograd)
- Beroš, N. 2021. *Tko se nije skrio, magarac je bio. Josip Seissel – Igra skrivanja*. Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb.
- Božić, S. 2008. *Srbi u Hrvatskoj 1918 — 1929*. Institut za noviju historiju Srbije. Beograd.
- Bratović, E. (ur.). 2007. Čedomil Plavšić. Utemeljitelj i dugogodišnji ravnatelj Thalassoterapije Opatije i redoviti profesor Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, u: *Thalassoterapia Opatija 1957 — 2007. Povodom 50-godišnjice*. Thalassoterapia. Opatija: 35.
- Dobrović, N. 1931. Konkursni radovi za pozorišnu zgradu u Novom Sadu. *Arhitektura*. Ljubljana, 3:76—78.
- Duišin, A. V. 1938/39. *Zbornik plemstva u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni-Hercegovini, Dubrovniku, Kotoru i Vojvodini*. Heraldčki zavod. I—II. Zagreb.
- Galjer, J. 2011. Art déco u primijenjenoj umjetnosti i dizajnu, u: *Art déco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata*. Muzej za umjetnost i obrt. Zagreb: 51.
- Galjer, J. 2012. *Moderni časopisi i kulturna povijest u Hrvatskoj 1890. — 1940*. Horetzky, Zagreb.
- H. 1922. Kongres slavenskog studentstva u Pragu. *Novosti*, Zagreb, 345. 18. prosinca : 2.
- Janković, I. 2021. Jedan mogući pogled na avangardni fenomen grupe *Traveller*, u: *Sto godina časopisa Zenit 1921 — 1926 — 2021*.
- Jović B. i Subotić, I. (ur.). Galerija RIMA i Institut za književnost i umetnost, Kragujevac — Beograd: 479—499.
- Jevtić, M. 1983. *Vreme medicine. Čedomil Plavšić. Odgovori 5*. Radna organizacija za grafičko-izdavačku delatnost “Zaječar”, Beograd — Zaječar: 91—124.
- Jirsak, L. 2010. *Ivo Šrepel: Dokumenti, vrijeme, sudbina*. Biblioteka *Povijest Moderne galerije*, knjiga 2, Zagreb.
- Jirsak, L. 2011. *Ljubo Babić: Dokumenti, vrijeme, galerije*. Biblioteka *Povijest Moderne galerije*, knjiga 3, Zagreb.
- Jurković, S. 1998. *Silvana Seissel. Izložba originalnih nacрта pejzažne arhitekture*. Katalog izložbe. Galerija ULUPUH. Zagreb.
- Katić, M. 2022. *Zenitističko pozorište Akademskog kluba Treveler*. Udruženje građana Perilo Zabrežje.
- Kolar, M. 1994. *Razvoj trgovačko-obrtničke komore u Osijeku. Presjek djelovanja od osnutka 1851. godine do 1941. godine*.
- Kolar-Dimitrijević, M. 1995. O osnutku i radu Zagrebačke burze do 1945. godine. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 28. Zagreb.

- Kolar, M. 2001. Buran život dr. Dušana Plavšića (1875. — 1965.), *Osječki zbornik*, 24—25:131—144.
- Kos, K. i Majer-Bobetko, S. (ur.). *Radovi s muzikološkog skupa održanog u Zagrebu, Hrvatska*, 20. — 22. studenoga 2003. Hrvatsko muzikološko društvo. Serija: Muzikološki zbornici, 13, Zagreb: 410 sqq.
- Kostešić, I. i Vukić, F. 2021. Sveobuhvatni dizajn predmetne i simboličke okoline. Prilog reinterpretaciji opusa Josipa Seissela kao interdisciplinarnog modela projektiranja, u: *Sto godina časopisa Zenit 1921 — 1926 — 2021*. Jović B. i Subotić, I. (ur.). Galerija RIMA i Institut za književnost i umetnost, Beograd — Kragujevac: 463—477.
- Košir, M. 2020. Decline of the Grand Lodge of the Kingdom of Yugoslavia 1940 — 58, u: *Freemasonry in Southeast Europe from the 19th to the 21st Centuries*. Markovich, S.G. (ur.). Zepter Book World; Institute for European Studies. Belgrade: 264.
- Kraševac, I.-Tonković, Z. 2016. Umjetničko umrežavanje putem izložaba u razdoblju rane moderne – sudjelovanje hrvatskih umjetnika na međunarodnim izložbama od 1891. do 1900. Radovi Instituta za povijest umjetnosti: 40.
- Kraševac, I. 2019a. Plavšić smijenio Kršnjavija – Hrvatsko društvo umjetnosti na prijelomnici 1918. — 1919. godine, u: Mance, I., Petrinović, M. i Trška, T. (ur.). *Institucije povijesti umjetnosti: Zbornik 4. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*. Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske; Institut za povijest umjetnosti. Zagreb: 267—276.
- Kraševac, I. 2019b. Prva tri djela u fundusu Moderne galerije Društva umjetnosti. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb, 43: 244.
- Kružić, T. 2019. *Kvaliteta kao temelj poslovanja u zdravstvenoj ustanovi Thalassotherapie Opatija*. Neobjavljen završni rad. Veleučilište. Rijeka. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:125:618172>, Pristupljeno: 4. avgusta 2023; 1.jula 2024.
- Lajnert, S. 2020. Prilog poznavanju historijata Balkanske banke d.d. (1922 — 1925/1948). *Arhivski vjesnik*, 63: 207—239.
- Marijanović, S. 1990. *Fin de siècle hrvatske moderne. Generacija "mladih" i časopis "Mladost"*. Revija, Izdavački centar Radničkog sveučilišta "Božidar Maslarić", Osijek: 176—177.
- Marjanić, S. 2007. Dečki, najbolje da bježite. *Zarez*, 203.
- Marjanić, S. 2014. *Kronotop hrvatskoga performansa: od Travelera do danas*. Udruga Bijeli Val, Institut za etnologiju i folkloristiku, Školska knjiga. Zagreb.
- Markovich, S. G. 2020. Yugoslav Freemasonry and Yugoslavism as Civil Religion, u: *Freemasonry in Southeast Europe from the 19th to the 21st Centuries*. Markovich, S.G. (ur.). Zepter Book World – Institute for European Studies, Belgrade: 109—176.
- Matković, S. 2002. Pilarova pisma Dušanu Plavšiću: fragment poznavanja hrvatskih secesionista, *Godišnjak Pilar*. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara, 2: 33—40.

- Matković, S. 2013. Ivo Pilar i naprednjaštvo. *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, VIII, 15(1)–16(2): 69–112.
- Михаиловић, Д., Јовановић, М., Милорадовић, Г., Тимофејев, А. (прир.). 2016. *Заточеници Голог отока. Регистар лица осуђиваних због Информбироа. Документа служби безбедности*. Архив Србије и Институт за савремену историју. Београд.
- Mužić, I. 2000. *Masonstvo u Hrvata*. vi prerađeno izdanje. Laus. Split. Nedeljković, S. 2005. *Biografski leksikon – Poznati srpski lekari. Srbi u svetu*. Milanović, M. (autor projekta i izdavač). SLK. Beograd — Toronto.
- Nenezic, Z. D. 1988. *Masoni u Jugoslaviji 1764 — 1980. Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji. Prilozi i grada (Treće, dopunjeno izdanje)*. Zodne. Beograd.
- Савићевић, М. (priređio) 1999. *Професори Медицинског факултета у Београду, у сећању генерација студената уписаних на Медицински факултет у Београду 1946. године*. ЦИБИФ – Медицински факултет, Београд:123—126.
- Seissel, J. 1937. *Jugoslavenski paviljon na Međunarodnoj izložbi u Parizu*. Zaklade tiskare Narodnih novina, Zagreb.
- Subotić, I. 2018. Zenit as Ideological Foundation of the 1924 International Exhibition of New Art, u: *Years of Disarray. 1908 — 1928. Avant-gardes in Central Europe*. Srp, K. (ed.). Arbor vitae societas – Muzeum uměni, Olomouc: 484—495.
- Susovski, M. 1997. *Josip Seissel. Donacija Silvane Seissel. Nadrealističko razdoblje*. Slike, crteži, akvareli, tempere, pasteli, crtači blokovi od 1920. do 1987. Katalog donacije. Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb.
- Tkalčić Košćević, A. 2007. *Sjećanja na prve generacije Umjetničke akademije u Zagrebu*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Arhiv za likovne umjetnosti. Zagreb.
- Vojvodić, D. Sp. 2004. *Znameniti Srbi Vinkovačkog kraja*. Gradska biblioteka. Novi Sad.
- Vučetić, R. 2009. Jugoslavenstvo u umjetnosti i kulturi – od zavodljivog mita do okrutne realnosti (Jugoslavenske izložbe 1904. — 1940.). *Časopis za suvremenu povijest*, 41(3), 701—714.
- Živanović, I. 2007. Novopronađena ostavština i prilozi biografiji Božidara Kunca, u: *Božidar Kunc (1903. — 1964.)*. Život i djelo.
- Živković-Kerže, Z. 2009. *Osječka sjećanja*, 1. dio. Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Osijek.

IRINA SUBOTIĆ Family Plavšić – Documents and Memories

The text refers to members of several generations of the Serbian Plavšić family from Croatia, whose life paths and activities are followed from the first half of the 19th century to the beginning of the 21st

century. They were the initiators of many important activities throughout Croatia and the former Yugoslavia, first in Slavonia, especially in Osijek, and then in Zagreb, Novi Sad, Sarajevo, Belgrade, Opatija, and even in Sicily. With their civic criteria, high qualifications, personal efforts, ambitions, abilities and knowledge, certain prominent figures from this family, such as Nikola Atanasijev, Nikola Mihačič, Dušan (the Elder), Dr. Čedomil and Maja Plavšić, Silvana and Josip Seissel, contributed to essential changes and improvements of certain institutions and professional organizations, scientific disciplines and cultural activities, from such diverse fields as economy, finance, banking, tourism, publishing, museology, medicine, architecture, urbanism, fine arts, and in one generation even the avant-garde phenomena of the 1920s. In addition to superior expertise in their various fields, they were all dedicated to culture and cultural heritage, deeply believing in their missionary role and patronage, as a pledge for the improvement of society and general well-being. They were both family and friendly connected with numerous intellectuals and top creators throughout the former Yugoslavia, among whom many were Freemasons. Their individual destinies are a reflection of turbulent times in which certain visions of the unity of the people were transformed into reality, bringing great ups and downs, but also disappointments and life crashes. On the female line, they come from the old nobility of Ljudmila Ilić, so it is not unexpected that mothers, wives, sisters and daughters had their not only respected, but also prominent places in the family and in society. Although the surname Plavšić is disappearing with the new generations, the legacy that its numerous famous members left over the past time is great – deeply woven into the fabric of modern Croatian and former Yugoslav prosperity. And the fact that the young generations of this family carefully preserve the documentation of their ancestors and respect their heritage inspires faith that the memory of the luminaries of Plavšić will not fade.

KEYWORDS: Family Plavšić, Croat modern art and architecture, history of banking and economy, Yugoslavism, Thalassotherapy Opatija, Travellers

“Stvarno mislim da je doš'o kraj. Baš ono kraj”: transhumantno stočarstvo na Humskom putu u 21. stoljeću

IVO LUČIĆ

karstolog, samostalni istraživač, Zagreb

Transhumantno stočarstvo, koje je milenijima bitno oblikovalo povijest između mediteranskih obala i planina u zaleđu, uglavnom je iščezlo iz života stanovnika pojasa uz istočnu jadransku obalu, ali i kao predmet znanstvenih istraživanja. Godina 2020. — 2022. provedena su istraživanja stanja sezonskog stočarstva na Humskom putu, koji danas živim održavaju isključivo pripadnici srpske etničke zajednice. Ono se odvija na stazama koje su povezivale jadransko priobalje od Stona i Neuma s planinama na sjeveru Hercegovine. Terenski su praćena dva kretanja stoke na Zelengoru, tradicionalnim načinom pješice, i obišlo se najaktivnije ispasište Morine. Iako je očito da za takvom vrstom uzgoja stoke postoje potrebe i da je višestruko poželjan, brojke ukazuju da toj praksi prijeti nestajanje. Na Zelengori i Morinama je prije stotinu godinu paslo po oko 60.000 ovaca, a 2022. je na Zelengori zapaženo tek oko 2.000, a na Morinama oko 8.000 ovaca. U članku se daje profil stočara, opisuje način njihova rada, tehnološke promjene koje su nastupile u radu te problemi s kojima se susreću. Autor nastoji osvjetliti nepovoljne okolnosti transhumance, osobito modernizacijske procese, te upozorava na posvemašnji nedostatak podrške u stočarskim politikama.

KLJUČNE RIJEČI: *transhumantno stočarstvo, Humski put, Bosna i Hercegovina, modernizacija*

/

Jedno od posljednjih istraživanja stanja transhumantnog stočarstva u pojasu oko istočne jadranske obale uoči raspada Jugoslavije poduzeo je Tomo Vinšćak za stazu između Bokanjca kod Zadra i Oglavina na Velebitu. Višekratna terenska istraživanja tijekom devedesetih godina 20. stoljeća opisao je u članku “Kuda idu ‘horvatski nomadi’” (1989). Južnovelebitsko stočarsko područje s Bukovicom i Ravnim kotarima među najvećim je u primorskoj zoni, a najveće je humnjačko područje (Marković 2003), između dubrovačkog i neumskog primorja te planina sjeverno od gornjeg toka Neretve. Vinšćak konstatira generalno izrazito opadanje transhumantnog stočarstva i očekivanja da će ono nestati, ali upućuje i na neočekivan podatak da se broj ovaca tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća povećao, vjerojatno pod utjecajem ekonomske krize (Vinšćak 1989).

U ovom radu bit će predstavljeni prvi rezultati recentnog istraživanja stanja humnjačkog ili humskog transhumantnog stočarstva¹. Obuhvaćaju tri obilaska još najživljih središta ljetne ispaše, Zelengore i Morina, praćenja kretanja stada na Zelengoru i sa Zelengore, te kazivanja bivših i sadašnjih stočara koji žive u naseljima uz Humski put, što će biti detaljnije opisano u nastavku. Dobiveno stanje bit će uspoređeno s prilikama na južnom Velebitu krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća koje je iznio Vinšćak u spomenutom članku.

/ Nomadizam, transhumantno i pokretno stočarstvo

Sam naslov Vinšćakova rada ističe “horvatske nomade” kao jedan od ključnih pojmova pokretnog stočarstva. U njemu se Vinšćak poziva na članak nepoznatog autora, koji opisuje kako se ljudi s Velebita neprestano sele i “nomadno žive”. Izraz nomadi mogao se čuti posljednjih godina među stočarima na Zelengori i Morinama za oblik života kojim oni žive.

Literatura definira nomadizam kroz posvemašnju odsutnost poljoprivrede u životu stočara i njihove čvrste baze u prostoru. Taj je oblik stočarstva u suvremenosti prisutan samo u Sjevernoj Euroaziji, visokoj unutrašnjoj Aziji, u euroazijskim stepama, Arabiji i Sahari (Costello i Svenson 2018, prema Khazanov 1994).

1 Za većinu sugovornika u istraživanju ovdje se koriste pseudonimi, sukladno Općoj uredbi o zaštiti osobnih podataka, a za manji broj stvarna osobna imena.

U nomadizmu su povijesno ishodište našli brojni oblici polunomadskog stočarstva koji su nastajali ograničenim uključivanjem elemenata poljoprivrede u periodične izmjene pašnjaka dijelom ili tijekom cijele godine. Njegov daljnji stupanj je polusjedilačko stočarstvo, u kojem poljoprivreda počinje prevladavati u ekonomiji i prelazi u poljoprivredu udaljenih pašnjaka, u kojoj je većina stanovništva sjedilačka i uzgaja usjeve (Costello i Svenson 2018).

U dijelu literature se smatra da klasifikacija Anatolija Kazanova iz sredine 1990-ih pojednostavljuje tu pojavu, pa Doorn i Bommeje ključnu interpretativnu ulogu daju omjeru mirovanja i pokretljivosti, pri čemu 0% mirovanja i 100% pokretljivosti odgovara nomadskom stočarstvu, a 100% mirovanja i 0% pokretljivosti odgovara sjedilačkom stočarstvu. Sve ostale strategije su između (Carrer i Migliavacca 2019).

Promjenjivi migracijski obrasci vide se kao odgovor na nepravilno raspoređenu dostupnost resursa i na socioekonomske i političke promjene. Bit transhumantnih kretanja je maksimiziranje obradivog i pašnjačkog zemljišta kroz sezonsko iskorištavanje zemljišta u drugačijem okolišnom kontekstu (Costello i Svenson 2018).

Transhumanca je jedan od dva odgovora čovjeka na promjenjive okolišne uvjete krajolika; drugi je polikultura mješovite poljoprivrede. Premda je u njezinim najstarijim poznatim oblicima omjer stoke bio vrlo sličan onom u moderno doba, na nju ne utječu samo ekološke, nego i socijalne, ekonomske i političke prilike, tako da nema propisane transhumance (Nicholas i Peregrine 2000).

Najposvećeniji hrvatski istraživač transhumance Mirko Marković (1929. — 2009.) širok spektar pojava s kojima se susreće najčešće obuhvaća pojmom “stočarska kretanja” (1980, 2003). Na Velebitu do konca 19. stoljeća vidi četiri struje stočarskih kretanja:

1. izdizanje blaga s kvarnerskog Primorja na pašnjake sjevernog i srednjeg Velebita; na kratke relacije,
2. transhumantna kretanja stočara iz dalmatinske Bukovice i Ravnih kotara na južni Velebit, gdje se “može govoriti i o polunomadskom stočarskom privređivanju”,
3. zimovnik ličkog blaga u Bukovicu i Ravne kotare, i
4. ljetni izdig ličkog blaga na Velebit. Ličani su stoku izdizali da bi zaštitili usjeve, a ne jer su morali kao Primorci, a tada bi i prikupili sijeno na planinskim košanicama (Marković 2003).

U isto vrijeme kada Vinšćak istražuje južni Velebit, Inja Smerdel (1989) istražuje transhumancu na Pivki, slovenskoj regiji koja pripada sjevernom dijelu

Dinarskog krša, zaleđu Trsta, iz kojeg su krenuli najraniji procesi modernizacije i oko kojeg je transhumanca najprije počela opadati. Smerdel istražuje tri posljednja tamošnja ovčara, “tri crne ovce” Pivke, kad je transhumanca ondje već tri desetljeća bila “mrtvi gospodarski kulturni oblik”. Odlučuje se za tipologiju koju čine dva oblika: ograničena i transhumanca na velike udaljenosti. Slovenske prakse svrstava u ograničenu, tip koji se izvodi ljeti na planinskim pašnjacima, manje ili više u blizini stalnog mjesta boravka.

Vinščak (1989) nalazi da su se osamdesetih godina 20. stoljeća sačuvali prežici samo dvije Markovićeve struje: izdig Primoraca na nadgorje srednjeg i sjevernog Velebita i transhumantno kretanje stočara Bukovice i Ravnih kotara na pašnjake južnog Velebita.

1 Humski put

Najveće je stočarsko područje primorske zone (Marković 2003) Humina, nisko i pitomo područje oko donjeg toka Neretve, južnije od visokih planina Čabulje, Prenja i Veleža (Roglić 1956). Staze vode do planina sjeverno od gornjeg toka Neretve, koje su barijera za zračne struje i primaju ogromne količine padalina, osobito zimi (Roglić 1956).

Udaljenost stazom na humskim² putevima od krajnjeg juga, tj. zapadnog ruba Pelješca, do sjevera iznosi gotovo 230 kilometara.

Stariji autori smatraju da humski stočarski putevi postoje od najstarijih vremena (Dedijer 2017, Popović 1928), što suvremeni autori odbacuju, smatrajući da staze koje su korištene početkom 20. stoljeća nisu iste one s početka neolitika. Ekološke niše koje je zauzeo moderni transhumantni stočar jednostavno nisu postojale u prethistoriji (Mlekuž 2003,142).

Popović (1928) opisuje nekoliko humnjačkih puteva na Zelengoru i Morine i kaže da na njima imaju četiri konaka ili kako sami kažu, četiri padanja (Popović 1928). Važno čvorište te mreže je u Nevesinjskom polju koje je ojačalo funkciju Nevesinja (Roglić 1956).

Dedijer je u radu napisanom 1907., objavljenom nakon 110 godina, uočio nekoliko stočarskih zona i praksi ovisnih o morfologiji i nadmorskim visina-

2 Autori koriste nazive: humski, humnjački i humljački. U tekstu se poštuju ti oblici kada se navode, inače se koristi izraz humski, odnosno “Humski put”, koji je danas prisutan među sugovornicima.

ma terena – i nekoliko odstupanja – te naglasio da sva kretanja ovise o godišnjim oscilacijama podzemnih voda (Dediđer 2017). To su:

1. Humsko-rudinsko stočarstvo: Ljetna kretanja iz isključivo krških zaravni južne Hercegovine, Humine i Rudine, s ljutim kršem, oskudnom vegetacijom i bez vode.
2. Područje sjeverne Hercegovine u kojoj se nalaze stalna sela na najvećoj nadmorskoj visini.
3. Zona visokih, periodički naseljenih planina, koje predstavljaju prostor ljetnih ispaša.

Stočarstvo je prije uzgoja duhana i loze te podizanja gradova bilo glavna osnova hercegovačke ekonomije i glavna gospodarska grana. To se dobro vidi i po brojnim nekropolama stećaka, koje su postavljane uz humljačke puteve sve do visokih planina (Roglić 1956).

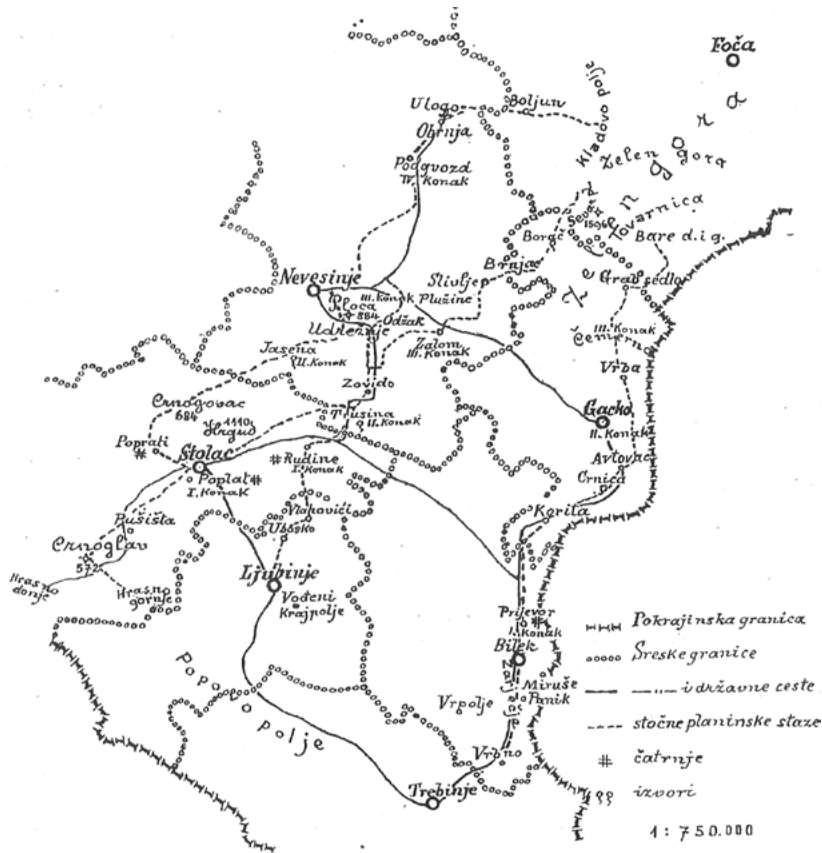
/ Povijest transhumantnog stočarstva

Mediteranska transhumanca može se datirati u rani neolitik, odnosno od devetog do šestog tisućljeća prije Krista (Carrer i Migliavacca 2019). Radi se o podrijetlu kratke transhumance između dolina i uzvisina. Krajem neolitika, od četvrtog do trećeg tisućljeća prije Krista, dolazi do intenziviranja te pojave u različitim područjima. Razvoj duge transhumance započinje tijekom brončanog doba, od drugog tisućljeća prije Krista, a aktivira ga pojava središnjih mjesta koja kontroliraju dugotrajne trgovačke rute i korištenje ovčarstva za proizvodnju trgovačke robe (Carrer i Migliavacca 2019).

Jovan Cvijić stočarstvo, koje je zbog potrage za hranom zapravo stočarsko kretanje, vidi kao najvažniju djelatnosti “dinarskih plemena” – slijede je “kiridžijanje i ratovanje”. U objašnjenjima prednost daje onima koji stalno žive na višim nadmorskim visinama i koji zimi silaze na zimovanje na niža područja. Po njemu, zemljoradnja se smanjivala u doba Otomanskog carstva, a život u planinama i stočarstvo su ponovo jačali patrijarhalni režim i stare običaje, kao i dinarsku rasu s vehementnim mentalitetom, dok su promjene političkih granica skraćivale stočarske migracije (Cvijić 1922).

Gušić nastanak transhumantnog stočarstva vidi kao rezultat približavanja čovjeka životinjama na podlozi sezonskih vegetacijskih ritmova. Najprije je pratio divljač kao lovac, a potom pripitomljene životinje kao stočar. S vremenom

SLIKA 1. Karta Humskih puteva prije oko stotinu godina (Popović, 1928)

Сточарски (хумњачки) путеви на Зеленогору. Цртао Ј. Поповић и Е. Герм.

se stočarske staze počinju skraćivati zbog gubitaka zimovališta, koja su zauzeta naseljima, političkim granicama i poljoprivredom, pa se kretanja sve više pomiču na više nadmorske visine, gdje se formiraju i naselja stočara (Gušić 1976).

Tisućljećima dugo privređivanje počelo je vidljivije nestajati tijekom 19. stoljeća najprije u zaleđu Trsta, a krajem stoljeća i u drugim dijelovima Dinarskog krša. Odnos krupne i sitne stoke oko 1900. od Trsta prema Čićariji je to jasno pokazivao: oko Trsta je sitna stoka skoro potpuno nestala, a u čićarijskim selima se smanjenje jedva primjećivalo (Vilfan 1957). Najvažniji uzrok je industrijalizacija, odnosno razvoj Trsta kao luke i mjesta u kojem je moguće naći

drugi izvor prihoda za život; zatim ukidanje feudalizma i promjene vlasništva nad pašnjacima i zemljom (Mihevc 2006).

/ *Povijest transhumantnog stočarstva u Humini*

SLIKA 2. Karta Humskog puta s jednom granom najduže izvorne staze i dvije aktivne staze praćene 2020 i 2021.

U Humini se do početka 20. stoljeća mogao još naći nomadizam, prvobitni oblik stočarstva (Dedijer 2017). Prakticirali su ga stočari islamske vjeroispovijesti, “travari” (Dedijer ih zove Balije) iz okolice Ljubuškog i iz Podveležja. Oni su do dolaska austrougarske uprave u Bosnu i Hercegovinu rušili ograde što ih je sve veći razvoj zemljoradnje podizao pred njima, a početkom 20. st. postupno prelaze na zemljoradnju, zanat i trgovinu (Dedijer 2017). Naročito se bave sadnjom duhana i, premda su obrađivane zemlje imali malo, prihodi od zemljoradnje su im premašivali prihode od stočarstva (Kanaet 1960).

Na Pelješcu već u osamdesetim godinama 20. st. više ne postoji svijest o udjelu kulturne komponente transhumantnog stočarstva u povijesti poluotoka (Supek 1980). Olga Supek sedamdesetih je naišla na tragove hercegovačkih stočara, na njihovu stoku i napuštene nastambe. To su tragovi ponovnog dolaska Humnjaka na zimovanje krajem 19. st. i tokom 20. st. oko Lovišta, Nakovane, Dube, Postupa, Crkvica, Osobjave, Sresera, Sparagovića i Stona. Pelješac

je tada ponovo bio uključen u cjelogodišnje kretanje stočara između Veleža, Kalinovnika, Morina, Busovače, Štirina i Zelengore. Zadnji dolazak zabilježen je 1972. u Jurkoviće kraj Sresera (Supek 1980).

To su bila "polustalna naseljavanja", kod kojih je porodica bila podijeljena na dva dijela, od kojih je jedan bio na Pelješcu. Dijelovi nekih porodica su se trajno naselili na Pelješcu (Supek 1980).

1 Nedavne južne veze na Humskom putu

I danas se mogu naći stočari koji su povezivali pelješki sa sjevernim dijelom Humskog puta. Autor se susreo s nekima od njih i razgovarao o tim prilikama. Obitelj Martina Prkačina (1938. — 2020.) s Dužice (Trebimlja) gonila je na planinu ovce i krupnu stoku, a krupnu stoku na zimovanje na Pelješac. U povratku s planine, najstariji stočar, "ded Pero" bi ostao s govedima u Rabini u Podveležju do pred kućnog sveca Nikoljdan (6. prosinca), proveo bi dva dana na Dužici i produžio s krupnom stokom na Broce na Pelješcu ili na otočić Oli-pu, gdje bi zimovao do Đurđeva dana (23. travnja), i krenuo u etapama natrag prema planini. Prkačin je prestao ići na planinu 1964. kad se oženio i kada se obiteljska zadruga podijelila, ali je imao manji broj ovaca do oko 2000. godine.

Janja Radić (1937) iz Ravnog, zajedno s još tri osobe gonila je šezdesetih godina krupnu stoku na prezimu u Dubu Pelješku. Krdo od oko 40 grla krupne stoke išlo je stazom koja je vodila glavnim prometnicama, a putovanje bi trajalo četiri dana.

Supružnici Niko (1932) i Danica (1939) Krmek iz Drijena kod Neuma išli su u planinu od 1959. do 1967, a potom davali ovce drugim *planištarima*. Uzimali su ovce iz zaleđa Neuma i Dubrovačkog primorja (Ošlje, Trnovica, Čepikuće i Smokovljanji). Odustali su zbog nedostatka radne snage, ali su manji broj ovaca zadržali do devedesetih godina 20. stoljeća.

Napuštanje stočarstva geografski se postupno širilo prema unutrašnjosti. U Trnovici, najsjevernijem selu Dubrovačkog primorja, čija su brda pogodna za ispašu, još 1960-ih godina držali su 2760 ovaca (izjava Nevenke Đirlić, rođene Grošeta 1951. u Trnovici). Slijedila su sela Visočani i Smokovljani, koja su na zaravni Rudine imala također paše. Ostala sela Čepikuće, Lisac, Podimoč i Točionik imala su manji broj ovaca, po tridesetak. Godine 2020. u Trnovici je bilo 50-ak ovaca u dvije obitelji i 40-ak konja i nešto magaraca. Ljudi koji drže stoku imaju državne poticaje.

/ Povijest stočarstva na Zelengori i na Morinama tijekom 20. stoljeća

Na Zelengori je dvadesetih godina prošlog stoljeća bilo 25 katuna sa 187 koliba (Popović, 1928) i paslo je 60.000 ovaca, 10.000 koza, 5.000 goveda i 1.500 konja. Jedan od katuna, Vita bara, imao je 13 koliba. Dinamika stočarstva vidljiva je po broju ljubinjских koliba koje su bile aktivne na Zelengori: 1928. bilo ih 35, trideset godina kasnije 7 koliba, 1976. godine 11 koliba, 1986. godine 7 koliba, 2004. godine 4 kolibe i 2006. godine 2 kolibe (Čuk 2006).

Na Morinama je početkom 20. stoljeća prosječno godišnje paslo 50.800 grla sitne stoke, ne računajući katun Dubravkuše za koje nije bilo podataka i Somine, na kojima je paslo gotovo 9.000 ovaca, te susjedni Crvanj s više od 26.500 ovaca (Okuka i Laketa 2017). Godine 1948. izvršena je agrarna reforma, po kojoj su uvedene seoske zadruge. Osnovana je državna ekonomija, koja se sastojala od dvije radne jedinice, stočarstva i ratarstva. Formirana je i moderna mljekara, izgrađeni privredni i stambeni objekti. Od 1965. farma se raspala, stočni fond prodan, a Morine opustjele (Okuka i Laketa 2017).

Stočarstvo, koje je od tada stalno u opadanju, osamdesetih je doživjelo krah (Okuka i Laketa 2017). Okuka piše da su Humnjaci – Hrvati i Bošnjaci – prestali dolaziti na Morine. “Od završetka rata samo nešto malo seljaka Srba iz istočne Hercegovine izgone svoju stoku ili stoku svojih komšija na ljetnu ispašu na Morine i okolne boračke planine” (Okuka i Laketa 2017).

/ Terenska istraživanja

Terenska istraživanja stanja stočarstva na Humskom putu temelje se na praćenju kretanja stada na planinu i s planine, obilaska ispašišta i lokaliteta u kojima žive stočari, te razgovora s 24 aktualna i bivša stočara, koji će dolje biti predstavljeni. Praćena su dva stada: jedno su tjeroali obitelj Krulj iz Ljubinja u rujnu 2020. sa Zelengore (katun Vita bara) do Ljubinja, drugo obitelj Radan u lipnju 2021. iz Berkovića u Dabarskom polju do Zelengore (Vita bara). Osim toga, obišeno je više lokaliteta: Nevesinjsko polje i Humska staza do Trusine, te Dabarsko polje u kolovozu 2020; Morine i zapadni dio Zelengore (Golija) do Kladova polja i dijelovi Nevesinjskog polja (rujan 2021); dijelovi Podveležja i Nevesinjskog polja (listopad 2022); te lokaliteti na nižim razinama staze od Neuma do Ljubinja i Konavala (2020. — 2021.), gdje je razgovarano s bivšim

stočarima i stručnjacima. Razgovarano je s 11 stanovnika uz Humski put i s tri stručnjaka: kroničarem transhumance, agronomom-stočarem i veterinarom.

Cilj praćenja stada jest promatranjem i kroz razgovore utvrditi pojedivosti stanja transhumantnog stočarstva, postupke koje primjenjuju stočari, načine korištenje stoke i modernizacije koje ih prate odnosno pridržavanje tradicijskih obrazaca, kao i opstrukcije koje se pri tome javljaju. Razgovorom sa stanovnicima uz stazu nastojalo se dobiti opći uvid u njihov odnos prema transhumantnom stočarstvu.

/ Recentno stanje transhumance na Humskom putu

Ljubinje je do 2020. godine bilo najjužnije polazište iz kojeg se Humskim putem organizirao *izdig* do Zelengore, godinu potom polazište se povuklo sjevernije u Dabarsko polje i staza se skratila za jedan dan. No najbrojniji stočari koji su preostali na toj stazi su oni iz Nevesinjskog polja, a najživlje ljetno ispasište su Morine.

/ Tko su današnji transhumantni stočari Zelengore?

Aktualni stočari su osobe koje je tranzicija i privatizacija praćena ratom otjerala iz dotadašnjeg dominantnog načina privređivanja. Industrija i državna poduzeća su propala i oni su ostali bez izvora prihoda. Dobar dio njih je neko vrijeme proveo u vojsci, za vrijeme rata i u poratno doba, nakon čega ih je vojska otpustila. Najviše aktualnih stočara ranije se nije bavilo sezonskim stočarstvom, ali su neki imali iskustvo u djetinjstvu. Milan Radan i Rajko Kević (1963) rekli su da su se “vratili na rezervne položaje”. Ovo je znakovito jer pokazuje da je stočarstvo, pa i transhumantno, duboko nasljeđe, koje se i danas doživljava kao pribježište koje može osigurati egzistenciju.

MILAN RADAN (Berković, 1971), počeo se baviti transhumancom 1996., i postupno paralelno razvijao uzgoj goveda, da bi 2016. napustio transhumancu, a 2021. i 2022. joj se opet vratio. Na odsluženju vojnog roka ga je zatekao rat i ostao je u JNA, a 1993. nakon opće mobilizacije nastavio u Vojsci Republike Srpske. U prvoj stočarskoj fazi koristio je pomoć pastira iz sela koje je plaćao, a na planini mu je pomagala supruga Mira (1976). U drugom krugu, prve godine posve se u pogledu radne snage oslonio na članove obitelji, jer su mu porasla

dva sina – Mitar (1998) i Zoran (2001). Drugu godinu, 2022. angažirali su pratiocce stada, jer je Zoran imao druge obaveze.

RADOSAV KRULJ (Ivica kod Ljubinja, 1962) radio je u Ljekobilju u Ljubinju kao vozač. Ostao je bez posla. Od 2012. do 2020. godine organizirao je transhumantno stočarstvo, tj. uzimao u najam stada drugih vlasnika. Preuzeo je dio stadā koje je ranije tjerao Radan. Ovce je napasao sa suprugom Danicom (1963), a povremeno su im pomagali sinovi, naročito najstariji Dragan (1985). Prestanak bavljenja Kruljevi su opravdavali umorom i obavezama koje je sve teže ispunjavati u njihovoj životnoj dobi. Te su godine imali 80 ovaca i 5 krava.

DRAGO SOKO (Krajpolje kod Ljubinja, 1952), radio je u trgovini na više mjesta, najviše kao mesar, do 2008. Od 2009. do 2017. bavio se transhumantnim stočarstvom u smislu da je tjerao i ovce drugih vlasnika. Prethodno nije bio upućen u posao. Godine 2008. kupio je 60 ovaca i 3 krave i dobio od prodavača savjete za posao. Kaže da ga je jedna teška godina, s dosta nevoljama i “hramotinje”, natjerala da prestane uzimati tuđe ovce. Godine 2020. je imao svojih oko 150 ovaca i 13 krava, koje preveze kamionom na Zelengoru i natrag, a mlijeko daje u otkup.

I Stanje transhumance na Zelengori 2020. i 2022.

Godine 2020. obitelj Krulj jedina je organizirala ispašu ovaca *pobravičara* (drugih vlasnika) na Zelengori. Stado je imalo malo više od 1000 ovaca od gotovo 70 *pobravičara*. Na planinu su krenuli 13. lipnja, a s nje se počeli spuštati 11. rujna 2020.

Osim njih, na Zelengori je bilo još pet stada od po samo jednog stočara koje su zajedno, po procjeni stočara, imale manje od 2000 ovaca.

Godinu kasnije, jedini *planištar* bio je Milan Radan, sa stadom od oko 650 ovaca. Držao ih je od 15. lipnja do 25. rujna, na povratku su ih pratile samo dvije osobe. Godine 2022. Radani su krenuli 6. lipnja, a vratili se 19. rujna. Stado je brojilo oko 950 ovaca.

Uz njih, na Zelengori je 2022. bilo još pet stada s manje od 1000 ovaca. Milan Radan je izjavio da gotovo sigurno prestaje s transhumantnim stočarstvom. Smatra da nitko neće nastaviti njihovo transhumantno stočarenje, te da će to za trećinu smanjiti fond ovaca koje je tjerao 2022. godine. Svoje procjene završio je riječima: “Stvarno mislim da je doš'o kraj. Baš ono kraj”.

/ Stanje transhumance na Morinama 2021. i 2022.

Na Morinama je, uključujući Somine, 2021. bilo devet stada i 12 *planištara*, s oko 7900 ovaca. Godinu potom, broj je bio za oko 100 manji. Tri *planištara* su s Berkovića (Dabarsko polje), a ostali iz Nevesinjskog polja. Riljevići i Petrovići su 2022. istjerali ovce 15. svibnja, a stjerali ih 24. rujna; krave su ostale i nakon 22. listopada. *Planištari* s Berkovića danas “izlaze” na Morine i Zelengoru, a prije su izlazili na Treskavicu. Na Morine mogu stići za jedan dan, a na udaljenije planine putuju po tri dana.

/ Izdig ovaca

U tjeranju stada na planinu sudjeluju tri ili četiri osobe. Tradicionalno, osoba koja organizira *izdig* se zove *planištar*, vlasnici ovaca su *pobravičari*, a oni koji prate stado za vrijeme izdiga i spuštanja ovaca se zovu *pratidžije*. Kod Krulja su *pratidžije* bili sin Dragan i dva njegova prijatelja, iz Ljubinja i iz Gacka. Kod Radana, 2021. u izdigu su sudjelovali samo članovi obitelji. U sezoni 2022. angažirali su *pratidžije* iz Berkovića, Gacka i Foče.

Pored *pratidžija*, jedna osoba vozi kamiončić, obično iza stada i nadzire njegovo kretanje. U oba slučaja su to bili najstariji muškarac i domaćin. Milan Radan je imao dva konja, na kojima bi jahali on i supruga Mira.

Kamionom su prevozili hranu, opremu za jelo i spavanje, odjeću i ostalo. Također, na kamion su stavljali ovce koje su se ozlijedile fizički ili od ugriza zmije, koje su se razboljele ili su onemogle zbog starosti ili su bile premlade.

Za razdaljinu između Ljubinja i Zelengore potrebno je dva puta prenočiti na stazi. Između Dabarskog polja i Zelengore treba prenočiti jednom. Imali su improvizirane ležajeve na otvorenom. Za rasvjetu su koristili baterijske lampe i vatre koje su imale i funkciju zaštite stada od divljači, a Radani su koristili i mali agregat. Oba stada su pratila po tri ili četiri psa, obično jedan koji čuva ovce, tornjak ili sličan, i po dva ili tri ovčara koji održava stado na okupu. Stado se nekoliko puta odmara: kad pastiri trebaju jesti ili kad se želi usporiti kretanje kako bi se na neku lokaciju stiglo u određeno vrijeme.

Tokom povratka, pa čak i prije nego stado krene, dio ovaca se odvoji i vraća kući u mjesto vlasnika. Jedno stado odmah se odvojilo na Zelengori za Čemerno, drugo za Miljevinu, nekoliko vlasnika odvojilo je ovce na Vlahovićima za Duboku i Ubosko te ih otjeralo hodajući, a ostale su išle do Ljubinja.

Dva stada odvezli su vlasnici kaminom još dalje: u Brštanicu u zaleđu Neuma i Dužicu, zaseok Trebimlje kod granice s Hrvatskom u Dubrovačkom primorju.

/ Staza

Prema okvirnom izračunu uz pomoć aplikacije Google-Earth, staza između Ljubinja i Vite bare na Zelengori duga je oko 80 kilometra. U izvornom obliku očuvano je oko 33 km ili oko 41 posto, makadam ili slična šumska cesta iznosi 20 kilometara ili oko 25 posto i asfaltna cesta 26 km ili oko 33 posto.

Izvorni dio staze znači da na njemu nema kolotraga, da su najveći zahvati podzide ili usjeci za prolaz stoke, a većim dijelom nije bilo nikakvog traga na stazi nego obični pašnjak. Neki dijelovi, poput padine Junak niz sjevernu stranu Zelengore, toliko su zarasli u šumu da je prolaz prilično otežan, premda su Krulji prije nekoliko godina motornim pilama prosjekli nekoliko metara širok prolaz.

/ Ekonomija transhumance

Stočari od ovaca imaju dva izvora prihoda: najam i prodaju sira i mesa. Na Zelengori je 2021. najam po ovci za tri mjeseca iznosio 15 konvertibilnih maraka (BAM), a 2022. povećan na 21 BAM; na Morinama je do 2021. najam iznosio 14 BAM za četiri mjeseca, a 2022. povećan za tri BAM.

Radani su u početku držali ovce “na starinski način”: da se kasno janje i imaju čitavo ljeto mlijeka, od kojeg su radili sir koji je imao dobru cijenu i brzo bi se prodao, osobito na području zapadne Hercegovine u svadbene salone. Prvi krug takvog oblika rada trajao je pet-šest godina i bio je “dobro isplativ”, “odskočna daska”. Renovirali su kuću, kupili neke objekte, automobile i ostalo. No kažu da su se morali prilagoditi tržištu koje je rano tražilo janjeće meso, pa su ostali bez sira. Nadomještao ga je kravljim mlijekom, te je povećavao broj krava; 2004. je imao četiri krave, a 2007. uzeo kredit i kupio još pet krava, ali nije mogao dostići prihode kao u prvoj fazi s ovčjim mlijekom. Godine 2012. pod teretom snijega se urušio krov staje i pobio krave. Pokušavao je novim ulaganjima oporaviti proizvodnju, ali nije uspio. Od 2016. sadio je smilje, bijeli luk i paprike, te nastavio s jagodama koje je posadio godinu prije. Međutim, sve je propalo: nakon jedne godine uzgoja, prestao je otkup smilja, bijeli luk je bio zaražen gljivicom monilijom i propao, a jagode je uništio kasni mraz

27. travnja 2016. Godine 2017. prebacio se na sakupljanje lišaja na Zelengori, i time se uspješno bavio tri godine, ali je prestao otkup. Pokušao je raditi na farmi u Hrvatskoj, ali je morao napustiti zemlju jer je zavladao pandemija korone.

Soko je od početka proizvodio sir od ovaca i krava i kaže da mu se dobro prodavao. “Narudžbe su stizale prije nego je proizveden”, kazao je. Prema stanju iz 2020. većinom prodaje mlijeko. No njemu je glavni motiv za tjeranje ovaca bio naplaćivanje najma od 15 BAM (bosansko-hercegovačkih konvertibilnih maraka, ekvivalent 7.5 eura) po ovci za tri mjeseca. I on ističe da je izgradio kuću i školovao djecu.

Po istoj cijeni su naplaćivali i Krulji. Oni nisu muzli ovce ni proizvodili sir, osim za svoje potrebe. Kažu da su za devet godina uspjeli riješiti egzistencijalne probleme oko izgradnje i opremanja kuće, izgradnje kuće na planini i školovanja djece.

Na Morinama većina sugovornika muze ovce i proizvodi ovčji sir koji čuvaju u mjehovima. Na početku 2000-ih cijena je bila šest BAM po ovci, “a domaćin je bio dužan dati nomadu kilogram soli po ovci”, kaže Rajko Gunj. Danas većina ne daje sol, samo novac. Neki *planištari* ipak uzimaju kilu soli po ovci na sezonu i 10 kg po govedu (Stana Petrović).

Najveća zarada *planištara* na Morinama dolazi od prodaje sira. To je pretežito sir od mlijeka iz kojeg se ne odstranjuje masnoća. Neki odvajaju masnoću i rade posni sir *torotan*, ali ga je, kažu, teško očuvati jer se mlijeko kvari bez hladnjaka. Sir prodaju najesen privatno, do 2021. po cijeni od 10 do 15 BAM, a kajmak po 18 BAM, ovisno je li mjera kilogram ili mješina. U sezoni 2022. sir je poskupio na 18 BAM, a kajmak na 20 BAM. Neki stočari proizvedu po 3 — 4 tone sira. Za takvo nešto potrebno je imati radnu snagu, a to je gotovo jedino moguće u obitelji, osobito ako rade obitelji dva brata sa suprugama i djecom. Primjer su Milovići na Morinama. Neki stočari za čuvanje ovaca zapošljavaju pastire. Kešelj ih je imao dva, Riljević jednog. Oni su većinom iz Nevesinja, kod Riljevića iz okolice Mostara. Plaće su otprilike oko tisuću BAM, a radno vrijeme je 24 sata, jer treba noću čuvati stoku od zvijeri.

/ Stradavanja stoke

Dio ovaca strada od bolesti, starosti ili napada divljači. Kod Krulja je 2020. godine stradalo 2 — 3 posto grla. Radosav Krulj kaže da se gubitak do 5 posto

smatra normalnim. Najčešći uzroci bili su “prehlada ovaca”, i to kod mladih ovaca, jer iz toplijih krajeva dođu svježije očišane, dok su starije prema Krulju otpornije. Kaže da najčešće obole od žutice i upale pluća. Dio ih oboli na papke i hramlju, što dolazi od velike vlage, i može se spriječiti čistoćom tora i izmjenom tora. Uzročnik bolesti je bakterija *Fusobacterium necrophorum*. Krulj se savjetuje s veterinarima i sam daje lijekove ovcama, kao i Radan.

Prilikom tjeranja ovaca na planinu i s planine ovce se česte ozlijede u naguravanju stada, zapinjanja u trnje, od ugriza zmija, napada vuka i slično. Kod Radana je za vrijeme izгона 4 — 5 ovaca napao vuk navečer, dok su se prikupljale za kretanje na planinu, i ozlijedio ih, jednu je ugrizla zmija, a nekoliko ih je onemoglo zbog starosti ili su bili premladi janjci, pa su ih stavili na kamion.

Za jednog *planištara* govorilo se da mu je jedne godine nestao veći broj ovaca, gotovo stotinu, i sumnjalo se da ih je prodavao restoranima.

/ *Kolibe i vikendice*

Sva tri *planištara* su napravili kuće od čvrstog materijala, od betonskih blokova, različite veličine, sa sličnim funkcijama kao u mjestu stalnog života: opskrbljene vodom, ograničenim napajanjem strujom iz agregata i sl. Kraj njih su torovi ograđeni od armiranobetonske mreže ili drveta, bez krova i nadstrešnice. Krulj ima tor koji je pregrađen na tri dijela, koje mijenja ako pada kiša da bi spriječio bolest hramanja ovaca. Pored kuće imaju vrt sa zasađenim kumpirom i drugim povrćem. U Vitoj bari je, prema tvrdnjama Radosava Krulja, izgrađeno 18 sličnih vikendica, od kojih samo neki drže ovce.

/ *Stočarstvo bez državne potpore*

Nije zapaženo da stočari imaju strukovnu organizaciju, niti da imaju državnu potporu u radu. Jednako tako, sami se snalaze za plasman proizvoda. Također, ne koriste instrumente osiguranja ovaca. Istodobno, nemaju zapreka niti nameta u pogledu izgradnje objekata i korištenja pašnjaka.

/ *Ometanje stada na stazi*

Ometanje prolaza stada dugo je prisutno u literaturi i kazivanjima: nekada se većinom radilo o zaposjedanju staze zbog uzgoja kultura, žitarica i povrtlarica

u selima pored staze, a potom i pojave “modernih drumova”. Danas je poljoprivreda uz stazu u uzmicanju, a glavna prepreka je cestovni promet.

Stočari se žale na ometanja prometa na magistralama, koji ponekad dovedu i do fizičkih sukoba. Osobno iskustvo autora je da postoje uviđavni vozači koji se zaustavljaju i traže načina da se mimoide uz što manje problema, pozdravljaju stočare i pitaju za stanje i raspoloženje.

Najviše problema se stvara kad vozila idu u istom smjeru kao stado. Krulji su dio magistralne ceste prolazili prije zore, i susreli su manje od deset vozila, skoro sva su išla u susret. Radani su taj dio prelazili predvečer, u suprotnom smjeru, i promet je bio slab, ali je nekoliko vozila išlo u smjeru stada, pa je trebalo suzbiti ovce na jednu traku. Krulji za to koriste struganje metalnim predmetima (*pet ambalažom* nataknutom na štap) po asfaltu bočno od stada i tako ovce pokušavaju suzbiti na jednu traku.

Krulji su se morali fizički sukobiti s vozačima kako bi zaštitili stado, zbog čega je intervenirala policija, a i Jovica Mirilović (1968) je svjedočio o više situacija koje su bile na granici sukoba.

/ Transhumanca, modernizacija i turizam

Budući da se transhumanca stoljećima razvijala kao dio tradicijske kulture, bilo bi korisno vidjeti u kakvom je odnosu spram modernizacije. Modernizacija se u Hrvatskoj i BiH odvijala u dvije faze: prva isključivo kroz birokratizaciju, za vrijeme austrijske uprave, a druga kroz industrijalizaciju i urbanizaciju (Rogić 1996) nakon Drugog svjetskog rata. Već je i u prvoj fazi potiskivano tradicijsko stočarstvo, najprije kroz razvoj poljoprivrede u krškim poljima i dolinama rijeka, na što se nadovezivao razvoj zanatstva i trgovine (Dedijer 2017). Razvoj poljoprivrede neko je vrijeme tolerirao štete od stočarstva, pa se razvijao model kompenzacije koji se na Pelješcu ogledao u godišnjem paušalnom plaćanju u novcu, mesu ili nadnicama, ali su s vremenom stočari bili sve izloženi pritiscima pa su bili prisiljeni napuštali transhumancu.

Druga faza je u stočarski aktivnom prostoru Humskog puta od kraja šezdesetih godina rezultirala snažnom deagrarizacijom, nezaustavljivom depopulacijom i dalekosežnim neistraživanim ekološkim štetama (Lučić 2019). Sve je to sužavalo prostor stočarstvu i ostavljalo ga bez radne snage. U Dubrovačkom primorju i oko Neuma, koje je šezdesetih povezala Jadranska

magistrala, dojučerašnja zimska ispasišta pretvarala su se u prostor turističkih resorta, pa je stočarstvo nestajalo od obale prema unutrašnjosti. Na početku zadnje trećine 20. stoljeća, dok je na području južne i središnje Hercegovine još uvijek funkcioniralo transhumantno stočarstvo, a neki dijelovi priobalja se još koristili za prezimu stoke, na Pelješcu je već bila posve potisnuta svijest o stočarskoj komponenti povijesti poluotoka (Supek 1989).

Stočari koje smo terenski pratili, regrutirani su iz nekadašnje radničke klase nakon što su u tranziciji ostali bez radnih mjesta i dijelom nakon što su nekoliko godina proveli u Vojsci Republike Srpske. Kažu za sebe da se “vraćaju na rezervne položaje” i napuštene oblike privređivanja, te čekaju novu priliku za nastavak modernog života u suvremenijim i poželjnijim uvjetima.

Ako bismo pokušali barem provizorno raščlaniti tradicijske i moderne elemente kulture u prakticiranju transhumance kod tih stočara, pokazalo bi se da su na području materijalne kulture moderni elementi dominantni, dok su na području znanja i vještina potrebnih za transhumancu naglašeniji tradicijski elementi. Od prvih zapažena je gradnja kuća od betonskih blokova sa suvremenim kuhinjskim i sobnim namještajem; plastične cijevi kojima dovode vodu s izvora do kuće; metalne mreže za ogradu oko tora; mali kamioni za prijevoz stvari, posuđa, hrane te oboljele i iznemogle stoke; automobili za osobne potrebe jer ceste nerijetko vode do samih katuna, tako da na ispasištima bližim stalnim selima, migracije ukućana mogu biti svakodnevne; mobilni telefoni za komunikaciju članova; te konfekcijska odjeća i obuća stočara, kabanice i kišobrani. Od energenata koriste naftu i naftne derivate kojima pokreću vozila i agregate za proizvodnju struje. Od tradicijskih materijalnih elemenata zapažena je upotreba tradicijskih alata u poljoprivredi, djelomično drvene ograde na toru, vatra na drva, te u jednom slučaju konji za jahanje i prijenos stvari. Obrnuta je situacija s upotrebom znanja: od modernih elemenata tu su farmaceutski pristup liječenju stoke, kao i praćenje vremenskih prognoza i drugih informacija o zbivanjima u užem području i regiji. Jednako, umjesto sakralnog kalendara, za donošenje odluke o kretanju na planinu i s planine koriste isključivo oportuni kalendar, odnosno kad se stvore povoljne vremenske i organizacijske prilike. Tradicijska znanja odnose se na poznavanje morfologije terena (uspona, šuma, riječnih prelaza, mjesta za odmor i opasnih mjesta), poznavanje planinske klime; poznavanje ponašanja divljih zvijeri i stoke povjerene na čuvanje; njegovanje stoke, neki vidovi liječenja stoke kao u slučajevima ujeda zmije; te poznavanje tradicijske tehnologije obrade mlijeka. Iako se nameće zaključak da

su suvremeni elementi prisutniji, tradicijske znanja su presudna za upravljanje stadima. Upravljanje se većinom odvija u krugu najbližih srodnika, a posezanje za tržišnom radnom snagom svodi se na najnužnije prilike.

Iskustva pokazuju da su dinarska transhumanca i modernizacija puno više isključujuće nego komplementarne pojave. Krajem sedamdesetih godina 20. stoljeća, dva hrvatska znanstvenika su se zauzela za osuvremenjivanje planinskog stočarstva i njegovo nadopunjavanje razvojem turizma po uzoru na Alpe. Gušić (1976) je predložio da se “čitav kompleks Dinarida u Jugoslaviji izdvoji kao svojevrsan rekreacioni centar u Evropi”, a transhumantno stočarstvo koristi “za turističku eksploataciju” koja bi davala “podjednako dohotka po stanovniku kao industrija”, kakav je slučaj u alpskim zemljama. Marković (1978) je istaknuo važnost očuvanja ekološke ravnoteže toga prostora, jer će on u “skoroj budućnosti biti jedina oaza mira i zdravlja za rekreaciju”. Smatra da bi sve kolibe i katune na Dinarskom gorju trebalo zamijeniti “objektima podešenim modernoj stočarskoj namjeni”, te da bi Dinarskom gorju trebalo namijeniti “još jednu značajnu gospodarsku granu”, a to je planinski turizam.

Međutim, osim planinara koji za smještaj koriste planinarske domove i manjeg broja turista koji koriste rijetke pansione na planinskim prilazima, ništa se bitnije nije promijenilo. Na dijelu Humskog puta koji smo obišli, u ratu su porušeni planinarski domovi i kuće, kojih se dio na Zelengori obnovio. Na Morinama nije bilo moguće naći smještaj, jer je propao projekt obnove planinarskog doma u nešto komfornijoj varijanti.

Prema podacima iz Strategije razvoja održivog turizma do 2030. godine Republike Hrvatske (2022), planine i slični motivi dolaska turista u Hrvatsku su veoma slabo zastupljeni, i taj oblik turizma počiva na leđima entuzijasta Planinarskog saveza, uz nedostatak značajnijih infrastrukturnih ulaganja u staze i planinarske domove. Kod stočara koje smo pratili i posjetili nije zapažen interes za bavljenjem turizmom.

/ Usporedba: Velebit 1980-ih – Humski put 2020. — 2022.

U kojoj mjeri su dva područja jadranske transhumance – Vinšćakovo istraživanje južnog Velebita 80-ih i Humski put 2020. — 2022. – slična i različita u razmaku od trećine stoljeća?

Ako se u prvi plan stave akteri, Vinšćak je pratio stočare koji su bili zadnji nositelji obiteljskog, tradicionalnog bavljenja stočarstvom, uključujući prezimu u blizini mora, dok se na Humskom putu radi o stočarima sa skromnim prethodnim iskustvom, u svakom slučaju onim koji su prekinuli obiteljsku tradiciju i vratili joj se nakon rata 1991. — 1995.

Na Velebitu je organizacija počivala na članovima obitelji i prirodnoj razmjeni, na Humskom putu vlasnici ovaca plaćaju u novcu stočaru koji preuzima ovce. Stočar također naručuje i plaća pastire – *pratidžije* – da mu pomognu u tjeranju ovaca na planinu i s planine, a neki i u čuvanju stada, ali prije svega to nastoje obaviti u obitelji.

Na Velebitu je već primjetna praksa da se umjesto pješice ovce prebacuju kamionom do podnožja Velebita. Na Zelengori samo rijetki tjeraju ovce pješice, pri čemu se susreću s više opstrukcija u vidu zarasle staze, gustog prometa na važnijim cestama i neuvažavanja vozača. Na Morine pješice tjeraju samo oni koji mogu stići za jedan dan; iz daljega se transport obavlja kamionom, ovisno o dogovoru partnera.

Velebitsko stočarstvo počivalo je na ustaljenom tradicionalnom kalendaru kretanja na stazu koji je bio vezan za svece – sv. Antu u polasku i Malu Gospu u povratku – dok je na Humskom putu 2020-ih polazak i povratak ovisio o praktičnim prilikama, stanju snježnog pokrivača na planini, pokretanju vegetacije, prognozama za kišu, obavezama ukućana i sl.

Glede koristi od ovaca, već tijekom 80-ih mlijeko i prerađevine nisu više bile glavni razlozi za držanje ovaca na Velebitu, već novac koji se dobivao prodajom mladih janjaca. Na Zelengori su početkom zadnjeg vala stočarskih kretanja mlijeko i sir bili važan razlog držanja ovaca, a na Morinama je sir to i danas. Mirko Kapor (1954) kaže:

Stariji ljudi koji su otišli u grad, njih vuče želja, žude za tijem
domaćim proizvodima.

Međutim, treba reći da je vraćanje ovcama i drugoj stoci na Humskom putu bilo motivirano osiguranjem minimalne egzistencije jedne obitelji, a tek nakon toga se ta potreba širila na ideju “biznisa”. To je jasno potvrdio Drago Soko rečenicom:

Računam, moram gonit svoje, a tuđe su 15 maraka po koma-
du. Pa na 1.000 ovaca 15.000 maraka plus sir i mlijeko.

Iako stočari na Zelengori tvrde da je isplativost držanja stada opadala nakon prvih godina iza rata 1991. — 1995., svi su posvjedočili da im je ta djelatnost

omogućila da riješe egzistencijalne probleme obitelji. Čak su i stočari koji su imali brojniju stoku, koju su davali drugima da je tjeraju na planinu, od nje zarađivali za školovanje djece.

Vinšćak opisuje boravak stočara u zimskim staništima i stan u Bokanjcu, gdje se grade moderne kuće i istiskuju stočari. Slično je i na Humskom putu. Cijeli Neum i okolna priobalna sela izgrađena su na “travama”, odnosno zimskim ispasištima. Krmeci su napustili selo Drijen 1979. i u Kamenicama kod Neuma pokraj Jadranske magistrale izgradili kuću i još neko vrijeme držali stoku; slično su Prkačini s Dužice koristili trave na Pelješcu za krupnu stoku.

Vinšćak kaže da je moderna civilizacija nemilosrdna prema tradicijskom obliku življenja, pa je pitanje dana kada će iz Bokanjca nestati pastiri, njihovi stanovi i stada. Gdje god bi došli pastiri sa stadima, dočekani su bili s mržnjom i prezirom. Možda je u toj mržnji sadržana vječna zavist ratara prema slobodnom pastiru (Vinšćak, 1989).

Neuvažavanje i prezir stočara vidljiv je na Humskom putu, do mjere da su stočari bili na rubu pa čak i ulazili u fizičke sukobe da zaštite svoja prava. Jovica Mirilović:

... promet, a niko ne poštuje nikog. Onaj sa strane poštuje,
dođe i pita mogu li slikat, a naš čojek, kažem idi desno, a on
učera usred nje. Imali smo sukoba dosta puta, ugrijem se i ja...

Kod Vinšćaka se pojavljuje pomalo neočekivan podatak da se broj ovaca tijekom osamdesetih godina povećao, unatoč očekivanja da će se smanjivati. On smatra da je vjerojatno utjecaj ekonomske krize prisilio ljude da se vrate tradicijskom načinu privređivanja, da bi uopće mogli preživjeti na tim prostorima. No, napominje, samo još 4 obitelji u Bukovici slijede ciklus zimskog i ljetnog kretanja, ali i kod njih to puca. Kad ova generacija ode, pitanje je šta će se dogoditi (Vinšćak 1989).

Još očitija je ta pojava na Humskom putu. Povijesne prilike su natjerale stanovnike da se vrate poslu stočara, ali oni ga ostavljaju čim vide priliku za “lakšim životom”.

Na kraju, Vinšćak navodi da je svoja istraživanja popratio realizacijom dokumentarnog filma “The Ležaja Family 87”, Slično, recentno istraživanje Humskog puta zabilježeno je u radijskom dokumentarcu “Za ovcam” (55 minuta), koji je emitiran na Trećem programu Hrvatskog radija (2. studenoga 2021.)

/ Za kraj

Aktualno stanje transhumantnog stočarstva na Humskom putu, koji danas, reduciran, zahvaća isključivo područje istočne Hercegovine, samo rubno izvan bosansko-hercegovačkog entiteta Republika Srpska, pokazuje nastavak trenda pada koji je počeo jačom modernizacijom života sredinom 20. stoljeća. Taj je trend bio prekinut početkom 21. stoljeća, kada se uslijed prestanka zaposlenja u Vojski Republike Srpske i gubitka radnih mjesta u širim slojevima populacije, izazvanih negativnim tranzicijskim učincima, značajan broj njih morao osloniti na druge izvore egzistencije. Stočarstvo, kao donedavno dominantan oblik privređivanja, nametnulo se kao jedno od prihvatljivijih rješenja.

Tvrđnja iz naslova, čini se, nije samo subjektivan doživljaj zabrinutog stočara ostavljenog bez ikakve podrške institucija, nego se može uzeti kao jasna markacija gašenja transhumantnog stočarstva na tom ispasištu Humskog puta. O tome dovoljno govore brojke: na Zelengori i Morinama je prije oko stotinu godinu paslo po oko 60.000 ovaca, a 2022. je na Zelengori zapaženo tek oko 2.000, a na Morinama oko 8.000 ovaca.

Podaci se uklapaju u pravilnost uzmicanja transhumance od zapada prema istoku, od tršćanskog zaleđa i Pivke sredinom 20. stoljeća, preko južnovelebitske transhumance osamdesetih i devedesetih godina toga stoljeća do aktualnih pokazatelja na Humskom putu. Na sva tri područja krah je u određenoj mjeri ubrzan ratom. U posljednjem valu obnove stočarstva na Humskom putu sudjeluje samo jedna od tri etničke skupine koje su ga ranije prakticirale, što dodatno govori o ovdašnjoj krhkosti transhumance.

Tradicija sezonskog izdizanja zajedničkog stada više vlasnika iz južne u sjevernu Hercegovinu, spala je na Zelengori 2020. — 2022. godine na po jedno stado godišnje, a na Morinama na nekoliko njih. Istodobno, bilo je pet stočara koji samo svoje stado izdižu na Zelengoru, i svi su za to koristili kamione. Kada su u pitanju kraća kretanja koja se mogu savladati za jedan dan, na Morine, broj stada se kreće oko deset. Između ova dva ispasišta postoje značajne razlike u ekonomiji transhumantnog stočarstva: na Morinama stočari proizvode sir koji im donosi najveći dio prihoda, te dio njih angažira pastire i plaća ih, dok je na Zelengori proizvodnja sira svedena na potrebe stočara, a glavni proizvod je meso.

To pokazuje prilagodljivost transhumance ekološkim i povijesnim prilikama, u kojima u posljednjih stotinjak godina ključnu ulogu igraju procesi

modernizacije: najprije urbanizacija i gradnja prometnica, pa industrijalizacija i razvoj turizma. Neki stočari, poput “ljubuških travara”, imali su ispasišta u blizini željezničke pruge, pa su koristili željeznicu za prebacivanje stada na Bjelašnicu i nazad (Kanaet 1960). Stočari na Humskom putu danas za transport većinom koriste kamione; rijetki tjeraju stada pješice.

U analizi oslanjanja na tehnologiju stočara koje smo pratili, vidljivo je da je udio modernih materijalnih elemenata dominantniji, ali da je sama ideja transhumantnog stočarstva tradicijska i da se stočari većinom oslanjaju na tradicijska znanja. Izvan toga tipa stočarstva postoje različite mješavine elemenata ekstenzivnog stočarstva i uzgoja na farmama.

Za proizvodima transhumantnog stočarstva postoji na tržištu potreba. No za njima postoji i potreba u smislu očuvanja kulturne tradicije. Nadležno ministarstvo u Hrvatskoj nekoliko godina provodi pripreme za priključenje upisu transhumantnog stočarstva na UNESCO-vu listu nematerijalne baštine, koje su Italija, Austrija i Grčka zaštitile 2019. Na Humskom putu za sada nije poznato da ta ideja ima vidljive institucionalne podrške.³ Tako sudbina transhumance na Humskom putu za sada u cijelosti ovisi o stočarima koji priznaju da bi je se rado odrekli, i da to učine čim uzmognu. Treba imati na umu da je u ovom radu fokus na transhumantnom stočarstvu, koje je samo dio najširih stočarskih praksi, a te druge prakse su znatno zastupljenije, ali također i manje zahtjevne.

/ Zahvale

Zahvaljujem svim sudionicama u istraživanju, te osobama koje su organizacijski pomogle: obiteljima Krulj i Radan, Slavku Katiću iz Neuma, Bojanu Pejičiću iz Nevesinja, te Rajku Pižuli i Miloslavu Pešutu (1957. — 2021.) iz Ljubinja.

³ Višenacionalnom upisu transhumance na Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva 5. prosinca 2023. pridružile su se Albanija, Andora, Francuska, Hrvatska, Luksemburg, Rumunjska i Španjolska.

- CARRER, F., i MIGLIAVACCA, M. 2019. "Pre-historic Transhumance in the Northern Mediterranean". U: *The Textile Revolution in Bronze Age Europe: Production, Specialisation, Consumption*. Ur. S. Sabatini i S. Bergerbrant. Cambridge: Cambridge University Press, 217—238.
- COSTELLO, Eugene i SVENSSON, Eva. 2018 "Transhumant pastoralism in historic landscapes – Beginning a European perspective". U: *Historical Archaeologies of Transhumance across Europe*, Themes in Contemporary Archaeology, 6. European Association of Archaeologists, Routledge, 1—14.
- CVIJIĆ, Jovan. 1922. *Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje. Osnove antropogeografije*. Knjiga I. Hrvatski štamparski zavod d.d., Zagreb.
- ČUK, Ratimir. 2006. "Ljubinski planišтари i planinari na Zelengori". *Glasnik Ljubinje*, 03/2006, 93—104.
- GUŠIĆ, Branimir. 1976. Ekološki uslovi na prostoru transhumantnog stočarenja na Balkanu. U Čubrilović, Vasa, *Dispositions de la legalisation positive et du droit coutumier relatives aux mouvements saisonniers des éleveurs du bétail dans l'Europe du sud-est a travers siècles*. Posebna izdanja, Balkanološki Institut, Knj.4, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 143—158.
- DEDIJER, Jevto. 2017. "Stočarska kretanja u Hercegovini". U: *Jevto Dedijer: prilozi za biografiju i Dedijerova doktorska disertacija*. Pecelj, Milovan R. (ur.) Univerzitet u Beogradu, 109—199 (1—44).
- KANAET, Tvrtko 1960. "Ljubuški travari". *Geografski pregled*, IV, 43—66.
- LUČIĆ, Ivo. 2019. *Presvlačenje krša. Povijest poznavanja Dinarskog krša na primjeru Popova polja*. Zagreb – Sarajevo, Synopsis; Široki Brijeg, Multi-trade d.o.o.
- MARKOVIĆ, Mirko. 1978. Geografski aspekti transformacije životne okoline na području Dinarskog gorja. Geografski problemi življenjskega okolja – Geographical problems of human environment – Zbornik: Jugoslavanski geografski simpozij (1978; Celje, Velenje). *Geographica Slovenica*, 9. Ljubljana, Inštitut za geografijo univerze, 141—147.
- MARKOVIĆ, Mirko. 1980. Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Knj. 48. Zagreb, 5—139.
- MARKOVIĆ, Mirko. 2003. *Stočarska kretanja na Dinarskim planinama*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- MIĆEVIĆ, Ljubo. 1952. *Život i običaji Popovaca*. Život i običaji narodni, knjiga 29. Beograd, SAN.
- MIHEVC, Andrej. 2006. "Traces of Agriculture and Pasture on the Karst Plateaus in Western Slovenia". U: *Changing Social Conditions and their Impacts on the Geocology – Transhumance Regions of Romania and Slovenia*. Urushibara-Yoshino, Kazuko (ur.). Hoisei University, Department of Geography, 113—125.

MLEKUŽ, Dimitrij. 2003. "Early herders of the Eastern Adriatic". *Documenta Praehistorica*, 30, 139—151.

OKUKA, Miloš i LAKETA, Nikola. 2017. *Morine u Hercegovini. Povijest o planini*. Beograd, Svet knjige.

POPOVIĆ, Jovo. 1928. "Ljetni stanovi na Zelengori". *Glasnik zemaljskog muzeja*, 40, Sarajevo, 167—187.

ROGIĆ, Ivan. 1996. "Prinos provedbenoj analizi ekološkog horizonta prve i druge hrvatske modernizacije". *Socijalna ekologija*, god. V. br. 4. Zagreb, 489—500.

ROGLIĆ, Josip 1956. "Prilog poznavanju humnjačkog stočarstva". *Geografski glasnik*, 18:1—13.

SUPEK, Olga. 1980: "Kulturne veze Pelješca sa svojim hercegovačkim zaleđem". *Pelješki zbornik*, 196—211.

SMERDEL, Inja. 1898. *Ovčarstvo na Pivki: transhumanca od sređe 19. do sređe 20. stoljetja ali trije "ovčarji": etnološka razprava*. Koper, Lipa.

STRATEGIJA razvoja održivog turizma do 2030. godine. 2022, Ministarstvo turizma i sporta Zagreb.

VILFAN, Sergij. 1957. "Podobe iz nekdanje živinoreje med Trstom in Slavnikom". *Kronika*, god. 5, br. 2, Ljubljana, 69—87.

VINŠČAK, Tomo. 1989. "Kuda idu 'horvatski nomadi'", *Studia ethnologica Croatica*, god. 1 br. 1, Zagreb, 79—98.

IVO LUČIĆ Independent Scholar, Zagreb

"I think we have come to the end. The real end": transhumance pastoralism on Humski put in 21st century

Transhumance pastoralism, which for millennia significantly shaped the history between the Mediterranean coasts and the mountains in the hinterland, mostly disappeared from the lives of the inhabitants of the belt along the eastern Adriatic coast, but also as a subject of scientific research. In years 2020 — 2022 a research was carried out on the state of seasonal cattle breeding on Humski put, which is maintained today exclusively by members of the Serb ethnic commu-

nity. It takes place on the paths that connect the Adriatic Coast from Ston and Neum with the mountains in the north of Herzegovina. Two movements of livestock to Mt. Zelengora were followed, the traditional way on foot, and the most active grazing area of Morine highlands was visited. Although it is obvious that there is a need for this type of pastoralism and that it is desirable in many ways, the figures indicate that this practice is in danger of disappearing. A century ago, about 60,000 sheep grazed on each Mt. Zelengora and Morine, and in 2022, only about 2,000 sheep were observed on Zelengora, and about 8,000 sheep on Morine. The article provides a profile of herders, describes the way they work, the technological changes that have occurred in their work, and the problems they face working transhumance. In the text, the author tries to shed light on the unfavorable circumstances of transhumance, especially modernization processes, and warns of the complete lack of support in livestock policies.

KEYWORDS: *transhumant pastoralism, Hum paths, Bosnia and Herzegovina, modernization, dying out*

Protiv “izjednačavanja žrtve i agresora”: stavovi udruga hrvatskih veterana prema Srbima

SVEN MILEKIĆ

Democracy Institute, Central European University

Tijekom rata 1990-ih u Hrvatskoj veterani su osnovali brojne udruge koje su se zalagale za poboljšanje njihova socijalnog statusa i društvenog položaja. Uz potporu vladajuće političke stranke, Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), brzo su izrasle u moćne parapoličke organizacije, promovirajući dominantni narativ o ratu koji je osmislio hrvatski predsjednik Franjo Tuđman. Taj narativ, kojeg je podržavala cjelokupna politička elita, promiče pojednostavljeni i pročišćeni prikaz rata kao “velikosrpske agresije” te je utemeljen na striktnoj dihotomiji između žrtve (Hrvati) i agresora (Srbi). Veteranske udruge usvojile su ovu dihotomiju kao okvir za podjelu hrvatskog društva, prema kojoj pripadnici srpske nacionalne manjine trebaju imati ograničena prava jer su odgovorni za agresiju na Hrvatsku. Svojom retorikom i djelovanjem udruge i njihovi čelnici mobilizirali su se protiv svega što su doživljavali kao ustupak poraženoj strani – Srbima. Udruge su promatrale potencijalne ustupke objema stranama – veteranima i srpskoj manjini – kroz prizmu igre nultog zbroja. Dakle, koja god prava i “ustupke” država dala Srbima, veteranima to neminovno donosi gubitke. Zbog toga su se veteranske udruge s izrazitom antisrpskom retorikom obračunavale sa srpskim političkim predstavnicima i nacionalnom manjinom u cjelini. Zakonski utemeljena prava tretirale su kao pokušaje “izjednačavanja žrtve i agresora”. Udruge su se značajno fokusirale na tri ključna pitanja: a) povratak izbjeglica i pomirenje; b) procesuiranje ratnih zločina; c) manjinska prava i kulturu. U radu se analizira retorika i aktivnost veteranskih udruga, na temelju medijskih izvora i arhivske dokumentacije udruga i različitih državnih institucija, kako bi se pokazalo da su veterani u znatnoj mjeri učinkovito blokirali srpsku manjinu u slobodnom ostvarivanju prava i sloboda u poslijeratnom razdoblju.

KLJUČNE RIJEČI: Domovinski rat, branitelji, Srbi, manjinska prava, kulturni ratovi

Gotovo 30 godina nakon završetka rata u Hrvatskoj, teška ratna ostavština je još uvijek vrlo prisutna u javnom prostoru.¹ Rat koji je u Hrvatskoj odnio između 18 000 i 22 000 života, raselio stotine tisuća stanovnika te rezultirao ogromnom materijalnom štetom, temeljito je oblikovao hrvatsku poslijeratnu državu i društvo (Phuong, 2005: 157—160; Radelić *et al*, 2006: 458—470; Živić i Pokos, 2004: 737—740; Žunec, 1998: 133).² Rat je dramatično utjecao na status mnogih društvenih skupina (invalida, veterana, ratne siročadi), ali i nacionalnih manjina, poput srpske i bošnjačke. Neke od tih skupina uživaju određena prava koja su vezana uz štetu ili gubitak koje su pretrpjele u ratu. Osim objektivnog stradanja, uz ishodenje određenih prava vezana je dominantna naracija o ratu po kojoj je hrvatsko stanovništvo ono koje je podnijelo najveće žrtve, pa time zaslužuje i najveće privilegije. Hrvatski Srbi, iako formalno uživaju jednaka prava kao Hrvati, ipak su stigmatizirani kao pripadnici naroda koji je po navedenoj naraciji glavni krivac rata. Samim time, hrvatski Srbi su često marginalizirani i diskriminirani te su predmet povremenih i cikličnih javnih difamacija od strane desničarskih grupa, političkih stranaka, veteranskih udruga i njihovih medija. Osim što emaniraju ksenofobiju, ovi prijepori otežavaju i suživot i pomirenje kako u Hrvatskoj, tako i u postjugoslavenskom prostoru.

Rad će se baviti time kako su hrvatske veteranske udruge od sredine 1990-ih do danas, javno i interno, gledale na Srbe, odnosno na srpsku manjinu u Hrvatskoj. Iako se to pouzdano ne može reći za svaku veteransku udruhu, a pogotovo ne za svakog pojedinog veterana, znatan broj njih je imao (i još uvijek ima) iznimno negativnu percepciju srpske manjine, često im pridodajući etiketu neprijatelja Hrvatske i Hrvata. Kod nekih veterana to je rezultat

- 1 Ovaj članak je osmišljen i napisan u sklopu Ladenburgove istraživačke mreže, projekta “The Aggressor: Self-Perception and External Perception of an Actor Between Nations”, koju financira Zaklada Daimler i Benz.
- 2 Zebić, E.: Ljudski gubici u ratu u Hrvatskoj: 22 211 osoba, Radio Slobodna Europa, 15. siječnja 2018. <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-ljudski-gubici/28976312.html>, Pristupljeno: 30. rujna 2024; Ponoš, T.: Documenta ima novi izračun: U ratu u Hrvatskoj stradalo je oko 18 tisuća ljudi, *Novi list*, 26. prosinca 2017. http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/DOCUMENTA-IMA-NOVI-IZRACUN-U-ratu-u-Hrvatskoj-stradalo-je-oko-18-tisuca-ljudi?meta_refresh=true, Pristupljeno: 30. rujna 2024.

teškog ratnog iskustva, ali mnogi od istaknutih članova ovih udruga izražavali su izrazito antisrpske stavove kao izraz vlastite agende. U tom smislu dio su široko rasprostranjenog antisrpskog sentimenta u hrvatskom društvu koji je jedna od glavnih značajki suvremenog hrvatskog etnonacionalizma, dodatno galvaniziranog ratnim iskustvom i traumom iz ratova 1990-ih. Ratovi 1990-ih i politička ideologija koja je dominirala i nakon završetka oružanih sukoba iz temelja su etnificirali hrvatsko društvo, uspostavljajući Srbe kao etničke Druge. Posljedično, ovakav odnos na kraju dovodi do artikulacije ksenofobije i jačanja netolerancije prema pripadnicima srpske manjine, a onda potencijalno i do njihove institucionalne i/ili neformalne diskriminacije.

Analizirajući retoriku i diskurs koje veteranske udruge i njihovi predstavnici koriste o Srbima kao dio šire dominantne naracije o ratu, uočava se uspostavljanje dihotomije žrtve (Hrvata i Hrvatske) i agresora (Srba i Jugoslavije/Srbije i Crne Gore), od kojih je prva ratni pobjednik, a drugi gubitnik. S obzirom na to dominantno viđenje rata, veteranske udruge se protive izjednačavanju dviju strana, Hrvata i Srba, jer su njihove moralne pozicije suprotstavljene. Govore kako su oni protiv "izjednačavanja žrtve i agresora", što je inače učestali trop (*trope*), u desničarskom diskursu, kako bi se suprotstavili onome što vide kao ustupke srpskoj manjini. U radu će se pokazati kako je takav diskurs korišten, u kojim prilikama, koje je političke implikacije imao i koji su bili učinci ili posljedice upotrebe takve retorike.

Pored stručne literature, rad se u najvećem dijelu oslanja na primarne izvore. Veteranski diskurs o Srbima iščitavam iz brojnih medijskih priopćenja udruga, medijskih izvještaja s veteranskih skupova i intervjuva s veteranskim vođama. Također, koristim se internom dokumentacijom udruga, kao što su npr. korespondencija između veteranskih udruga, kao i prema državnim institucijama te zapisnici sa sastanaka središnjih odbora i skupština.

Rad je strukturiran u pet dijelova. Prvi dio prikazuje način organizacije i funkcioniranja veteranskih udruga, njihov politički utjecaj i djelovanje u javnom prostoru. Drugi se dio fokusira na kontekst u kojem srpska manjina opstoji u Hrvatskoj, na njezina prava i položaj, političku predstavljenost i izazove s kojim se nosi. Treći dio obrazlaže dominantni narativ o ratu koji je jedna od glavnih referentnih točki za antisrpski sentiment u Hrvatskoj. Ovdje se objašnjava kako se suvremeni hrvatski etnički nacionalizam izgradio na kulturi pobjede i učenju prvog demokratski izabranog predsjednika Republike Hrvatske, Franje Tuđmana, koji je označio Srbe kao etnički Druge i

nepoželjne. Četvrti se dio bavi konkretnim primjerima antisrpske retorike i diskursa veteranskih udruga. Tri su pitanja u kojima su veteranske udruge najčešće koristile antisrpsku retoriku: 1) povratak izbjeglih Srba i pomirenje; 2) procesuiranje ratnih zločina počinjenih nad Srbima; 3) borba protiv srpskih manjinskih prava i kulture. U petom dijelu ponudit ću zaključak koji proizlazi iz ovog rada.

/ Veterani: organizacije, politička podrška i potencijal

Veteranske udruge predstavljaju iznimno velik i utjecajan dio hrvatskog civilnog društva. Registrirano ih je 1196 (od ukupno 54 835 udruga u Hrvatskoj), a organizirane su na državnoj, županijskoj, gradskoj, općinskoj i razini gradske četvrti (Bagić *et al.*, 2020: 201). Krajem 2021. bilo je 513 140 veterana u Evidenciji hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata, uključujući smrtno stradale i nestale tijekom rata (kojima je posthumno dodijeljen status) te one koji su preminuli u međuvremenu.³ Prve veteranske udruge osnivaju se u Hrvatskoj već 1992., nakon Sarajevskog primirja, kada dolazi do prve veće demobilizacije. Iako nastaju djelomično spontano, često dogovorom pripadnika iste jedinice, u samom osnivanju koordinatorsku i inicijatorsku ulogu odigrali su časnici Službe za informativno propagandne djelatnosti (IPD) Hrvatske vojske (HV), dok su predsjednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman i druge državne institucije pomogli veteranskim udrugama politički i infrastrukturno (Brigović i Radoš, 2013: 376).⁴ Tako se već u travnju te godine, pod visokim pokroviteljstvom Tuđmana i Ministarstva obrane, osniva udruga Hrvatski vojni invalidi Domovinskog rata (HVIDR-a), koja je okupljala ratne invalide koji su zahtijevali svoja posebna i specifična prava. Samo pokroviteljstvo HVIDR-ine osnivačke skupštine bio je pokazatelj sprege države i veterana od najranijih dana, simbolički označene govorima visokih predstavnika Ministarstva obrane. Ministar Gojko Šušak je tako prenio Tuđmanovo obećanje kako će učiniti sve da se

3 Bradarić, B.: U registru 513 140 branitelja, od kojih 426 345 živih, *Večernji list*, 10 siječnja 2022. <https://www.vecernji.hr/vijesti/u-registru-513-140-branitelja-od-kojih-426-345-zivih-1553933>, Pristupljeno: 5. listopada 2024.

4 Hina: Država će skrbiti za invalide, *Slobodna Dalmacija*, 20. ožujka 1992.; Begović, F. M.: "Ne dam se ja slomit' fukarama", *Behar*: Časopis za kulturu i društvena pitanja, broj 89, 2009.

“hrvatski borci uklope u normalne kolotečine života s obzirom na svetu žrtvu koju su podnijeli na oltar domovine”, dok je zamjenik ministra Ivan Milas dodao kako veterani imaju novi zadatak: stajati na braniku neovisne države i aktivno se uključiti u njen politički život.⁵

Čak i kada nisu formalno inicirale, putem časnika IPD-a, državne institucije su podržale osnivanje veteranskih udruga, prepoznajući upravo njihov politički i elektoralni potencijal. To potvrđuje mišljenje pročelnika Vojnog kabineta Krešimira Kašpara iz 1993., kojim je savjetovao predsjednika Republike da podrži osnivanje Udruge dragovoljaca i veterana Domovinskog rata (UDVDR).⁶ Podrška UDVDR-i nudi mogućnost “određenog i nezanemarivog političkog djelovanja i usmjeravanja ove udruge u pravcu koji određuje državna politika”, a dodatno i nadzor nad drugim udrugama, budući da je UDVDR imao ambiciju djelovanja kao krovna veteranska organizacija.⁷ S obzirom na način na koji je HDZ dominirao političkim životom u Hrvatskoj, Dolenc i Širinić (2020: 257) su utvrdile kako su veteranske udruge sa strankom i državom stvorile trostrani odnos klijenta i pokrovitelja. Samim time, javno djelovanje veteranskih udruga je politički pogodovalo HDZ-u, koji je tijekom svoje političke dominacije naučio koristiti masovne pokrete kao mreže za promicanje stranačkih interesa (Dolenc i Širinić, 2020: 240—241; Stubbs i Zrinščak, 2015: 405). Tako, kada je HDZ na vlasti, veteranske udruge podržavaju legitimitet vlasti i osporavaju opozicijske napore da preuzmu vlast. A kada je opozicija na vlasti, veteranske udruge se mobiliziraju kako bi destabilizirale vlast (Dolenc i Širinić, 2020: 240—241).

Međutim odnos između udruge, HDZ-a i države je kompleksan i nije baziran isključivo na klijentelizmu. Dio veteranskih udruga uživa privilegije koje dolaze kao nagrada za lojalnost HDZ-u, ali neke i ne (*Ibid.*: 246). Pojedine veteranske udruge su mijenjale svoju lojalnost i povremeno se okretale protiv HDZ-a, dok su druge izgradile svoj identitet kao anti-HDZ-ovske organizacije

5 Hranjski, H.: “Vaša je žrtva sveta”, *Slobodna Dalmacija*, 26. travnja 1992.; Stipić, B.: Na braniku neovisnosti, *Večernji list*, 26. travnja 1992; Na samom osnivanju udruge je nosila ime Hrvatski invalidi Domovinskog rata (HIDR). Međutim, organizacija je ubrzo preimenovana u HVIDR-a, ime koje nosi i danas.

6 Iako se ova udruge od svojeg osnivanja 1993. do 2002. zvala Udruge hrvatskih veterana Domovinskog rata (UHVD), u tekstu ću koristiti isključivo UDVDR zbog jednostavnosti.

7 Kašpar, K: Mišljenje o zamolbi Inicijativnog odbora udruge “Hrvatski veterani Domovinskog rata”, 7. srpnja 1993, Hrvatski državni arhiv (HDA), fond HR-HDA-1741 Ured predsjednika RH Franje Tuđmana, fascikl 573.

(Dolenec, 2017: 71; Milekić, 2022: 222). Kao što zaključuju Bagić i ostali, iako su veterani heterogena društvena skupina, riječ je i o kongruentnosti političkih uvjerenja HDZ-a i veteranskih udruga, što ih po prirodi stvari upućuje na zajedničko političko djelovanje (Bagić *et al.*, 2020: 217). Ova tvrdnja oslanja se i na prijašnje istraživanje Bagića i Kardova, koje je pokazalo sklonost veteranske populacije desnici te istraživanju Lesschaeveja koje je pokazalo kako su veterani skloni desnici zbog svojih prijašnjih političkih afiniteta, a ne ratne traume (Bagić i Kardov, 2018; Lesschaeve, 2020). Međutim, HDZ nikada nije u potpunosti kontrolirao veteranske udruge, što su pokazale neke njihove protestne aktivnosti. Čak i kada je bilo evidentno da postoji koordinacija i suradnja između HDZ-a i veteranskih udruga, ponekad su udruge bile te koje su zapravo vodile glavnu riječ i postavljale agendu HDZ-u (Milekić, 2022).

Uzimajući sve ovo u obzir, veteranske udruge izborile su se za važno mjesto u poslijeratnom hrvatskom društvu, pretvarajući svoje simboličko značenje – kao branitelji – u politički potencijal kojim su sukreirali militariziranu zemlju koju Dolenec naziva “vojničkom državom” (*soldier's state*) (Dolenec, 2017). Ta vojnička država podrazumijeva konzervativni sustav socijalne skrbi koji značajno ovisi o klijentelizmu i paternalizmu, odnosno direktnim davanjima države za određene ugrožene društvene kategorije, kao što su npr. veterani, kako bi se kompenzirali uzroci marginalizacije navedenih skupina (*Ibid.*). Pomalo paradoksalno, ali upravo taj primarno kompenzacijski orijentiran sustav veteranskih prava nudi malo mehanizama za stvarnu integraciju veterana u hrvatsko društvo. Osim što veterane pretvara u pasivnu društvenu skupinu, ovisnu o blagonaklonosti države, on je ujedno i izvor njihove frustracije i marginalizacije, jer se relativnim kompenzacijama pokušava nadoknaditi apsolutna žrtva (Begić *et al.*, 2007: 12; Dobrotić, 2008: 61, 80; Dolenec, 2017: 72; Žunec, 2006).

U takvoj “terapeutskoj državi” (*therapeutic state*) se kod određenih privilegiranih skupina (u Hrvatskoj su to veterani) kultivira “parazitski osjećaj” imanja prava na nešto (*entitlement*) čime se, zbog ograničenosti državnog budžeta, na dugi rok produbljuje jaz između njih i ostatka društva, čineći pitanje njihove skrbi kontroverznim (Pupavac i Pupavac, 2012). S ovakvim sustavom koji počiva na odnosu klijenta prema svojem pokroviteljima, veterani su i dalje na margini, na kojoj ovise o toj pomoći i ne mogu nikako doprinijeti društvu, što rađa frustracije (Koska i Matan, 2017: 145). Kao što je pokazao Sokolić, veterani smješteni na margini postaju lake mete za retoriku političara

koji u svrhu vlastite agende manipuliraju emocijama veterana, upozoravajući ih na navodne prijetnje, kako bi održali rat živim. Osim što koči društveni napredak, ovakva zloupotreba veterana doprinosi njihovoj marginalizaciji, jer ih mnogi u društvu smatraju remetiteljima (*disruptors*). To je opet pogodno tlo za političku retoriku koja gura narativ o njihov marginaliziranosti. Veterani na ovaj način ostaju u negativnom ciklusu – njihovi problemi i potrebe se ne rješavaju, a društvo ima negativnu sliku o njima (Sokolić, 2022: 182).

Usprkos tome, veterani igraju važnu ulogu na hrvatskoj političkoj i društvenoj sceni te ih Dolenec i Širinić nazivaju pivotalnim političkim akterima time što podržavaju i legitimiziraju režim kad je HDZ na vlasti i sudjeluju u pokušajima da se on sruši kad je oporba na vlasti (Dolenec i Širinić, 2020). U nekim situacijama, veteranske udruge imaju moć da iniciraju, ali, što je još važnije, i da blokiraju donošenje određenih zakona i politika. To ih čini “veto igračima” (*veto players*), društvenom grupom koja ima moć blokirati donošenje važnih odluka kako bi se zbjele promjene u društvu u kojem zauzima povlašteno mjesto (Čepo, 2020: 144; Milekić, 2022: 221). Veterani su isto tako jedni od glavnih mnemoničkih aktera kada je riječ o javnom pamćenju rata 1990-ih. Kao ključni “poduzetnici pamćenja” (*memory entrepreneurs*), veteranske udruge oblikuju javno pamćenje rata, namećući svoju isključivu interpretaciju ratnih sukoba (Milekić, 2022: 221). Kreiranje pamćenja, kao i uloga veto igrača, služe održavanju *status quo*, jer postulira veterane kao zaslužne. Također, elektoralno gledano, fokusiranje na ratnu prošlost i veteranski status kandidata još uvijek utječu na glasače. Njihova retorika vezana uz rat održava rat živim i pogodnim za ponovnu (zlo)upotrebu (Glaurdić *et al*, 2021; Glaurdić i Lesschaeve, 2022; Lesschaeve, 2023). Još konkretnije, fokusiranje na ratnu prošlost izbjegava raspravu o transgresijama danas (npr. o korupciji), što politički kandidati s veteranskim statusom rade te koriste svoje ratno (ili veteransko) iskustvo kako bi diskreditirali političke oponente (Lesschaeve i Glaurdić, 2022; Mochtak, 2020: 506—507). U jednom izlaganju utvrdio sam da rat iz 1990-ih služi kao “veš mašina” kojom se “peru” sve “mrlje” iz prošlosti ili sadašnjosti.⁸

8 Milekić, S. 2019. Homeland War as Washing Machine: Croatian Defenders' Status as Vehicle of Historical Revisionism', Critical Human Rights and Memory Inaugural Workshop. Dublin.

/ Hrvatski Srbi: drugotnost izgrađena na prošlosti

Prema popisu stanovništva iz 2021., u Hrvatskoj je živjelo 123 892 Srba, odnosno 3.2 posto ukupnog stanovništva. Iako su daleko najveća nacionalna manjina u Hrvatskoj, to je bio treći popis stanovništva u nizu u kojem se broj Srba smanjio. Na zadnjem popisu stanovništva pred sam rat, u proljeće 1991., broj Srba bio je 581 663, odnosno 12.2 posto ukupnog stanovništva.⁹ Kretanje broja Srba u Hrvatskoj u uskoj je korelaciji s ratnim stradanjima. Čak 633 000 Srba živjelo je u Hrvatskoj 1931., prije nego je veliki broj poginuo i ubijen tijekom Drugog svjetskog rata, što kao civilne žrtve ustaškog genocida i terora talijanskih, njemačkih i četničkih snaga, a što kao borci u Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB).¹⁰ Procjene srpskih gubitaka (civilni i vojnici) s prostora Nezavisne Države Hrvatske (NDH) – koji uključuje Bosnu i Hercegovinu i istočni Srijem – su 322 000 i 370 000, od otprilike 1.8 milijuna koji su živjeli na tom prostoru (Kočović, 2005: 17; Žerjavić, 1992: 161).

Rat iz 1990-ih je još dramatičnije djelovao na brojnost srpskog stanovništva u Hrvatskoj – iako s daleko manjim brojem žrtava.¹¹ Zaključno s finalnim operacijama hrvatskih snaga 1995. (Bljesak i Oluja), između 250 000 i 300 000 Srba je napustilo Hrvatsku (Blitz, 2003: 182; Mesić i Bagić, 2016: 229). Već je prvi poslijeratni popis 2001. pokazao dramatičan pad broja Srba u Hrvatskoj, s 581 633 na 201 631.¹² Taj je egzodus u samo deset godina bio posebno dramatičan u područjima u kojima je bio znatan broj Srba, a koja su od 1991. do 1995. bili dio Republike Srpske Krajine (RSK) – izuzev Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srijema koji su mirno reintegrirani (Mesić i Bagić, 2016: 217).¹³ Povratak, često opstruiran od hrvatskih vlasti, bio je isto slab. Istraživanje Mesića i Bagića

9 Ljubičić, S: U nepunih sto godina, broj Srba u Hrvatskoj smanjio se čak šest puta. Evo zbog čega se to dogodilo..., *Slobodna Dalmacija*, 17. prosinca 2023. <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/u-nepunih-sto-godina-broj-srba-u-hrvatskoj-smanjio-se-cak-sest-puta-evo-zbog-ceg-a-se-to-dogodilo-1348210>, Pristupljeno 7. listopada 2024.

10 Ljubičić, S: U nepunih sto godina...

11 Tako ranije navedena istraživanja navode oko 6 200 srpskih žrtava u ratu u Hrvatskoj, što uključuje i Srbe iz Srbije i Bosne i Hercegovine koji su stradali kao pripadnici JNA i raznih paravojnih jedinica formiranih van Hrvatske.

12 Ljubičić, S: U nepunih sto godina...

13 Što se tiče srpske pobune u Hrvatskoj i Republike Srpske Krajine, dvije studije koje ističemo kao najrelevantnije su Barić, 2005 i Nikolić, 2023.

pokazalo je kako se malo više od trećine registriranih srpskih povratnika – 45 000 od 130 000 – stvarno vratilo trajno živjeti u Hrvatsku do kraja 2010. (*Ibid.*: 216). Pritom su se za povratak odlučivali stariji, koji se nisu mogli uklopiti u nove izbjegličke strukture, i slabije obrazovani, što je doprinijelo njihovoj deprivaciji s obzirom da su nedostajale adekvatne integracijske mjere te razvojni i socijalni programi (Mesić i Bagić, 2008).

Ovo je povezano s vrlo sporim procesom obnove kuća u vlasništvu Srba na području bivše RSK, koja je tek krenula 2002., i koja je bila diskriminatorno uređena na način da nisu mogli tom imovinom slobodno raspolagati. Što se tiče povrata privremeno zaposjednutih stanova na kojima je postojalo stanarsko pravo, to je pitanje bilo 1996. uređeno legislativom koja je diskriminirala Srbe (Škiljan, 2012). Uzimajući u obzir ratnu ostavštinu, koja Srbima pripisuje kolektivnu krivicu za rat i agresiju, oni su i dalje bili marginalizirani, izloženi diskriminaciji te asimilaciji, pa onda i etnomimikriji (Djuric, 2010; Jović, 2017: 258; Škiljan, 2014: 133; Župarić-Iljić, 2012). Što se tiče diskriminacije Srba u Hrvatskoj, ona je bila prisutna u skoro svim sferama života: od otežanog povratka i prava na obnovu, problema pri stjecanju hrvatskog državljanstva, preko prava na rad i zapošljavanja, prava na stanovanje, do govora i zločina iz (nacionalne) mržnje (Bježančević, 2024; Jović, 2017: 254—263; Jurišić i Mikić, 2014; Koska, 2011; Maslić-Seršić i Vukelić, 2012; Škiljan, 2012; Štiks, 2010).

Međutim, skoro tri desetljeća nakon rata, situacija se ipak pozitivno promijenila u korist Srba u Hrvatskoj, gdje je sustav manjinske zaštite izgrađen i zbog međunarodnih zahtjeva (uvjet za međunarodno priznanje) i pridruživanja europskim integracijama (Bježančević, 2024: 38; Tatalović i Jakešević, 2022: 44). Tako su prava srpske manjine u Hrvatskoj zaštićena samim Ustavom i Ustavnim zakonom o pravima nacionalnih manjina koji zabranjuju bilo kakvu diskriminaciju na nacionalnoj osnovi. Uz još neke zakone, Ustav i Ustavni zakon uređuju pitanja jednakosti pred zakonom i sudovima, upotrebu vlastitog jezika i pisma, upotrebu vlastitih znamenja i simbola, kulturnu autonomiju, obrazovanje na vlastitom jeziku i pismu, pravo na očitovanje vjere, kao i političku reprezentaciju u Hrvatskom saboru i tijelima jedinica lokalne i regionalne samouprave (Bježančević, 2024: 38—43; Tatalović i Jakešević, 2022: 44—47).

U smislu političkog predstavnništva, Srbi od izbora 2000. imaju tri zastupnička mjesta u Saboru za koja se u posebnoj XII. izbornoj jedinici za pripadnike nacionalnih manjina natječu stranke koje predstavljaju Srbe u

Hrvatskoj. Na svim parlamentarnim izborima između 2003. i 2024. sva tri mjesta je osvajala Samostalna demokratska srpska stranka (SDSS) (Rod, 2021: 33).¹⁴ SDSS, slično kao i Srpska narodna stranka (SNS) prije nje, uglavnom je podržavala Hrvatsku demokratsku zajednicu (HDZ) kao dominantnu političku opciju u Hrvatskoj (*Ibid*: 20). SDSS je tako bio dio parlamentarne većine ili same vlade u četiri HDZ-ove vlade od 2003.¹⁵ Kao što je razgovor s predstavnicima SDSS-a otkrio, riječ je i o pragmatičnoj odluci stranke jer se više postiglo u suradnji s HDZ-om, s kojim se “teško pregovara”, ali i koji uglavnom provodi dogovoreno. Ta suradnja je i brana dolasku na vlast radikalne desnice, koje se HDZ, za razliku od socijaldemokratskih stranaka ne mora bojati (*Ibid*: 38). Prema drugoj interpretaciji, riječ je o “koaliciji dviju identitetskih politika”, kao otpora republikanskom građanstvu, koje u HDZ-u i SDSS-u smatraju opasnim za opstanak hrvatskog i srpskog identiteta (Jović, 2017: 281).

Usprkos naizgled plodonoj političkoj suradnji SDSS-a s HDZ-om, Srbi su i dalje meta diskriminacije te govora i zločina iz mržnje.¹⁶ Paradoksalno, ali koalicija s HDZ-om je SDSS i Srbe u Hrvatskoj učinila ranjivijim na šovinističke napade s desnice i centra, jer su percipirani kao privilegirani zbog blizine centru političke moći. Prvenstveno desničarski, ali i centristički, mediji i političari su često pogrdno oslovljavali tu koaliciju kao “trgovačku”, gdje se trguje stranačkim i partikularnim interesima stranačkih čelnika, bez ikakve stvarne ideologije.¹⁷ Svrha tih napada je ponekad čisti izraz antisrpskog šovinizma, a

- 14 Devčić, M: Pupovčev SDSS osvaja sva tri mandata srpske manjine, Furio Radin još nije siguran, u Sabor se vraća predstavnik Bošnjaka, Telegram, 17. travnja 2024. <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/pupovcev-sdss-osvaja-sva-tri-mandata-srpske-manjine-furio-radin-jos-nije-siguran-u-sabor-se-vraca-predstavnik-bosnjaka/>, Pristupljeno: 10. listopada 2024.
- 15 Iznimke su kratkotrajna koalicijska vlada HDZ-a i Mosta 2016. Vidi: Boban Valečić, I: Pupovac i SDSS će između SDP-a i HDZ-a izabrati HDZ, *Večernji list*, 28. ožujka 2021. https://www.vecernji.hr/vijesti/pupovac-i-sdss-ce-između-sdp-a-i-hdz-a-izabrati-hdz-1479922#google_vignette, Pristupljeno: 10. listopada 2024.
- 16 Izvješće Pučke pravobraniteljice: Analiza stanja ljudskih prava i jednakosti u Hrvatskoj 2023. Ured pučke pravobraniteljice, ožujak 2024. chrome-extension://efaidnbmnmmnlpbpcjpcglc-lefindmkaj/https://www.ombudsman.hr/hr/download/izvjesce_pucke_pravobraniteljice_za_2023_godinu/?wpdmml=18399&refresh=67093b19bbde71728658201, Pristupljeno: 10. listopada 2024.
- 17 Index vijesti: Hajdaš Dončić: Ne vjerujem da Plenković i Pupovac nisu znali što radi Milošević, Index, 21. veljače 2022., <https://www.index.hr/vijesti/clanak/hajdas-doncic-ne-vjerujem-da-plenkovic-i-pupovac-nisu-znali-sto-radi-milosevic/2341342.aspx>, Pristupljeno: 10. listopada 2024.; Teleskop: Stipo Mlinarić Čipe prozvao HDZ i SDSS zbog trgovačke koalicije:

nekad ima funkciju napada i kritike HDZ-a preko koalicijskog partnera koji se smatra najslabijom karikom u koaliciji zbog opće stigmatizacije hrvatskih Srba (Babić, 2006: 390—392).

/ Dominantni narativ o ratu i Srbima kao agresorima

Rat 1990-ih, koji se na nacionalnoj razini naziva Domovinskim ratom, široko se u hrvatskom društvu smatra centralnim događajem na kojem je stvorena suvremena Hrvatska. U vezi s time je i interpretiranje Domovinskog rata na način koji čini osnivački mit (*founding myth*) kao oblik političkog mita (Jović, 2017: 12—13; Pavlaković, 2021: 25—26).¹⁸ U hrvatskom društvu znatan dio političke i intelektualne elite, obrazovni sustav, velik dio medija, Rimokatolička Crkva i veterani zagovaraju donekle “konsolidirani narativ” o Domovinskom ratu (Banjeglav, 2012: 9—12; Jović, 2017; Pavlaković, 2016). Kao i kod većine političkih mitova, riječ je o nenijansiranom, pojednostavljenom, selektivnom i pročišćenom historijskom narativu o ratu 1990-ih. Prema toj dominantnoj naraciji riječ je o “velikosrpskoj agresiji” – ili Srbije i Crne Gore ili jednostavno Jugoslavije – na Hrvatsku, kada su na kraju “goloruki” Hrvati obranili domovinu od “višestruko jačeg neprijatelja”, spasili hrvatski narod od uništenja te uspostavili suverenu i neovisnu Hrvatsku (Banjeglav, 2012: 9—12; Jović, 2017; Pavlaković, 2016: 19; Sokolić, 2018: 58). Prema Tuđmanu, ta je pobjeda stigla nakon tisućljetne borbe Hrvata za državnost, u kojoj su najveći neprijatelji bili Srbi, koji su bili hegemoni u obje Jugoslavije (Vuksan-Čusa i Đurašković, 2024: 203, 206, 207).

Dakle, iako ga mnogi u Hrvatskoj uzimaju zdravorazumski, riječ je o esencijalno tuđmanističkom narativu inicijalno izgrađenom tijekom 1990-ih, kada ga je Tuđmanov režim koristio kao osnovnu legitimizacijsku ideju na kojoj se

Zašto se u istočnoj Slavoniji moraju učiti dvije različite povijesti, Teleskop, 15. siječnja 2021., <https://teleskop.hr/hrvatska/stipo-mlinaric-cipe-prozvaio-trgovacku-koaliciju-hdz-a-i-sdss-a-zasto-se-u-istocnoj-slavoniji-moraju-uciti-dvije-razlicite-povijesti/>, Pristupljeno: 10. listopada 2024;

- 18 Pavlaković i Sokolić smatraju da je termin Domovinski rat nabijen (*loaded*) značenjima tuđmanističkog narativa o ratu koji mnogi koriste nekritički (Pavlaković, 2016: 39; Sokolić, 2018: 2, 57; Sokolić, 2022: 167). Prema Joviću, s obzirom da taj termin nije vrijednosno neutralan, ne bi se trebao koristiti kao akademski pojam, osim kao *terminus technicus* (Jović, 2017: 190).

sagradila suvremena hrvatska nacija i identitet, ali i postsocijalistički hrvatski nacionalizam. Tuđman i njegov HDZ kao “državotvorna stranka” iskoristili su hegemonističku interpretaciju rata kako bi za političke potrebe monopolizirali tu kulturu pobjede (*culture of victory*) (Banjeglav, 2012: 10—11; Boduszynski i Pavlaković, 2019: 802—804; Dolenec i Širinić, 2020: 240—241; Jović, 2017: 12; Koska i Matan, 2017: 121, 123, 136; Pavlaković, 2021: 21, 22, 27; Sokolić, 2018: 215—216). Prema toj naraciji, Hrvatska i Hrvati su ujedno i pobjednik i žrtva rata, objedinivši nešto što niti jednoj drugoj postjugoslavenskoj naciji nije uspjelo (Jović, 2017: 201—203). Taj dominantni narativ je na kraju pretvoren i u (potpunosti) službeni donošenjem saborske Deklaracije o Domovinskom ratu 2000. Sabor u kojem su većinu imale lijeve i liberalne stranke (s HDZ-om u oporbi) je u Deklaraciji definirao rat kao “pravedan i legitiman, obrambeni i osloboditeljski, a ne agresivni i osvajački rat prema bilo kome u kojem je (Hrvatska, op.aut.) branila svoj teritorij od velikosrpske agresije unutar međunarodno priznatih granica”.¹⁹

Da je riječ o pojednostavljenom i pročišćenom narativu, vidljivo je na načinu kako je saborska Deklaracija prikazala rat, tako što je rat “pročistila” od određenih neugodnih epizoda ili elemenata. Taj pojednostavljeni prikaz koji u centralno mjesto stavlja “velikosrpsku agresiju”, ne uključuje barem tri, za hrvatske etnonacionaliste, problematična aspekta: elemente građanskog ili unutrašnjeg (nemeđunarodnog) rata, masovne, organizirane i planirane ratne zločine počinjene nad hrvatskim Srbima i rat u Bosni i Hercegovini. Iako uloga Hrvatske u ratu u Bosni i Hercegovini otvara raspravu (i) o Hrvatskoj kao agresoru (a onda valjda i o Hrvatima kao agresorima), rad se bavi isključivo s prva dva aspekta, jer se tiču dinamike između hrvatskih veterana i hrvatskih Srba.

Karakter rata u Hrvatskoj je s hrvatske i sa srpske (srbijanske) strane vrlo kontroverzna tema. I u Hrvatskoj i u Srbiji nude se selektivne prezentacije o ratu u Hrvatskoj – ili kao već spomenuta “velikosrpska agresija” ili kao “građanski rat”. Obje interpretacije pogoduju oprečnim tvrdnjama koji nastoje promovirati specifične vanjskopolitičke ciljeve – ili da je Hrvatska žrtva međunarodne agresije ili da su hrvatski Srbi žrtve separatističke hrvatske politike (Bjelajac i Žunec, 2012: 238—239; Hrnjaz, 2023: 76). Međutim, jedno

19 Narodne novine: Deklaracija o Domovinskom ratu, Narodne novine, 17. listopada 2000. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2000_10_102_1987.html, Pristupljeno: 6. listopada 2024.

ne isključuje drugo te je stvarna slika kompliciranija i zamršenija nego što to dozvoljavaju pojednostavljeni i jednodimenzionalni nacionalistički narativi. Tako je, prema Hrnjazu, rat u Hrvatskoj doista počeo kao nemeđunarodni (kolokvijalno građanski), da bi 1992., najkasnije, postao međunarodni. Koristeći se međunarodnim humanitarnim pravom za utvrđivanje pravne kvalifikacije rata, Hrnjaz bitnim smatra da je nakon međunarodnog priznanja Hrvatske, Republika Srpska Krajina (RSK), iako službeno vođena od strane hrvatskih Srba, bila pod općom kontrolom Srbije – dakle strane države (Hrnjaz, 2023). Konačno, mislim kako je taj sukob imao građanski ili interni faktor kroz cijelo svoje trajanje, jer su hrvatski Srbi, kao hrvatski građani bili u ratu protiv centralne vlasti. I to usprkos činjenici da tu istu vlast nisu priznavali kao legitimnu i da je postojala neosporiva uloga srbijanskih i jugoslavenskih političkih, vojnih i obavještajnih institucija (Milekić, 2024: 11).

Razlog zašto su elementi građanskog ili internog (nemeđunarodnog) sukoba izuzeti iz dominantnog narativa je taj što kompliciraju pojednostavljenu mitološku konstrukciju između “nas” i “njih”, žrtava (Hrvata) i agresora (Srba). Za razlike od agresije, građanski ratovi ne evociraju automatski dihotomiju agresora (počinitelja) i žrtve (Milekić, 2024: 12; Soldić, 2009: 97). Takva dihotomija je potrebna kako bi se aktivirao emocionalni angažman kojim se onda javno pamćenje rata može iskoristiti za postizanje konkretnih unutarnjih i vanjskih političkih ciljeva. Potrebni su “velikosrpska agresija” i Srbi kao agresori, kao etnički Drugi, kojih se treba riješiti, jer su po načelima etnototalitarizma oni prijetnja Hrvatskoj. Po Joviću, etnototalitarizam ima za cilj stvaranje etnički čiste, “naše” i apsolutno suverene države jednog naroda, odnosno etničke skupine, bez ikakvih nacionalnih manjina (Babić, 2006: 324; Jović, 2017: 309—311;).

Isto tako, “velikosrpska agresija” je potrebna kako bi se drugu stranu optužilo da je imala za cilj osvajanje teritorija i pokoravanje (ili progon) domicilnog stanovništva. Samim time, “naša” je strana ona koja se branila i time rat automatski postaje “pravedan i legitiman, obrambeni i osloboditeljski, a ne agresivni i osvajački”. To onda uključuje i odgovor na takvu agresiju koji može onda biti i prekomjeran, ali je svejedno “legitiman” i “obramben” po svojem karakteru (Allcock, 2012: 368). Tijekom 1990-ih Hrvatska se nastojala u svijetu pozicionirati kao žrtva srbijanske ili jugoslavenske agresije, što je bio jedan od osnovnih ciljeva hrvatske vanjske politike tog razdoblja. Željelo se pokazati kako je Hrvatska postojala kao država prije napada Jugoslavije. U

tom smislu bi promocija narativa o građanskom ratu bila ugroza iz perspektive ontološke sigurnosti koja je izgrađena na pretpostavci žrtve međunarodne agresije (Milekić, 2024: 12).²⁰

“Velikosrpska agresija” je bitna za dominantnu naraciju jer promovira herojski narativ kao jako bitan u hrvatskoj politici pamćenja (Banjeglav, 2012: 11). Tako agresija asocira na herojstvo “golorukih” koji su stali u obranu protiv “višestruko jačeg” neprijatelja. Također, ukoliko nema agresije, onda nema ni obrane od te agresije. A da bi veterani bili branitelji (kako se službeno i uobičajeno nazivaju), oni trebaju domovinu obraniti od njezinih neprijatelja. Agresija je za veterane *raison d'être*; ako nije bilo agresora koji su napali Hrvatsku, onda nema ni branitelja koji su je obranili (Milekić, 2023: 22). Zbog takve pozicije, veterani su uvijek budni na bilo koje osporavanje “velikosrpske agresije”. Kao što i njihovo ime sugerira, branitelji i konzervativne snage u društvu još uvijek brane Hrvatsku, sada možda ne protiv stranih vojski nego protiv različitih interpretacija sukoba (građanskog rata) (Boduszyński i Pavlaković, 2019: 822; Jović, 2017: 199—200). Kao što je Sokolić pokazao, taj rat koji nikad “nije prestao”, koji se vodi protiv unutarnjih neprijatelja, učestao je trop kod hrvatskih veterana i zapravo odgovara postavkama Jovićeva etnototalitarizma (Jović, 2017: 311; Sokolić, 2018: 69—72). Tako je i ova borba za “velikosrpsku agresiju”, a protiv “građanskog rata” pitanje ontološke sigurnosti, pitanje “života i smrti” kojim može biti ugrožena država za koju smo se borili (Jović, 2017: 200; Milekić, 2022: 220—221).

Ratni zločini počinjeni protiv hrvatskih Srba izostavljeni su iz dominantnog narativa iz još prozaičnijih razloga. Naime, prema dominantnom narativu, ako su zločini protiv srpskih civila i počinjeni, riječ je o izoliranim i pojedinačnim ekscesima koji nisu ni na kojoj višoj instanci planirani. U okviru dihotomije žrtve i agresora, hrvatski zločini stoje u suštoj suprotnosti sa srpskim zločinima, koji su masovni i planirani (Milekić, 2024: 14).²¹ Zato bi element planiranih masovnih zločina protiv Srba doveo ovu dihotomiju u

20 *Ontološka sigurnost* je potreba za cjelovitosti nečijeg postojanja bez obzira na protek vremena. Po pitanju međunarodnih odnosa, to se posebice tiče nacionalnog identiteta, gdje države nastoje zadržati određeni identitet bez obzira na protek vremena i promijenjene okolnosti. Za više o ontološkoj sigurnosti, vidi: (Mitzen, 2006).

21 Ratni zločini počinjeni nad Srbima su bili poprilično masovni, planirani, organizirani te prikri-
vani. Vidi: (Clark, 2013; Graovac, 2004; Hedl, 2013; Hrvatski Helsinški odbor za ljudska prava, 2001; Milošević, 2018; Pavlaković, 2008: 289—290; Ponoš, 2020; Stojanović, 2014; Špek, 2014)

pitanje, a možebitno i karakter sukoba kao agresije umjesto građanskog rata. U tom smislu, dominantni narativ, kao i njegovi promotori – veteranske udruge, ali i mnogi drugi – gledaju na odnos između zločina počinjenih nad Srbima i nad Hrvatima kao na igru nultog zbroja. Iz te perspektive, srpske žrtve izravno “potkopavaju” hrvatske žrtve ili osobnu žrtvu koju su veterani podnijeli svojim sudjelovanjem u ratu (Vukušić, 2014: 161). Ovo je povezano s tzv. “natjecanjem žrtava” (*competitive victimhood*), tipičnim za postjugoslavenski prostor (Nielsen, 2018). Isto tako, s pragmatično-materijalne strane, status žrtve nekim Srbima eventualno mijenja strukturu socijalnih davanja i potencijalno ostavlja manje sredstava za “naše” žrtve.

/ Protiv “izjednačavanja žrtve i agresora”

U borbi protiv ova dva nepoželjna aspekta naracije o ratu, a koji bi (gledano iz perspektive igre nultog zbroja) poremetili trenutno stanje stvari u korist Srba, veteranske udruge koriste sintagmu “izjednačavanje žrtve i agresora”. Dakle, ova retorička doskočica funkcionira kao učestali trop veterana, političara i širih masa kojom se želi spriječiti ili inicirati određene politike (kao *policy*) ili političke odluke za koje se smatra da su protiv veterana ili Hrvata, a u korist Srba ili agresora (Boduszyński i Pavlaković, 2019: 809; Milekić, 2022: 231; Sokolić, 2018: 62—63, 98—100, 152—153). Nastojeći difimirati i diskriminirati srpsku manjinu, mnoge veteranske grupe namjerno pretvaraju Srbe u “slamnatog čovjeka”, iskarikiranu predstavu koju se onda može lakše napadati. Retorički, veteranski vođe se na Srbe često referiraju kao na “agresore”, “neprijatelje”, “četnike” ili “ratne zločince”, kao inherentno agresivan narod (Sokolić, 2018: 124).²² Srbi su tako predstavljeni kao “vječni neprijatelji Hrvatske i Hrvata”, oslanjajući se na Tuđmanov nauk, koji nisu i neće tako skoro odbaciti ideju “velike Srbije” (*Ibid*). Srbi također funkcioniraju kao prazni ili lebdeći označitelj, kao termin koji je sam po sebi uvreda i emanira isključivo negativne asocijacije te se može nalijepiti svakome. Veteranski vođe su se ovime koristile s vremena na vrijeme. Tako je predsjednik Središnjeg nacionalnog stožera za obranu digniteta Domovinskog rata, Mirko Čondić, nazvao

22 Kraljić, Ž.: Dragovoljci Mladog Jastreba sabor održali ispred zgrade, *Večernji list*, 25. listopada 1998.

političarku Vesnu Pusić Srpkinjom na prosvjedu na rivi u Splitu.²³ Predsjednik HVIDR-e Josip Đakić je 2011. na skupu HDZ-a komentirao kako je gledajući imena oporbenih lidera, “Ranko, Rajko, Zoki, Veljko, Rade”, mislio kako sa- stavljaju srpsku, a ne hrvatsku vladu.²⁴ Za potrebe kampanje i pozicioniranje na desnici, “proizvodnja” Srba je bila proizvodnja neprijatelja.

U ovom će se dijelu rada predstaviti tri pitanja bitna za hrvatske Srbe, a protiv kojih su se mobilizirale veteranske udruge jer su smatrale kako pokušavaju “izjednačiti žrtvu i agresora”: povratak i pomirenje; procesuiranje ratnih zločina; te manjinska prava i kultura.

I Povratak i pomirenje

Povratak Srba koji su pobjegli i protjerani iz Hrvatske krenuo je u drugoj polovici 1990-ih i trajao dugo uz vrlo ograničene rezultate, dobrim dijelom zbog institucionalne opstrukcije kao dijela državne politike. Hrvatska je bila spremna prihvatiti povrat dijela srpske zajednice, kako je objasnio Tuđman, da bi se obranila optužbi da je nasljednica NDH koja ne želi niti jednog Srbina. Međutim, kako je naglasio, neće ih više nikad biti 12 posto, već eventualno tri ili četiri posto, što neće predstavljati “ugrožavanje hrvatske države”.²⁵ Ni godinu kasnije, izjavio je kako će, kao demokrat i humanist, dopustiti da se vrati “i neki Srbin koji nije okrvavio svoje ruke”, ali da nikad više “neće biti nikakvih privilegija za strance koji žele samo... vladati hrvatskom domovinom”.²⁶

Imajući u vidu ovakvu antisrpsku viziju Hrvatske, kada je međunarodna zajednica 1997. počela zagovarati povratak Srba, nekoliko značajnih udruga i veteranskih vođa su negativno reagirali na taj pritisak.²⁷ Sa završenom mirnom reintegracijom hrvatskog Podunavlja u siječnju 1998., povratak Srba

23 Micika34: Sanader Riva, YouTube, 30. listopada 2014. <https://www.youtube.com/watch?v=jd-pjUxaj3lo&t=68s>, Pristupljeno: 10. listopada 2024.

24 Patković, N.: Josip Đakić: Mislio sam da sastavljaju srpsku vladu, *Slobodna Dalmacija*, 6. listopada 2011.

25 Valdec, R.: U Martin Brod bio sam spreman poslati i vojsku, *Večernji list*, 15. prosinca 1998.

26 Vuksan, M.: Tuđman: Dopustit ćemo, kao demokrati i humanisti, da se vrati i poneki Srbin, *Jutarnji list*, 17. listopada 1999.

27 Dečak, Đ.: Očitovanje veterana Domovinskog rata o pritisku svjetskih političkih struktura na Hrvatsku, 2. srpnja 1997, Hrvatski državni arhiv, fond HR-HDA-2017.3 Hrvatski sabor, Županijski dom, Odbor za hrvatske branitelje iz Domovinskog rata, kutija 157; K. B.: Vukovar neće biti hrvatski Belfast, *Obzor*, 14. lipnja 1997.

postao je politički još aktualniji te su se oko njega mnogi aktivirali.²⁸ Hrvatska je, između ostalog radi vanjsko-političkih razloga, nastojala osigurati povratak Srba, s čim povratnici Hrvati, udruge stradalnika i veterani nisu bili zadovoljni.²⁹ Tako su se sisačke udruge veterana i stradalnika bunile na “međunarodni pritisak” i na povratak Srba, koji su za njih bili “zločinci, rušili, palili, stvorili invalide”. Poručili su kako tim aboliranim i amnestiranim Srbima koji se vraćaju ne daju ruku pomirenja. Pritom se dobar dio ogorčenog priopćenja odnosio na navodnu državnu brigu za Srbe povratnike na štetu stradalnika. Prema njima, Srbi su dobili mirovine, dječje doplatke, kuće, a sutra i poslove, dok stradalnici godinama čekaju na iste stvari. Čak štoviše, napomenuli su kako je država omogućila da srpski povratnici izbacuju stradalnike iz “napuštenih srpskih kuća”, čime su poniženi “ponosni hrvatski ratnici” i “pobjednici” od “dojučerašnjih neprijatelja”.³⁰

Samo koji dan ranije, UDVDR je također osudio ponovne pritiske “nekih inozemnih struktura i pojedinaca” na Hrvatsku, kojim se željelo umanjiti “opravdanost obrane Domovine” i ostaviti dojam postojanja “ravnoteže između zločinca i žrtve”. UDVDR je neprihvatljivim smatrao stalni pritisak na hrvatske građane “da odmah i pod svaku cijenu oprostite zločincima” i nerazumnim pritisak da se u tadašnjoj teškoj situaciji “ustroji prema najvišim standardima zapadne demokracije” i “ostvari suživot” s onima koji su sudjelovali u zločinima.³¹ Što se tiče navodno nasilno ubrzanog suživota, još 1997. je predsjednik UDVDR-a “Makarsko Primorje” Milan Grbavac napomenuo kako Srbi nisu Nijemce puštali u Kragujevac niti 50 godina nakon rata, a Srbima se povratak

28 Knežević, D.: Oštrije prema izgređnicima, *Večernji list*, 4. ožujka 1998; Tuden, B.: Zamke povratka “svih i odmah”, *Večernji list*, 18. travnja 1998.

29 Starešina, V.: Sankcije zbog manipulacija, a ne zbog povratka Srba, *Večernji list*, 9. svibnja 1998; Priščan, M.: S dokazom o vlasništvu za sedam dana u kući, *Večernji list*, 25. lipnja 1998.

30 Cvetnić, I., Skender, K., Habulin, D., Bakarić, R. i Srpak, Ž.: Zajedničko priopćenje za javnost Udruga grada Siska proizašlih iz domovinskog rata, 27. ožujka 1998, HDA, fond HR-HDA-1741 Ured predsjednika RH Franje Tuđmana, fascikl 1709; Za konkretne primjere u kojima su hrvatski veterani useljavali u napuštene srpske kuće, vidi: Španović, S.: Dragovoljac Zvonimir Pintar, vlastitim je novcem uredio srpsku kuću, ali se vlasnik, kojemu Hrvatska garantira povrat imovine, vraća i iseljava ga!, *Nacional*, 14. lipnja 1996; Mijatović, T.: Nakon što su prošli sve užase i strahote rata osječki vojni invalidi moraju na ulicu!, *ST ekskluziv*, 2. srpnja 1996.

31 Dečak, Đ.: Očitovanje hrvatskih branitelja povodom ponovnih pritiska nekih inozemnim struktura i pojedinaca na Republiku Hrvatsku, 24. ožujka 1998, HDA, fond HR-HDA-1741 Ured predsjednika RH Franje Tuđmana, fascikl 1709.

u Hrvatsku dopušta nakon 50 tjedana.³² Osim etnonacionalizma, UDVDR je percipirao odnos veterana i Srba kao igru nultog zbroja s ograničenim brojem nekretnina na raspolaganju. Zbog toga je Središnji odbor udruge uputio županijske ogranke da kontaktiraju župane i traže od Agencije za posredovanje nekretninama (APN) informaciju o svim raspoloživim nekretninama.³³

I u lokalnim zajednicama je vladala slična negativna atmosfera oko (potencijalnog) povratka Srba. U istočnoj Slavoniji, Mile Dedaković Jastrebnog je smirivao javnost kako ne može doći do masovnog povratka Srba jer veliki broj zbog “mentalnog sklopa, odgoja i slično ne može prihvatiti hrvatsku državu kao svoju domovinu”.³⁴ U Benkovcu je lokalna Udruga hrvatskih dragovoljaca Domovinskog rata (UHDDR) protestirala jer se prijeratni bolničar u gradskom domu zdravlja vratio u grad i tražio svoj posao nazad. Veterani, ali i drugi sumještani optuživali su dotičnog srpskog povratnika da je aktivno sudjelovao u zločinima u Benkovcu 1991.³⁵ U Lipiku, veteranske udruge su poslale Tuđmanu dopis u kojem izražavaju svoje ogorčenje naseljavanjem podunavskih Srba³⁶ u lipičko naselje. U dopisu, udruge prijete kako neće moći “zadržati (smanjiti, op. a.) tenzije”, navodeći kako se u gradu već događaju “samoubojstva iz ogorčenosti i ubojstva iz prijezira”. Smatraju nepravdom da dok hrvatski stradalnici još uvijek čekaju na stan, Srbima koji su možda “učestvovali u ubijanju njihovih (stradalničkih, op. a.) obitelji” daju kuće. I na kraju, pod prijetnjom “latentnih reakcija” koje mogu “izaći van kontrole”, traže hitno poduzimanje koraka kako se Srbi ne bi smještali “praktički u centar Lipika”.³⁷ Situacija je izmakla kontroli dvije godine kasnije na Viru, kad je grupa mlađih muškaraca pod utjecajem alkohola ubila 38-godišnjeg srpskog povratnika Nedjeljka Štulića, pod optužbom da je bio “četnik”. Iako počinitelji nisu bili

- 32 Grbavac, M.: Do kada će Srbi biti zaštićeni kao lički medvjedi?, *Slobodna Dalmacija*, 22. kolovoza 1997.
- 33 Dečak, Đ.: Zaključci sa sjednice Središnjeg odbora održane 14. svibnja 1998. godine u prostorijama Udruge u ul. Pavla Hatza 16, Zagreb, s početkom u 13,00 sati, 8. lipnja 1998, UDVDR, registrator Središnji odbor.
- 34 Tomičić, T.: Do masovnog povratka Srba ne može doći, *Novi list*, 24. travnja 1998.
- 35 Grubišić, P.: Vaso me hapsio i prijetio mojoj djeci, a sad se vraća na posao u Benkovac!, *Arena*, 3. prosinca 1998.
- 36 Riječ je o Srbima koji su 1991. izbjegli iz Zapadne Slavonije u Podunavlje (ur. nap.).
- 37 Novoselac, M., Dolić, V. i Bišćan., Z.: Neimenovani dokument (pismo autora Kabinetu Predsjednika Republike Hrvatske), 9. travnja 1998, HDA, fond HR-HDA-1741 Ured predsjednika RH Franje Tuđmana, fascikl 1709.

veterani, predsjednik virske HVIDR-e Željko Bonato je obećao svu pomoć mladima te cinično dodao kako bi, s obzirom da je navodno Štulić išao na dijalizu jer je imao prostrijelnu ranu iz rata, Vlada trebala njegovoj udovici odobriti “četničku vojnu invalidninu”.³⁸

Početak 2000-ih, kad vlada lijevog centra nastoji, opet zbog pritiska međunarodne zajednice, omogućiti povrat Srba, veteranske udruge prosvjeduju zbog, prema njihovoj tvrdnji, boljeg tretmana srpskih u odnosu na hrvatske povratnike.³⁹ U svojoj promemoriji Odboru za ratne veterane Hrvatskog sabora, UDVDR se žalio na diskusije “iza zatvorenih vrata” o povratku Srba, “dojučerašnjih pripadnika pobunjenih oružanih postrojbi”, bez konzultacija veteranskih udruga.⁴⁰ Istovremeno, HVIDR-a se bunila kako se omogućuje potpuni povratak “aboliranih neprijatelja hrvatske države” – Srba koji su napustili Hrvatsku.⁴¹ Udruga dragovoljaca Hrvatskih obrambenih snaga (UDHOS), podržana od svoje matične Hrvatske stranke prava (HSP), vrlo je jasno formulirala kako treba poništiti Zakon o obnovi jer on izjednačava hrvatsku žrtvu s agresorom.⁴²

Ogorčenost veteranskih udruga s obnovom srpskih kuća se nastavila i kad je taj proces krajem 2000-ih dobrim dijelom završen. Neke su veteranske udruge tako 2008. upozoravale na to kako su Srbi sa šireg područja Knina zlorabili zakone o obnovi jer su prodavali obnovljene kuće ili živjeli u Australiji, umjesto u tim kućama.⁴³ Ovdje je prvenstveno bila riječ o medijskom obračunu Koordinacije braniteljskih udruga hrvatskog kraljevskog grada Knina sa SDSS-ovim saborskim zastupnikom Ratkom Gajicom, koji je, po mišljenju Koordinacije, u medijima navodno stvarao “sliku loših međunaci-

38 Obad, O.: Mještani Vira brane ubojice Nedjeljka Štulića i tvrde da se nije ni smio vratiti u Hrvatsku, *Jutarnji list*, 6. ožujka 2000.

39 R, I.: Ne znam tko se plaši srpskih staraca, *Večernji list*, 8. svibnja 2000.; M, D.: Branitelji prosvjeduju: Srbi povratnici ne smiju imati isti tretman, *Jutarnji list*, 8. svibnja 2000.; Vlahović, E., Božić, N. i Lakić-Prizmić, T.: Branitelji nezadovoljni većim pravima srpskih povratnika od hrvatskih, *Jutarnji list*, 17. svibnja 2000.; Dečak, Đ.: Zapisnik 2. sjednice kolegija predsjednika udruge od 24. svibnja 2000. godine, 25. svibanj 2000., UDVDR, Registrator Središnji odbor: 2.

40 Dečak, Đ.: Promemorija o zaštiti digniteta Domovinskog rata, 13. travnja 2000., UDVDR, Registrator Nerazvrstano.

41 Jolić, S.: Stranci će ulaziti samo preko naših tijela, *Večernji list*, 5. svibnja 2000.

42 Mikulić, M.: Kvesić: Račan zove Srbe u Vukovar jer su mu oni biraci, *Jutarnji list*, 31. svibnja 2000.

43 Čolak, T.: Ratko Gajica III (1), 25. veljače 2008, HDA, fond HR-HDA-2049 Ured predsjednika RH Stjepana Mesića, fascikl 80.

onalnih odnosa” u gradu i davao izjave “opasne za suživot Hrvata i Srba” i to baš u vrijeme kada se “rješava kosovsko pitanje” (kada je Kosovo proglasilo neovisnost). Međutim, osim ovakvog kontekstualiziranja samog obračuna s Gajicom (povezivanje s “kosovskim pitanjem”) imenovanje Srba kojima su kuće obnovljene predstavljalo je problematičnu denuncijatorsku praksu veteranskih vođa.⁴⁴

Što se tiče politika pomirenja koje je Tuđman provodio, zanimljivi su veteranski zahtjevi za poništavanjem Zakona o općem oprostima iz 1996., kojim se omogućila amnestija za kazneno djelo oružane pobune kako bi se izbjegla masovna poratna suđenja pobunjenim Srbima. Veteranske udruge su se kod donošenja Zakona bunile, optužujući dužnosnike kako su oprostili onima “od kojih niste čuli glas kajanja”.⁴⁵ Paralelno sa zahtijevanjem ukidanja Zakona, tražila se amnestija za hrvatske veterane za sva potencijalna kaznena djela, pa tako i ratne zločine.⁴⁶ Zahtjevi za ukidanjem ovog Zakona bili su učestali kada se tijekom ranih 2000-ih pokušavalo procesuirati hrvatske časnike i vojnike za zločine počinjene nad Srbima.⁴⁷ I nakon ranih 2000-ih udruge su periodički tražile poništenje Zakona, često u sklopu većih protestnih ciklusa.⁴⁸ Stoga su udruge u više navrata tražile da Hrvatska objavi registre aboliranih ili agresora, na kojima bi se nalazio popis svih Srba koji su sudjelovali u agresiji na Hrvatsku (Milekić, 2022: 237—238).⁴⁹

44 Ibid.

45 UHBDDR protiv Zakona o općem oprostima, *Vjesnik*, 24. rujna 1996.

46 Mustapić, A.: Ako Vlada za 100 dana ne riješi naše probleme, štrajkat ćemo gladu, *Slobodna Dalmacija*, 5. srpnja 1996; Koordinacija udruga proisteklih iz Domovinskog rata: Deklaracija, 15. veljače 2001, UDVDR, registrator Republička koordinacija udruga iz Domovinskog rata.

47 Šetka, S.: Marionetama u Vladi – dosta!, *Slobodna Dalmacija*, 9. veljače 2001.

48 Udruga branitelja Domovinskog rata Ina-Naftaplina KVIN: Deklaracija o zaštiti hrvatskih branitelja i digniteta Domovinskog rata, 4. ožujka 2011, Ured predsjednika Republike Hrvatske (UPRH), org. jed. 71-02-07 Posebni savjetnik predsjednika Republike Hrvatske za branitelje, kl. oz. 560-01/11-01/04, ur. br. 363-11-01; Arbanas, I.: Neimenovani dokument (priopćenje zadarskih veteranskih udruga predsjednicima Vlade, Sabora i Republike Hrvatske te javnosti), 19. travnja 2011, UPRH, org. jed. 71-02-07 Posebni savjetnik predsjednika Republike Hrvatske za branitelje, kl. oz. 560-01/11-01/12, ur. br. 363-11-01; Galinec, I.: Čestitka povodom izbora za prvu predsjednicu RH!, 19. veljače 2015, UPRH, org. jed. 71-02-07 Posebni savjetnik predsjednika Republike Hrvatske za branitelje, kl. oz. 053-01/15-01/12, ur. br. 363-11-01.

49 Čolak, T.: Neimenovani dokument (dopis autora predsjedniku Republike Hrvatske Ivi Josipoviću), 22. travnja 2010, UPRH, org. jed. 71-02-23 Posebni savjetnik za branitelje, kl. oz. 052-02/10-05/31, ur. br. 363-10-01.

I drugi vidovi pomirenja ostali su problematični za veteranske udruge. Tako je dolazak Veljka Džakule, tadašnjeg predsjednika Srpskog demokratskog foruma (SDF) i nekadašnjeg dužnosnika RSK, na obilježavanje 'Oluje' 2012. dočekan negativno. Veteranska udruga Zavjet smatrala je njegov dolazak sramotom jer je riječ o osobi koja je sudjelovala u zločinima.⁵⁰

I Procesuiranje ratnih zločina

Tijekom 1990-ih, hrvatsko pravosuđe je vrlo slabo procesuiralo ratne zločine i druga teška djela počinjena od strane hrvatskih snaga nad srpskim civilima i zarobljenicima (Blitz, 2008: 132). S obzirom na to koliko je 1990-ih izvršna vlast (HDZ) penetrirala u pravosudnu ("čistke" i u odvjetništvu i u sudstvu), visoku razinu međunacionalne nesnošljivosti te činjenicu da su policijski organi sudjelovali u počinjenju nekih od tih zločina, nije ni čudno da do ozbiljnijeg procesuiranja zločina počinjenih nad Srbima u tom desetljeću nije došlo (Ponoš, 2020: 68—69; Uzelac, 2001; Židek 2014). Neprocesuiranje zločina koje su počinile hrvatske snage, a pogotovo onih iz operacija "Bljesak i Oluja", bilo je i dio državne politike, javno proklamirane od Tuđmana, koji se time suprotstavljao MKSJ-u (Pavlaković, 2008: 291—291; Peskin i Boduszyński, 2003: 1124).⁵¹ Međutim, Tuđmanovom smrću u prosincu 1999. i pobjedom koalicije lijevog centra na parlamentarnim izborima mjesec dana kasnije situacija se počela mijenjati. U želji za što bržim pristupanjem EU, hrvatsko političko vodstvo iskazalo je spremnost za suradnju s MKSJ-om i efikasnijim procesuiranjem ratnih zločina počinjenih nad Srbima, ignoriranih prethodno desetljeće (Peskin i Boduszyński, 2003: 1125). Ovo je značilo potencijalno procesuiranje visokih časnika Hrvatske vojske i policije za koje se već znalo da su pod istragama MKSJ-a.

Prva istraga koja je privukla pažnju veteranskih udruge ticala se ratnih zločina počinjenih nad lokalnim Srbima u Gospiću u jesen 1991., za koje se godinama spekuliralo kako su tadašnji članovi Vlade nacionalnog jedinstva znali za njih.⁵² (Milošević, 2018: 53—54). Istraživački tim MKSJ-a došao je u Gospić

50 Knežević, V. i Vuković, S.: Džakula poželjan samo ako se ispriča, *Večernji list*, 5. kolovoza 2012.

51 Satnija Wolf: Franjo Tuđman 14. 12. 1998 najavljuje Haag, YouTube, 9. studenog 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=-XoYED7kgLU&t=1s>, Pristupljeno: 15. listopada 2024.

52 Za kratak opis zločina u Gospiću i medijske napise o njima, vidi: Milošević, 2018: 53—54; M., N.: Sinjske udruge podržavaju generala Norca, *Vjesnik*, 15. studenog 1997; Jurić, A.: A da

u travnju 2000., s namjerom da vrši probna iskapanja na lokacijama za koje se vjerovalo da skrivaju posmrtno ostatke ubijenih srpskih civila.⁵³ Veteranske udruge su pozvale Vladu da potakne MKSJ da istraži zločine nad Hrvatima kako bi se “jasno ustanovilo tko je bio agresor, a tko branio opstojnost u vlastitoj zemlji”.⁵⁴ Za veteranske udruge je inzistiranje na agresoru bilo izuzetno važno i u simboličkom i u materijalnom smislu. Osim što ovo inzistiranje nanovo utvrđuje rat kao agresiju, ono također jasno uspostavlja moralnu i formalnu hijerarhiju po kojoj su prava veterana (branitelja) ispred prava Srba (agresora). Zbog toga se i rađaju dva nova veteranska i desničarska tropa: “borba protiv kriminalizacije Domovinskog rata” i zaštita ili obrana “digniteta Domovinskog rata”. Rasvjetljavanje jednog tako široko organiziranog i prikrivanog zločina kao što je ovaj iz Gospića, ukazivalo je na činjenicu da zločini počinjeni nad Srbima nisu bili isključivo individualni incidenti, što narušava dihotomiju žrtve i agresora. Gospićki slučaj je također uznemiravao pobjednika u ratu (Hrvatsku i Hrvate). Tako je HVIDR-in predsjednik Marinko Liović rekao da, ukoliko se sudi Hrvatskoj, treba osnovati i međunarodni sud koji bi sudio za Bleiburg, Hirošimu, Nagasaki, Vijetnam, Čečeniju i francuske zločine u Alžiru.⁵⁵

Iako Srbi u početku ostaju u drugom planu veteranske retorike, jasno je kako je mobilizacija usmjerena protiv njih jer se pokušavalo zaustaviti donošenje pravde za čitavu zajednicu. Pokušaj procesuiranja ratnih zločina počinjenih nad Srbima je za Mirka Čondića, vođu prosvjeda i čelnu osobu Središnjeg nacionalnog stožera za obranu digniteta Domovinskog rata, značio poniženje Hrvatske. Prema Čondiću, tim su činom Mesić i Račan, kao personifikacije političkog zla, željeli da Hrvatska “klekne pred Srbima i moli za

svi hrvatski vojnici krenu u Haag, *Slobodna Dalmacija*, 28. studenog 1997; H.: ‘Svjedoci smo ratnih zločina u Gospiću’, *Večernji list*, 28. siječnja 1998; Peratović, Ž.: E. H., bivša tajnica Operativnog stožera za Gospić: Tihomir Orešković prisilio je 1991. dvije maloljetne Hrvatice iz BiH da vode ljubav s njim i jednim ministrom, *Globus*, 30. travnja 1999; Arbutina, P.: Nije se više imalo u koga pucati, SKD Prosvjeta, rujna 2016 <http://casopis.skd-prosvjeta.hr/nije-se-vise-imalo-u-koga-pucati/>, Pristupljeno: 15. listopada 2024; Žabec, K.: Dokumenti Vlade iz ‘92. demantiraju Gregurića: papire o nestanku 65 Srba i 39 Hrvata on je sam potpisao, *Jutarnji list*, 16. travanj 2000.

- 53 Despot, S. i Pavić, S.: Haaški istražitelji počeli tragati za žrtvama ratnih zločina 1991. u Gospiću, *Jutarnji list*, 11. travnja 2000.
- 54 Pavić, S.: Gospićki branitelji i HDZ: Vlast prodaje generale za kredite, *Jutarnji list*, 12. travnja 2000.
- 55 H: Hvidra: Za Ahmiće nisu odgovarali pravi krivci, *Jutarnji list*, 10. ožujka 2000.

oprost”.⁵⁶ Osim protivljenja procesuiranja zločina, mnogi veteranski vođe su nijekali da su se zločini uopće dogodili. Tako je Tonći Turić, predsjednik splitskog UDVD-a, tvrdio kako hrvatske snage nisu počinile niti jedan ratni zločin. Priznao je kako je možda bilo nekontroliranih “ispada pojedinaca”, ali da su to bila kaznena djela, a ne ratni zločini.⁵⁷ Podjednako radikalno je istupio Mladen Rogić, predsjednik UHDDR-a Zagreb, s izjavom kako to nisu posmrtni ostatci srpskih civila nego Hrvata koje su 1945. likvidirali partizani.⁵⁸

Ubrzo je, međutim, antisrpski karakter veteranskih prosvjeda izbio na površinu. Na prvom velikom prosvjedu veterana i desnice u Gospiću vladala je izrazita antisrpska atmosfera. Već spomenuti Čondić je na prosvjedu napomenuo kako je bilo 50 posto Srba u Gospiću, koji su svi u sprezi s JNA htjeli uništiti Hrvate.⁵⁹ Time su polovinu gospičke srpske zajednice retorički transformirali u kolektivne zločince koji su htjeli uništiti svoje sugrađane Hrvate. To je kasnije Koordinacija udruga iz Domovinskog rata formulirala u svojoj deklaraciji kada je tražila aboliciju hrvatskih veterana za zločine koji su počinjeni protiv neprijatelja koje je bio “sjedinjen za vrijeme rata u vojnom i civilnom smislu” – brišući tako distinkciju između vojnika i civila.⁶⁰ Nadalje, prosvjednici su vikali “Mesiću, Stevane” i “Račanu, Jovane”, čime su pokušali simboličko odrugotvoriti Mesića i Račana, koristeći srpski identitet kao prazni označitelj za diskreditaciju političkih protivnika.⁶¹

U situaciji opće radikalizacije veteranskih udruga, u svibnju 2000. predsjednik HVIDRA-e Marinko Liović je prijetio miniranjem turističke sezone blokiranjem cesta, graničnih prijelaza, luka i zračnih luka. Nakon nekoliko dana Liović je reterirao, smirujući javnost kako veterani nisu ti koji će postavljati balvane, već će to raditi “oni koje Vlada vraća” u Hrvatsku.⁶² Na Izvještajnom

56 Šetka, S., Šagolj Z. i Ljubić, M.: Split: 150 tisuća puta “Svi smo mi Mirko Norac”, *Slobodna Dalmacija*, 12. veljače 2001.

57 Dečak, Đ.: Zapisnik III izvještajnog sabora održanog 15. rujna 2000. godine, 21. rujna 2000., UDVD, registrator Izvještajni sabori: 3.

58 Halužan, M.: Ako Vlada može rušiti Ustav, mi možemo rušiti Vladu!, *Novi list*, 15. travnja 2000.

59 Pavić, S.: Anto Đapić u Gospiću dočekan ovacijama, a Pančić izvrijeđan, *Jutarnji list*, 20. travnja 2000.

60 Koordinacija udruga proisteklih iz Domovinskog rata: Deklaracija.

61 Pavić, S.: Anto Đapić u Gospiću dočekan ovacijama, a Pančić izvrijeđan, *Jutarnji list*, 20. travnja 2000.

62 Hina: Balvane će postaviti oni koje Vlada vraća, *Slobodna Dalmacija*, 10. svibnja 2000; Liović je bio poznat po tome da je na radijskoj emisiji izjavio kako je u njegov podrum “zabranjen

saboru UDVDR-a, Hrvoje Hitrec, predsjednik Udruge hrvatskih umjetnika dragovoljaca Domovinskog rata, tvrdio je kako su srpski zločinci ostali nekažnjeni zbog međunarodnog pritiska te slobodno šetaju Hrvatskom i pale požare.⁶³ Bez obzira što su veteranski vođe bili ti koji su izricali prijetnje, Srbi su nanovo povezani s imagemom “remetilačkog faktora” u hrvatskom društvu (Drača, 2021: 81). U veteranskoj retorici na prosvjedima u Splitu tih dana i oko njih, Srbi su povezivani s Jugoslavijom i komunizmom te često prikazivani kao “četnici” koje Vlada rehabilitira i “zločinci” kojima se omogućava povratak.⁶⁴ I predsjednik UDVDR-a, Đuro Dečak, je napomenuo na prosvjedu u Osijeku kako neće dopustiti svakoj “babi” kojoj su dopustili povratak da podigne optužnicu protiv hrvatskih veterana za koje misli da su ubili njenog “dragog sina četnika”.⁶⁵

Ustaška ikonografija je bila još jedan antisrpski aspekt koji je zauzimao prominentno mjesto na veteranskim prosvjedima. Poklič “Za dom spremni”, razna ustaška simbolika i pjesme su zabilježene na prosvjedima.⁶⁶ Veteranski vođe su u jeku prosvjeda sudjelovali i na ceremoniji otkrivanja spomenika ustaškom zapovjedniku Juri Francetiću u Slunju u lipnju 2000.⁶⁷ Na njihovim skupovima se pjevala pjesma Joška Tomičića ‘Oj Ivica i Stipane’, ukomponirana na melodiju ustaške “Evo zore, evo dana” i baš za veteranske prosvjede, u kojoj se pjesnik obraća Račanu i Mesiću i govori da će ih pojesti crne vrane.⁶⁸

ulaz psima, mačkama, ženama, Srbima i Židovima” te da je hrvatskoj Vladi “previše Židova”. Također je u intervjuu *Novom listu* rekao kako su MKSJ stvorili “američki masoni i Židovi”. Vidi: Jergović, M.; Etnički vojvoda, *Feral Tribune*, 21. lipnja 1999.

- 63 Dečak, Đ.: Zapisnik III izvještajnog sabora: 6.
- 64 Bakotić, N.: “Rehabilitiraju se četnici, uskršava Tito i Jugoslavija”, *Jutarnji list*, 10. svibnja 2000; Dobrila, S.: Prosvjed branitelja u Splitu prošao uz mnogo oštrih riječi, ali bez izgreda, *Vjesnik*, 11. svibnja 2000.
- 65 Jambrović, M.: Nijedan političar i general nije se na skupovima ogradio od govora mržnje, *Vjesnik*, 13. veljače 2001.
- 66 Vuksan, M.: Đapićeve prijetnje; Dobrila, S.: Prosvjed branitelja u Splitu; Bakotić, N.: Pet tisuća branitelja na prosvjedu u Splitu, *Jutarnji list*, 11. svibnja 2000.; Mikulić, M.: Kvesić: Račan zove; Opačak-Klobučar, T., Ficko, A., Rukavina, T., Karakaš, D., Blajić, J. i Čulina, D.: Prosvjedi u Rijeci, Sinju, Kninu, Osijeku, Opuzenu, *Večernji list*, 10. veljače 2001.; T., A. i B. V.: ‘Nema zore, nema dana dok je Stipe i Račana’, *Jutarnji list*, 16. veljače 2001.; Garmaz, Ž.: Norac u raljama ustaške ikonografije, *Vjesnik*, 17. veljače 2001.
- 67 Škalamera, I.: Otkrivena spomen-ploča ustaši Juri Francetiću, *Večernji list*, 9. lipnja 2000.
- 68 Urukalo, V. i Čolović, D.: Bobetko: U ovoj zemlji mi odlučujemo, *Jutarnji list*, 12. veljače 2001.; Za samu pjesmu, vidi: Hrvatske Domoljubne Pjesme 1991: Josko Tomić – Oj Ivica i Stipane, YouTube, 13. rujna 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=-shOiCeFO1Q>. Pristupljeno: 15. listopada 2024.

Sporadična upotreba ustaške ikonografije ostat će stalna značajka veteranskih prosvjeda, kao i u suštini desničarskih, do današnjih dana.⁶⁹

I na kraju, veteranske udruge i grupe početkom 2000-ih nisu prosvjedovale samo kako bi “kupile vrijeme” ili ispregovarale bolje uvjete predaje za hrvatske časnike, kao u slučaju Gospićke skupine, Mirka Norca i Janka Bobetka. One su također aktivno radile na opstrukciji pravosuđa u procesuiranju ratnih zločina počinjenih nad Srbima. Na suđenju za zločine počinjene 1992. nad srpskim civilima u Vojnom zatvoru Lora u Splitu, pripadnici Stožera za obranu digniteta Domovinskog rata prijetili su svjedocima tužiteljstva. Od toga je jedan bio njihov nekadašnji suborac, vojni policajac iz Lore.⁷⁰

1 Manjinska prava i kultura

Još od 1990-ih, veteranske udruge vide srpsku manjinu u Hrvatskoj kao nepravedno privilegiranu zajednicu, pretjerano zaštićenu od države (kao “lički medvjedi”).⁷¹ Neke su veteranske udruge bile čak i protiv ostvarivanja stečenih prava koja su trebala olakšati život Srbima koji su ostali živjeti u Hrvatskoj nakon završetka mirne reintegracije. Jedan od tih propisa bio je Zakon o konvalidaciji, koji je omogućavao da se određeni pravni akti i dokumenti doneseni na prostoru pod upravom UNTAES-a priznaju i u Republici Hrvatskoj, ukoliko nisu u koliziji s hrvatskim Ustavom i zakonima. Zakon je tako omogućavao upis u matične i zemljišne knjige i reguliranje mnogih prava iz područja mirovinskog i zdravstvenog sustava te socijalne skrbi.⁷² Iako je bilo jasno kako Zakon nije legalizirao eventualnu otimačinu tuđe imovine na području nekadašnje RSK, HVIDR-a se bunila kako neće dozvoliti primjenu Zakona i isplate ikakvih naknada “neprijateljima hrvatske države”. Liović je naglasio kako su svjesni da je Zakon izglasan zbog međunarodnog pritiska, ali da će se radije živjeti na “kruhu i vodi”, nego dozvoliti uvođenje “međunarodnog protektora-ta” i “izjednačavanje agresora i branitelja”.⁷³

69 Barilar, S. i Novak, T.: Kamenovani Banski dvori, *Jutarnji list*, 9. prosinca 2005; Laušić, F.: “Branitelji su osigurali fotelje Josipoviću i Kosorići”, *Slobodna Dalmacija*, 16. siječnja 2011.

70 Kavain, M. i Toma, I.: Lora: Svjedoku prijete Čondićev Stožer, *Jutarnji list*, 17. rujna 2002; Pejko-
vić-Kačanski, M.: Prijetili su mi iz Čondićeva Stožera, *Večernji list*, 24. listopada 2002.

71 Grbavac, M.: Do kada će Srbi.

72 Vrbošić, B.: Srpska otimačina nije legalizirana, *Večernji list*, 1. listopada 1997.

73 Pavić, S.: Spriječit ćemo isplatu naknade neprijateljima hrvatske države!, *Slobodna Dalmacija*,

S obzirom da u svojoj retorici veteranske udruge percipiraju skrb i prava za sebe i za nacionalne manjine kao igru nultog zbroja, djelomično i iz financijske perspektive, to ih posljedično vodi u konfrontaciju.⁷⁴ Vjerovanje kako velika izdvajanja za manjine nužno dovode do mjera štednje u veteranskoj skrbi, zvuči plauzibilno u vremenima proračunskih rezova. Ovo je, u kombinaciji s drugim faktorima motiviralo mnoge veterane na prosvjed u Savskoj (2014—16), gdje se proširila priča kako će Srbima dati ista prava kao i njima (Dolenec, 2014: 37).⁷⁵ Nominalni okidač za prosvjed bio je vezan uz izjavu Bojana Glavaševića, pomoćnika ministra branitelja Predragu Matića, u kojoj se upitao kako to da kod srpskog pučanstva, koje je isto preživjelo rat, nema zabilježenih slučajeva posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP), a kod hrvatskih veterana, pobjednika u ratu, ima. Za veteranske udruge to je bila kap koja je prelila čašu jer je time “izjednačio agresora i žrtvu” (Milekić, 2022: 231). Ono čega su se prosvjednici bojali je da bi srpski civili mogli dobiti odštete temeljem Zakona o pravima žrtava seksualnog nasilja iz Domovinskog rata koji se tih dana donosio te najavljenog Zakona o pravima civilnih žrtava. Međutim, dijelom i zbog mobilizacije prosvjednika, u prvi je zakon ugrađena nejasna odredba po kojoj prava ne može ostvariti osoba koja je bila “pomagač ili suradnik neprijateljskih vojnih ili paravojnih postrojbi”. Takva odredba je otvorila vrata da se Srbima može uskratiti takva odšteta.⁷⁶

Također se u to vrijeme spekuliralo o izmjenama Zakona o braniteljima. Prosvjednici iz Savske tvrdili su da predložene zakonske promjene otvaraju mogućnost “pripadnicima tzv. vojske Krajine i agresorima”, onima koji su ranjeni u borbi s hrvatskim snagama, pravo na odštetu. Da nije riječ samo o simboličkim prigovorima udruga, nego da su bili motivirani i financijskim aspektom, ukazuje

11. lipnja 1998.

74 Vlahović, E., Božić, N. i Lakić-Prizmić, T.: Branitelji nezadovoljni; Isr i Žkr: Neprijatelji Hrvatske imaju veća prava od branitelja, *Večernji list*, 7. rujna 1999.

75 Za detaljan opis prosvjeda u Savskoj, vidi: Milekić, 2022.

76 Turčin, K.: ‘Ako četnik Jovo nema prava iz Zakona, njegov mali sin Jovica koji je izgubio nogu u granatiranju treba ih imati’, *Jutarnji list*, 27. lipnja 2021. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/ako-cetnik-jovo-nema-prava-iz-zakona-njegov-mali-sin-jovica-koji-je-izgubio-nogu-u-granatiranju-treba-ih-imati-15083921>, Pristupljeno: 20 listopada 2024; Bajto, N.: Žrtve šatoraškog nasilja, *Novosti*, 6. lipnja 2015. <https://www.portalnovosti.com/zrtve-satoraskog-nasilja>, Pristupljeno: 20. listopada 2024;

NDHZDS, Prijenos sastanka predstavnika branitelja i Vlade RH, YouTube, 1. lipnja 2015. <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=2hN8gdx2Nao>, Pristupljeno: 20. listopada 2024.

i njihov prigovor na Nacrt Operativnog programa Ministarstva regionalnog razvoja i fondova EU – Konkurentnost i kohezija. Prosvjednici su tvrdili da se u dokumentu nisu spominjali hrvatski veterani, već samo srpski izbjeglice i povratnici, što bi za posljedicu imalo financiranje projekata koji se tiču te zajednice.⁷⁷ U konačnoj verziji Operativnog programa, iz prosinca 2014., ovo je izmijenjeno.⁷⁸

Međutim, nije riječ samo o borbi za resurse s društvenom skupinom koju se percipira kao konkurenta. Kod nekih veteranskih udruga prisutni su bili elementi etnototalitarizma te su Srbi i srpski nacionalni identitet predstavljali ugrozu Hrvatske, Hrvata i njihovog nacionalnog identiteta. Svaki vid i vizualni označitelj Srba u Hrvatskoj se doživljavao kao provokacija koja iziskuje mobilizaciju. Tako je 1998. Udruga hrvatskih branitelja-dragovoljaca Domovinskog rata (UHBDDR) izazvala incident u Vukovaru jer je zastava srpske nacionalne manjine bila izvješena na zgradi u kojoj je udruga održavala skupštinu. Borković je tvrdio kako je Udruga u Vukovaru “zatekla incidentno stanje”, protivno Ustavu jer je “srpska zastava bila iznad hrvatske” te je “dominirala nad prostorom” i iritala njihove članove.⁷⁹ Samo tjedan dana kasnije, UHBDDR je izazvao incident na smotri udruga u Zagrebu, kada su Borković i članovi udruge fizički i verbalno nasrnuli na članove SDF-a, uz neutemeljene optužbe da je jedan od njihovih članova bio logorski čuvar.⁸⁰

Drugim drugama s radikalnijom retorikom također su smetali Srbi kao takvi. Tako je 1996. u svojem prijedlogu novog Zakona o braniteljima, UDVDR Vukovarsko-srijemske županije tražio da zdravstveni djelatnici srpske nacionalnosti imaju biti izuzeti iz bilo koje faze liječenja veterana. U obrazloženju predloženog stavka zakona, Udruga je obrazložila da je svim veteranima bilo jasno kako “nema tog Srbina i Srpkinje koji im u svome srcu žele dobro”, što znači da ih sigurno nisu mogli savjesno liječiti.⁸¹ Nacionalnom UDVDR-u su

77 Udruge iz Domovinskog rata na državnoj razini 100 % za Hrvatsku: Zaštita prava hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji – zahtjev za sazivanje sjednice Odbora za ratne veterane Hrvatskog sabora, 6 studenog 2014., Hrvatski sabor, fond Hrvatski sabor, podfond Hrvatski sabor, 7. saziv (2011. – 2015.), serija Odbor za ratne veterane, podserija Sjednice, podpodserija 22. sjednica, podpodserija Materijal sjednice: 6.

78 *Operativni program Konkurentnost i Kohezija 2014. – 2020.* 2014. Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova EU. Zagreb.

79 Kustura, I.: Netko mora odgovarati zbog srpske zastave, *Večernji list*, 27. listopada 1998.

80 Hina: Vlada i UNHCR suodgovorni za incidente, *Novi list*, 4. studenog 1998.

81 Sučić, Ž.: Prijedlog izmjena i dopuna Prijedloga zakona o hrvatskim braniteljima, studeni 1996, UDVDR, registrator Nerazvistano.

smetali i rani pokušaji ispravljanja podzastupljenosti srpske manjine u državnim i javnim tijelima. UDVDR je tako 2002. Vladimiru Gredelju, predsjedniku Udruge sudaca, izrazio neslaganje s imenovanjem srpskog suca na Županijskom sudu u Vukovaru. Iako napominju da prihvaćaju “paritet po nacionalnoj osnovi”, za dotičnog suca tvrde kako je bio osuđen na 12 godina radi oružane pobune, za što je kasnije abolidan temeljem Zakona o općem oprostima.⁸²

Desetljeće kasnije, veteranski vođe se koriste istom retoričkom obranom kojom tvrde kako pozdravljaju uključivanje nacionalnih manjina, pa tako i Srba, u državne institucije, ali se konkretno protive angažmanu određenog Srbina. Tako su 2013. veteranski vođe Josip Klemm i Ilija Vučemilović pisali ministrici kulture Andreji Zlatar da bi zatražili micanje Čedomira Višnjića iz Upravnog vijeća Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata (HMDCDR). Iako su pozdravili angažman pripadnika srpske nacionalne manjine u Upravnom vijeću, smatrali su kako je to trebao biti Srbin koji je “izravno sudjelovao u Domovinskom ratu”. Naime, osim Višnjićeve izdavačke aktivnosti, njima je bio problematičan životopis koji pokazuje “bahatost” ili “indiferentnost” kandidata.⁸³ Nakon što se aktivirao i ravnatelj HMDCDR-a Ante Nazor, i sam veteran, priloživši dokumente koji navodno upućuju na Višnjićeve kontakte s vojnim strukturama RSK-a tijekom rata, Višnjić je podnio ostavku na članstvo u Upravnom odboru.⁸⁴

Međutim, najradikalniju mobilizaciju veteranskih udruga i grupa protiv srpskih manjinskih prava predstavljali su antićirilčni prosvjedi 2013. — 2014. Veteranske udruge i grupe uklopile su se u šire kulturne ratove (*culture wars*) što su ih konzervativne grupe pokrenule oko politika pamćenja, identiteta i

- 82 Dečak, Đ: Otvoreno pismo, 22. listopada 2002, UDVDR, registrator Republička koordinacija udruga iz Domovinskog rata.
- 83 Vučemilović, I. i Klemm, J.: Neimenovani dokument (dopis Vučemilovića i Klemma, Ministarstvu kulture, ministrici kulture i njezinim pomoćnicima, članovima Upravnog vijeća HMDCDR-a i ravnatelju HMDCDR-a), 28. prosinca 2013, Hrvatski sabor, fond Hrvatski sabor, podfond Hrvatski sabor, 7. saziv (2011. – 2015.), serija Odbor za ratne veterane, podserija Sjednice, podpodserija 22. sjednica, podpodserija Materijal sjednice.
- 84 Nazor, A.: Odgovor ravnatelja HMDCDR na upit vanjskog člana Odbora za ratne veterane Hrvatskog Sabora Ilije Vučemilovića, 16. listopada 2014, Hrvatski sabor, fond Hrvatski sabor, podfond Hrvatski sabor, 7. saziv (2011. – 2015.), serija Odbor za ratne veterane, podserija Sjednice, podpodserija 22. sjednica, podpodserija Materijal sjednice; Hina, Ostavka Višnjića kojeg je Odbor za veterane optužio za kolaboraciju s vojskom SAO Krajine, Index, 20. siječnja 2015. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/Ostavka-Visnjica-kojeg-je-Odbor-za-veterane-optuzio-za-kolaboraciju-s-vojskom-SAO-Krajine/796245.aspx>, Pristupljeno: 20. listopada 2024.

morala, a koji su se u tim kriznim i postkriznim 2010-im godinama vodili u Srednjoj Europi i Hrvatskoj (Barša *et al*, 2021; Youngs, 2018: 8). U Hrvatskoj je osim aktivacije anti-LGBT i antirodnih konzervativnih udruga, ovo razdoblje bilo obilježeno ponovnim buđenjem etnički isključivih politika pamćenja vezanih uz rat 1990-ih (Čepo, 2020: 144—146). Tako je u Hrvatskoj u fokus došao Vukovar, “grad heroj”, koji ima posebno mjesto u politici pamćenja kao simbol za hrvatsku žrtvu (Banjeglav, 2012). Naime, nakon što je temeljem popisa stanovništva iz 2011. utvrđeno kako Srbi u Vukovaru predstavljaju više od trećine stanovništva, vlada Zorana Milanovića krenula je 2013. u implementaciju Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina koji omogućuje uvođenje manjinskog jezika i pisma u takva, multietnička naselja. Konkretno, to je u Vukovaru značilo uvođenje dvojezičnih ploča na latinici i ćirilici na državnim i javnim institucijama (Hesová, 2021: 289).⁸⁵

Mnogi vukovarski veterani i njihovi sugrađani su ćirilicu vidjeli kao isključivo srpski nacionalistički simbol te je ona, posebno za desno orijentirane veterane predstavljala staru i novu agresiju protiv Hrvatske, hrvatske nacije, Vukovara i samih veterana (Sokolić, 2018: 17—18; Šarić i Radanović Felberg, 2017: 52, 62).⁸⁶ Tako su vukovarski veterani, bliski HDZ-u i desnici, odmah po vijesti o uvođenju ćirilice osnovali Stožer za obranu hrvatskog Vukovara. Uz obrazloženje kako će uvođenje ćirilice destabilizirati međunacionalne odnose u Vukovaru, Stožer je tražio 50-godišnji moratorij za njeno uvođenje.⁸⁷ Nadalje gurajući imagem Srba kao remetilačkog faktora i stranaca u Hrvatskoj, Stožer je tvrdio kako je broj Srba koji stvarno živi u Vukovaru manji od onog registriranog. Dodatno, smatrali su neprihvatljivim da se srpska manjinska prava stječu na osnovu “genocida, etničkog čišćenja i ratnih zločina”.⁸⁸ Stožer je posegnuo i za holokaustom, pa je tako za njegova predsjednika Tomislava Josića zabrana ćirilice u Vukovaru bila identična tome da se njemačka himna

85 Bradarić, B.: Ovčara na ćirilici: Dvojezičnost se uvodi po sili zakona, peticije ne pomažu, *Večernji list*, 11. siječnja 2013.

86 Tako je i na sastanku Središnjeg odbora UDVD-a Dečak zaključio kako je ćirilica jedno od hrvatskih pisama te da se zato ne može boriti protiv nje kao pisma, nego kao simbola koji on danas, zbog Vukovara, predstavlja. Vidi: Dečak, Đ.: Zapisnik sa sastanka Središnjeg odbora UDVD RH održan 28. veljače 2013. godine u 11,30 sati u Zagrebu, Galovičeva 12, 4. ožujka 2013, UDVD, registrator Središnji odbor.

87 Bb/VLM: Odgodite uvođenje ćirilice u Vukovar na 50 godina, *Večernji list*, 12 siječnja 2013.

88 Černivec, A.: Mi Vukovarci poručujemo Vladi: Bit će nam čast uklanjati ćirilčne natpise u gradu, a vi nas hapsite!, *Hrvatski list*, 21. veljače 2013.

ne izvodi u Auschwitzu.⁸⁹ Pod geslom “Vukovar nikad neće biti Bykobar”, Stožer je jasno dao do znanja kako ne bi prihvatili uvođenje ćirilice sve i da je grad po nacionalnom sastavu 100 posto srpski.⁹⁰ Za Stožer suživot između “žrtve i agresora”, nije bio opcija, pa su tražili da Ustavni sud podvrgne Ustavni zakon procjeni ustavnosti.⁹¹ Zbog toga Stožer nije prihvatio prijedlog da se ćirilica izostavi na simbolički važnim mjestima (kao npr. Ovčara) nego je tražio, ono što će i HDZ zagovarati, a to je proglašenje Vukovara mjestom posebnog pijeteta zbog “neizmernih ljudskih stradanja i trpljenja”.⁹²

Stožer je svojom konstantnom kampanjom, pomagan od HDZ-a i drugih konzervativnih aktera, do rujna 2013. transformirao svoju borbu protiv ćirilice u nacionalnu kampanju mržnje s izrazito antisrpskim sadržajem. Tako je u sljedećim mjesecima povećan broj međunacionalnih incidenata, u kojima su brojni počinitelji ispisivali ustaške i protusrpske grafite, izazivali incidente na sportskim događajima, uništavali imovinu srpske manjine i razbijali i uklanjali već postojeće dvojezične ploče u drugim sredinama – čak i onima bez posebno traumatičnog ratnog iskustva.⁹³

Na kraju je Stožer odlučio riješiti pitanje ćirilčnih ploča kombinacijom uličnog nasilja i pravnog zagovaranja. Prijetnje o upotrebi sile pri uklanjanju ploča u Vukovaru su se obistinile u rujnu 2013., kad su ih državne službe postavile pod okriljem noći. Ispred policije koja je bila zadužena da čuva ploče, ali s očitim instrukcijama da ne eskaliraju potencijalno nasilje, pripadnici Stožera

- 89 Vurušić, V.: Prosvjed protiv ćirilice bez fotografija generala Gotovine, *Jutarnji list*, 8. travnja 2013.
- 90 Patković, N.: “Može indijski, kineski, japanske, ali ćirilica ne!”, *Jutarnji list*, 20. siječnja 2013.
- 91 Patković, N.: “Nećemo ćirilicu u Vukovar”, *Jutarnji list*, 3. veljače 2013.
- 92 Stožer za obranu hrvatskog Vukovara: Neimenovani dokument (dopis Stožera za obranu hrvatskog Vukovara saborskom Odboru za ratne veterane), 25. travnja 2013, Hrvatski sabor, fond Hrvatski sabor, podfond Hrvatski sabor, 7. saziv (2011-5), serija Odbor za ratne veterane, podserija Sjednice, podpodserija 10. sjednica, podpodserija Materijali sjednice.
- 93 L., D. i B., A.: Takvog primitivizma u Dubrovniku nije bilo ni u Domovinskom ratu, *Večernji list*, 4. rujna 2013.; Vurušić, V.: Srpskoj udruzi razbili staklo i bacili petardu, *Jutarnji list*, 6. rujna 2013.; Pušić, M.: Ćirilica prekinula utakmicu u Vojniću, *Jutarnji list*, 11. rujna 2013.; Bičak, Z.: “Kad u Krnjaku nestane ploča na latinici, to nikome ne smeta, a za ćirilčni natpis diže se pompa”, *Večernji list*, 19. rujna 2013.; Pušić, M.: Ćirilčne ploče razbili točno između dvije policijske ophodnje, *Jutarnji list*, 12. listopada 2013.; Pušić, M. i Penić, G.: Josipović: Skidanje ploča s ćirilicom je sramota za sve nas, *Jutarnji list*, 13. listopada 2013.; H., Ž.: Opet razbijena ploča u Biskupiji kraj Knina, *Jutarnji list*, 14. listopada 2013.; Špac, L.: Zbog ploče im prijete dvije godine zatvora, *Jutarnji list*, 28. studenog 2013.

su čekićem razbili pet ploča.⁹⁴ Nakon što je situacija eskalirala, Stožer je odlučio posegnuti za institutom referendumu kako bi zagovarao svoje ciljeve, slično kao i građanska inicijativa U ime obitelji, koja se tih dana pripremala za referendum o ustavnoj definiciji braka (Petričušić *et al*, 2017: 61). Stožer je tako u studenom 2013. počeo skupljati potpise za raspisivanje referendumu na kojemu bi se tražilo da se odredba o upotrebi manjinskog jezika i pisma može uvesti samo u naselja s više od 50 posto pripadnika nacionalne manjine, što bi efektivno onemogućilo uvođenje u Vukovar.⁹⁵ Uz pomoć HDZ-a, gradonačelnika Zagreba Milana Bandića i Katoličke Crkve te činjenicu kako je zadnji dan prikupljanja bio dan kad se održavao referendum o braku (1. prosinca), čime je do kraja mobilizirano konzervativno biračko tijelo, Stožer je uspio prikupiti, navodno važećih, više od 600 000 potpisa (Karlović Sabolić, 2015: 243—244).

Vlada nije htjela ponoviti pogrešku koju je napravila s referendumom o braku, nego je nakon nekoliko mjeseci poslala referendumsku inicijativu na ocjenu ustavnosti Ustavnom sudu. Iako je u cijelosti odbio inicijativu kao neustavnu, Sud je ipak uvažio potrebe “većinskog hrvatskog naroda koje izviru iz još uvijek živih posljedica velikosrpske agresije”. Tako je naložio Vladi da ne može uvesti dvojezičnost silom dok ne izmijeni Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Hrvatskoj, u kojem će se precizirati sankcije za lokalne zajednice koje ne postupe po zakonu. Dodatno, omogućeno je Gradskom vijeću Vukovara da ne uvede dvojezične ploče na određenim lokacijama u gradu.⁹⁶ Bez obzira što je njihova inicijativa odbijena, odluka Suda je zapravo bila pobjeda Stožera. Pobjedu su ubrzo potvrdili kada su zajedno s novoizabranim HDZ-ovim gradonačelnikom Vukovara, Ivanom Penavom, uklonili posljednje dvojezične ploče, uruđžbirali i poslali ih poštom različitim ministarstvima, dok ih policija, poštujući odluku Ustavnog suda, nije pokušala zaustaviti (Karlović Sabolić, 2015: 246). Godine 2015. antićirilčna kampanja je i službeno završena, tako što je vukovarsko Gradsko vijeće iz gradskog Statuta uklonilo odredbu o dvojezičnosti.⁹⁷

94 Patković, N.: Troje policajaca ranjeno. Stožer: Branit ćemo Vukovar silom, *Jutarnji list*, 3. rujna 2013.

95 Ivanković, D.: I Gotovina u koloni sjećanja, *Večernji list*, 18. studenog 2013.

96 Jurasić, M.: Referendum o ćirilici neustavan, *Večernji list*, 13. kolovoza 2013.

97 Hina: Vijeće na burnoj sjednici izmijenilo statut, ukinulo ćirilicu u Vukovaru, *Telegram*, 17. kolovoza 2015. <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/gradsko-vijece-nakon-burne-sjednice-odlucilo-ukinuti-table-na-ćirilici-u-vukovaru/>, Pristupljeno: 20. listopada 2024.

/ Zaključak

Članak je prezentirao kako su brojne, ali u svakom slučaju ne sve, veteranske udruge i grupe (poput raznih, *ad hoc* osnovanih, stožera) gledale na srpsku manjinu, njezina prava i položaj u Hrvatskoj. Iako su veteranske udruge, kao i veterani, ideološki heterogeni, prevladava suvremeni hrvatski etnonacionalizam kojim se Srbi doživljavaju i predstavljaju kao Drugi. Kao baštinici etnonacionalizma koji se izravno veže na ostavštinu raspada SFRJ i rat 1990-ih, veteranske udruge gledaju na Srbe kroz jednodimenzionalne naočale i krutu dihotomiju “žrtve i agresora” i “pobjednika i poraženog” odnosno kroz nacionalnu identifikaciju, isključivo kao Hrvata i Srba. U takvoj interpretaciji, po kojoj postoji isključivo “velikosrpska agresija”, a nikako “građanski rat”, etnototalitarizam, po kojem su Srbi, u najboljem slučaju, gosti, zvuči nacionalistima logično. Iako praćeno opaskom kako namjere nisu antisrpske, njihovo prisustvo u institucijama nije poželjno. Pritom su se veteranske udruge i grupe, kao i ostatak hrvatskog konzervativnog civilnog društva, uklopili u globalne tokove kulturnih ratova.

U dominantnoj interpretaciji rata srpske su žrtve, ako i postoje, drugotne i ne zaslužuju odštetu ni simbolički važno mjesto. Takva interpretacija opravdava ograničavanje ili ukidanje prava te nacionalne manjine koju se, izravno i neizravno, optužuje da je “remetilački faktor” u hrvatskom društvu. Tako i njihovo (a zapravo ne samo njihovo) nacionalno pismo ili zastava postaju “provokacija”, “agresija” ili “etničko čišćenje”. Njihov povratak je “povratak abolidiranih neprijatelja hrvatske države”, čime se nanovo pokušava “izjednačiti žrtvu i agresora”. Te optužbe veteranske udruge upotrebljavaju i kada Hrvatska počne, prvo vrlo sporo i oprezno, procesuirati ratne zločine počinjene nad Srbima i surađivati s MKSJ-om. To je isto izjednačavanje žrtve i agresora, jer baca sumnju na rat kao isključivo “velikosrpsku agresiju”, na Hrvate kao jedine žrtve i na ratne zločine hrvatskih snaga kao izolirane i neplanirane incidente.

Pored esencijalno ideoloških i političkih razloga, veteranske udruge su ponekad gledale na srpsku manjinu negativno zato što su na odnose između Srba i branitelja gledale iz perspektive igre nultog zbroja. Prema toj perspektivi, svaki ustupak srpskoj manjini, pa makar u potpunosti pravno i moralno utemeljen, predstavlja gubitak za veterane. Pritom su se udruge ponašale stro-

go instrumentalno, u kontekstu ograničenih finansijskih sredstava kojima je država prijašnjih godina raspolagala. U ključnim razdobljima – 1996., kad je rat završio, 2000. kad je došlo do promjene vlasti te 2014. — 2015., kad je država provodila mjere štednje, veteranske se udruge aktiviraju, ponekad i u formi preventivnog djelovanja. Kako bi spriječile smanjivanje troškova alociranih za njih, često fabriciraju podatke o izdvajanju za srpsku manjinu. Osim što se i ovo povezuje s tropom “izjednačavanja žrtve i agresora” ili nepoštivanjem “digniteta Domovinskog rata”, riječ je o klasičnoj ulozi veto igrača koji štiti svoj pristup resursima – kako finansijskim, tako i simboličkim.

Treba istaknuti kako ove veteranske aktivnosti nisu bile puki prosvjednički i simbolički folklor, već su imale ozbiljne i trajne pravne, političke i društvene posljedice. Veteranske udruge su često bile uspješne kao pivotalni politički i veto igrači, namećući agendu, inicirajući i blokirajući različite politike. To uključuje i stvari koje imaju utjecaja na položaj i prava srpske manjine u Hrvatskoj. Veteranski prosvjedi 2000. te 2013. — 2015. doveli su do konkretnih mjera koje su utjecale na kvalitetu života Srba i suživota svih. Procesuiranje ratnih zločina je bilo otežano, dvojezičnost u Vukovaru je onemogućena, a Zakon o pravima žrtava seksualnog nasilja iz Domovinskog rata je donesen u obliku koji otežava Srbima pristup pravdi. I konačno, ono što dugoročno predstavlja ozbiljan problem, jest to što su ove veteranske inicijative dodatno naštetile međunacionalnim odnosima i narušile međusobno povjerenje, koji su ključni za potpunu tranziciju u poslijeratno društvo bez stalnog “podgriježivanja” rata i izvanrednog stanja.

- Allcock, J. B. 2012. The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, u: Ingrao, C. W. i Emmer, A. T. (ur). *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative*. Purdue University Press. West Lafayette: 346—389.
- Babić, D. 2006. Stigmatizacija Hrvata i Sruba u prijeratnome, ratnom i poslijeratnom razdoblju, *Migracijske i etničke teme*, 22 (4): 379—397.
- Bagić, D. i Kardov, K. 2018. Politička participacija i stranačke preferencije ratnih veterana u Hrvatskoj, *Politička misao*, 55 (3): 82—103.
- Bagić, D, Kardov, K. i Škacan, M. 2020. Mobilizacijska struktura veteranskog pokreta u Hrvatskoj: organizacije društvenog pokreta i članstvo, *Politička misao*, 57 (3): 195—223.
- Banjeglav, T. 2012. Conflicting Memories, Competing Narratives and Contested Histories in Croatia's Post-War Commemorative Practices, *Politička misao*, 49 (5): 7—31.
- Barić, N. 2005. *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990. —1995*. Golden marketing, Tehnička knjiga. Zagreb.
- Barša, P, Hesová, Z. i Slačálek, O. 2021. Introduction: How Post-Communism Ends. Central European Culture Wars in the 2010s, u: Barša, P, Hesová, Z. i Slačálek, O. (ur). *Central European Culture Wars: Beyond Post-Communism and Populism*. Faculty of Arts, Charles University. Prag: 7—27.
- Begić, N, Sanader, M. Žunec, O. 2007. Ratni veterani u Starom Rimu i u današnjoj Hrvatskoj, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, 10 (20): 11—30.
- Bjelajac, M. i Žunec, O. 2012. The War in Croatia, 1991 — 1995, u: Ingrao, C. W. i Emmer, A. T. (ur). *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative*. Purdue University Press. West Lafayette: 232—272.
- Bježančević, Sanja. 2024. Diskriminacija pripadnika nacionalnih manjina u području rada i zapošljavanja u Republici Hrvatskoj. Neobjavljena disertacija, Doktorska škola Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Osijek.
- Blitz, B. K. 2003. Refugee Returns in Croatia: Contradictions and Reform, *Politics*, 23 (3): 181—191.
- Blitz, B. K. 2008. Democratic development, judicial reform and the Serbian question in Croatia, *Human Rights Review*, 9: 123—135.
- Boduszyński, M. P. i Pavlaković, V. 2019. Cultures of Victory and the Political Consequences of Foundational Legitimacy in Croatia and Kosovo, *Journal of Contemporary History*, 54 (4): 799—824.
- Brigović I. i Radoš I. 2013. *101. brigada HV-a. UHBDR 101. brigade Susedgrad i Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata – Zagreb*. Zagreb.
- Clark, J. N. 2013. Courting Controversy: The ICTY' s Acquittal of Croatian Generals Gotovina and Markač, *Journal of International Criminal Justice*, 11 (2): 399—423.

- Čepo, D. 2020. Structural Weaknesses and the Role of the Dominant Political Party: Democratic Backsliding in Croatia since EU Accession, *Southeast European and Black Sea Studies*, 20 (1): 141—159.
- Djuric, I. 2010. The Post-War Repatriation of Serb Minority Internally Displaced Persons and Refugees in Croatia – Between Discrimination and Political Settlement, *Europe-Asia Studies*, 62 (10): 1639—1660.
- Dobrotić, I. 2008. Sustav skrbi za branitelje iz Domovinskog rata, *Revija za socijalnu politiku*, 15 (1): 57—83.
- Dolenec, D. 2017. A Soldier's State? Veterans and the Welfare Regime in Croatia, *Analiza HPD-a*, 14 (1): 55—76.
- Dolenec D. i Širinić D. (2020) Mobilising Against Change: Veteran Organisations as a Pivotal Political Actor, u: Ekiert, G, Perry, E. i Yan, X. (ur). *Ruling by Other Means: State Mobilised Movements*. Cambridge University Press. Boston: 239—260.
- Drača, V. 2021. Izvještaji iz “Balvanije”: imagološka artikulacija pobune Srba u Hrvatskoj u *Slobodnoj Dalmaciji i Glasu Slavonije*, *Tragovi : časopis za srpske i hrvatske teme*, 4 (1): 73—101.
- Glaurdić, J. i Lesschaev, C. 2022. Warrior Candidates: Do Voters Value Combat Experience in Postwar Elections?, *Political Research Quarterly*, 75 (4): 950—965.
- Glaurdić, J, Lesschaev C. i Mochtak, M. 2021. Contesting War Memories: Parties and Voters in Contemporary Southeast Europe, *Party Politics*, 28 (6): 1094—1108.
- Graovac, I. 2004. Civilne žrtve u sektoru Jug u Oluji i neposredno nakon Oluje (osnovni pokazatelji), *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, 7 (13—14): 129—145.
- Hedl, D. 2013. *Glavaš – kronika jedne destrukcije*. Novi Liber. Zagreb.
- Hesová, Z. 2021. The Moment After: Culture Wars in a Polarized Croatia, u: Barša, P, Hesová, Z. i Slačálek, O. (ur). *Central European Culture Wars: Beyond Post-Communism and Populism*. Faculty of Arts, Charles University. Prag: 281—324.
- Hrnjaz, M. 2023. Lavirint pravne kvalifikacije oružanih sukoba u Hrvatskoj 1990. — 1995, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, 6 (1): 45—83.
- Hrvatski Helsinški odbor za ljudska prava. 2001. *Vojna operacija “Oluja” i poslije: Izvještaj*. Hrvatski Helsinški odbor za ljudska prava. Zagreb.
- Jović, D. 2017. *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Fraktura. Zaprešić
- Jurišić, M. i Mikić, Lj. 2014. *Bulletin #2: Nasilje i nesnošljivost prema Srbima u 2013*. Srpsko narodno vijeće i Vijeće srpske nacionalne manjine grada Zagreba. Zagreb.
- Karlović Sabolić, M. 2015. *Zoran Milanović – mladić koji je obećavao*. Profil. Zagreb.
- Kočović, B. 2005. *Sahrana jednog mita: žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*. Otkrovenje. Beograd.
- Koska, V. 2011. Slučaj srpske manjine u Hrvatskoj, *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, 2 (5): 50—54.

- Koska, V. i Matan, A. 2017. Croatian Citizenship Regime and Traumatized Categories of Croatian Citizens: Serb Minority and Croatian Defenders of the Homeland War, *Politička misao*, 54 (1–2): 119–149.
- Lesschaeve, C. 2020. Voting after Violence: How Combat Experiences and Postwar Trauma Affect Veteran and Voter Party Choices in Croatia's 2003 Postwar Elections, *Armed Forces & Society*, 46 (2): 259–280.
- Lesschaeve, C. 2023. War as an Enduring Determinant of Party Choice in Postwar Southeast Europe, *Europe-Asia Studies*, 75 (10): 1–29.
- Lesschaeve, C. i Glaurdić, J. 2022. Condoning Postwar Corruption: How Legacies of War Prevent Democratic Accountability in Contemporary Southeast Europe, *East European Politics*, 38 (2): 188–207.
- Maslić Seršić, D. i Vukelić, A. 2012. Vojislav Trifunović ili Tomislav Lučić: tko će se lakše zaposliti u Zagrebu? Testiranje diskriminacije po nacionalnoj i dobnoj osnovi metodom prirodnog eksperimenta, *Revija za sociologiju*, 42 (1): 31–59.
- Mesić, M. i Bagić, D. 2008. Društveno-ekonomski uvjeti održivosti povratka – primjer srpskih povratnika u Hrvatsku, *Revija za socijalnu politiku*, 15 (1): 23–38.
- Mesić, M. i Bagić, D. 2016. Minority (Serb) Returnees to Croatia: Reintegration or New Immigration?, u: Ramet, S. P. i Valenta, M. (ur). *Ethnic Minorities and Politics in Post-Socialist Southeastern Europe*. Cambridge University Press. Cambridge: 211–231.
- Milekić, S. 2022. A Protest, Coup d'État, or Internal Party Power Struggle: What Motivated Croatian War Veterans to Hit the Streets?, *Politička misao*, 59 (4): 215–250.
- Milekić, S. 2023. Defenders of the Homeland: How Croatian 1990s Veterans Kept the Dominant War Narrative Alive. Neobjavljena disertacija, Sveučilište Maynooth. Maynooth.
- Milekić, S. 2024. *Službeno obilježavanje ratne 1991. u Hrvatskoj*. Fondacija Fond za humanitarno pravo. Beograd.
- Milošević, S. (ur). 2018. *Ratni zločini nad Srbima u Hrvatskoj 91 — 95*. Srpsko narodno vijeće i Vijeće srpske nacionalne manjine Grada Zagreba. Zagreb.
- Mitzen, J. 2006. Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma, *European Journal of International Relations*, 12 (3): 341–370.
- Mochtak, M. 2020. Mythologizing War: Legacies of Conflict in Croatian Parliamentary Debates, *Southeast European and Black Sea Studies*, 20 (3): 491–513.
- Nielsen, C. A. 2018. Collective and Competitive Victimhood as Identity in the former Yugoslavia, u: Adler, N. (ur). *Understanding the Age of Transitional Justice: Crimes, Courts, Commissions, and Chronicling*. Rutgers University Press. Ithaca i New York: 175–193.
- Nikolić, K. 2023. *Krajina 1991. — 1995*. Fraktura i Srpsko narodno vijeće. Zaprešić i Zagreb.
- Pavlaković, V. 2008. Better the Grave Than a Slave: Croatia's Relations with the ICTY, 1995 — 2005, u: Ramet, S. P. Clewing, K. i Lukić, R. (ur). *Croatia since Independence*:

- Politics, Society, Foreign Policy*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag. München: 287—302.
- Pavlaković, V. 2016. Fulfilling the Thousand-Year-Old Dream: Strategies of Symbolic Nation-Building in Croatia, u Kolstø, P. (ur). *Strategies of Symbolic Nation-building in South Eastern Europe*. Routledge. New York.
- Pavlaković, V. 2021. The Legacy of War and Nation-Building in Croatia since 1990, u: Apor, B. i Newman, J. P. (ur). *Balkan Legacies: The Long Shadow of Conflict and Ideological Experiment in Southeastern Europe*. Purdue University Press. West Lafayette: 25—65.
- Perković, M. i Puljiz, V. 2001. Ratne štete, izdaci za branitelje, žrtve i stradalnike rata u Republici Hrvatskoj, *Revija socijalne politike*, 8 (2): 235—238.
- Peskin, V. i Boduszyński, M. P. 2003. International Justice and Domestic Politics: Post-Tudjman Croatia and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, *Europe-Asia Studies*, 55 (7): 1117—1142.
- Petričušić, A., Čehulić, M. i Čepo, D. 2017. Gaining Political Power by Utilizing Opportunity Structures: An Analysis of the Conservative Religious-Political Movement in Croatia, *Politička misao*, 54 (4): 61—84.
- Phuong, C. 2005. *The International Protection of Internally Displaced Persons*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Ponoš, T. 2020. Sisak 1990. — 1991: ratni zločini nad Srbima, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, 3 (2): 7—72.
- Pupavac, M. i Pupavac V. 2012. Trauma Advocacy, Veteran Politics, and the Croatian Therapeutic State, *Alternatives*, 37 (3): 199—213.
- Radelić, Z, Marijan, D., Barić, N., Bing, A. i Živić, D. 2006. *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*. Školska knjiga. Zagreb.
- Rod, Danijel. 2021. Političko predstavništvo srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj: programske i ideološke razlike SDSS-a i DSS-a. Neobjavljeni diplomski rad, Fakultet političkih znanosti. Zagreb.
- Sokolić, I. 2018. *International courts and mass atrocity: narratives of war and justice in Croatia*. Palgrave Macmillan. New York.
- Sokolić, I. 2022. Heroji na marginama. Branitelji, elite i narativ o ratu, u: Pavlaković, V, Pauković, D. i Židek, N. (ur). *Uokvirivanje nacije i kolektivni identiteti: Politički rituali i kultura sjećanja na traume 20. stoljeća u Hrvatskoj*. Srednja Europa. Zagreb: 167—186.
- Soldić, M. 2009. A Land Fit for Heroes: Croatian Veterans of the Homeland War. Neobjavljeni diplomski rad, Sveučilište u Oslu. Oslo.
- Stojanović, M. 2014. Karakteristični primjeri suđenja za ratne zločine, u: Teršelič, V. i Dubljević, M. (ur). *Procesuiranje ratnih zločina – Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*. Documenta. Zagreb: 65—76.
- Stubbs, P. i Zrinščak, S. 2015. Citizenship and Social Welfare in Croatia: Clientelism and the Limits of “Europeanisation”, *European Politics and Society*, 16 (3): 395—410.

- Šarić, Lj. i Radanović Felberg, T. 2017. 'Cyrillic Does Not Kill': Symbols, Identity, and Memory in Croatian Public Discourse, *Družboslovne razprave*, 33 (85): 51—71.
- Škiljan, F. 2012. Stambena problematika – studija slučaja Srbi u Hrvatskoj, u: Gavri-
lović, D. (ur). *Croatian-Serbian relations: Resolving Outstanding Issues = Srpsko-hrvatski odnosi: rešavanje otvorenih pitanja*. Maxima graf. Petrovaradin: 165—188.
- Škiljan, F. 2014. Identitet Srba u Hrvatskoj, *Politička misao*, 51 (2): 111—134.
- Špek, M. 2014. Karakteristični predmeti koji su obilježili desetljeće, u: Teršelič, V. i Dubljević, M. (ur). *Procesuiranje ratnih zločina – Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*. Documenta. Zagreb: 159—189.
- Štiks, I. 2010. The Citizenship Conundrum in Post-Communist Europe: The Instructive Case of Croatia, *Europe-Asia Studies*, 62 (10): 1621—1638.
- Tatalović, S. i Jakešević, R. 2022. Prava nacionalnih manjina i govor mržnje u Hrvatskoj, u: Pavlović, Z. i Ljubičić, M. (ur). *Zbornik radova govor mržnje*. Pokrajinski zaštitnik građana – ombudsman Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. Novi Sad: 43—60.
- Uzelac, A. 2001. Hrvatsko pravosuđe u devedesetima: od državne nezavisnosti do institucionalne krize, *Politička misao*, 38 (2): 3—41.
- Youngs, R. 2018. Overview: Conservative Civil Society on the Rise, u: Youngs, R. (ur). *The Mobilisation of Conservative Civil Society*. Carnegie Endowment for International Peace. Washington: 7—12.
- Vuksan-Ćusa, B. i Đurašković, S. 2024. Odnos prema povijesnim ličnostima, u: Bovan, K, Širinić, D. i Raos, V. (ur). *Hrvatski birači – 30 godina političkog ponašanja i mišljenja*. Fakultet političkih znanosti. Zagreb: 201—232.
- Vukušić, I. 2014. Judging Their Hero: Perceptions of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia in Croatia, u: Gow, J, Kerr, R. i Pajić, Z. (ur). *Prosecuting War Crimes: Lessons and Legacies of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. Routledge. Abingdon and New York: 151—181.
- Žerjavić, V. 1992. Manipulacije žrtvama drugoga svjetskog rata 1941. — 1945, *Časopis za suvremenu povijest*, 24 (3): 149—163.
- Židek, N. 2014. Imenovanja i razriješenja sudaca u Republici Hrvatskoj od 1990. do 1996. godine, u: Teršelič, V. i Dubljević, M. (ur). *Procesuiranje ratnih zločina – Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*. Documenta. Zagreb: 119—134.
- Živić D. i Pokos N. 2004. Demografski gubici tijekom Domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991. — 2001.), *Društvena istraživanja*, 13 (4—5): 727—750.
- Žunec, O. 1998. Rat u Hrvatskoj 1991. — 1995. 2. dio: od Sarajevskog primirja do završnih operacija, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, 1 (2): 111—136.
- Žunec, O. 2006. Apsolutna žrtva i relativna kompenzacija: proturječja društvenog položaja veterana i državne skrbi za ratne veterane i invalide, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, 9 (18): 11—42.

Župarić-Iljić, D. 2012. Od očuvanja identiteta do asimilacije: Aktualni položaj i integriranost srpske nacionalne manjine u Zagrebu, u: Gavrilović, D. (ur). *Croa-*

tian-Serbian relations: Resolving Outstanding Issues = Srpsko-hrvatski odnosi: rešavanje otvorenih pitanja. Maxima graf. Petrovaradin: 189—208.

SVEN MILEKIĆ

Democracy Institute, Central European University

Against “Equalising the Victim and Aggressor”: Croatian War Veterans' Associations on Serbs

During the 1990s war in Croatia, veterans founded numerous associations which advocated an improvement of welfare and quickly grew into powerful para-political organisations tied to the dominant political party, the centre-right Croatian Democratic Union (HDZ). Associations held conservative worldviews and promoted a specific narrative about the war brought to life by Croatian President Franjo Tuđman. This dominant narrative, upheld by political elites across the spectrum, promotes a simplified and sanitised account of the war as a “Greater-Serbian aggression”, set upon a strict dichotomy between the victim (Croats) and aggressor (Serbs). Veteran associations promoted this dichotomy as one of the major stratifications of contemporary Croatian society, which demotes the native Serb minority as second-class citizens, blaming them for starting the war. With their rhetoric and activities, associations and their leaders mobilised against everything they saw as a concession to the losing sides – Serbs – keeping the status quo and the victim-aggressor dichotomy intact. Aside of nationalistic reasons, associations looked at the potential concessions at each side – veterans and Serbian minority – through the zero-sum game lenses. Thus, whatever concessions are given to Serbs, it inevitably brings losses to veteran. This is why veteran associations used extreme anti-Serb rhetoric to battle the national minority, framing the concessions, based on law, as attempts to “equalise the victim and aggressor”. Associations focused a lot on three key issues arising from the post-war period: a) return of the refugees, reconstruction and reconciliation; b) prosecution of war

crimes; c) minority rights and culture. The paper will analyse veteran rhetoric and contentious activities, using media sources and archival documentation from associations and different state institutions to show how veterans effectively blocked the Serbian minority from freely using their rights and freedoms in the post-war period.

KEY WORDS: Croatian 1990s war, war veterans, Serbs, minority rights, culture wars

Podrijetlo ratnog veterana: Sukobi, srodnosti i (ponovna) slaganja transnacionalnih identiteta na post- jugoslavenskom prostoru

CHARLES O. WARNER III.

University of Leuven

Ovaj rad doprinos je raspravama o Srbima i Hrvatima u regionalnom i globalnom kontekstu; istražuje metode i ostvarenja etnografskog istraživanja u suradnji s ratnim veteranima koji danas žive na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije. Fokusirajući se na veterane jugoslavenskih ratova 1990-ih, ovo istraživanje nastoji proširiti diskurzivne i metodološke okvire kako bi se u društveno-akademskom okviru sveobuhvatnije predstavili problemi i položaj veterana. Nadalje, rad nastoji međusobno povezati aspekte veteranskih studija, istovremeno postavljajući srpske i hrvatske veterane kao aktivne sudionike u nastanku transnacionalnih studija ratnih veterana. Kao takav, ovaj rad postavlja i agende te određuje konceptualni opseg koji proizlazi iz argumenta da su istraživači koji proučavaju poslijeratne odnose zanemarili ili ignorirali društveno konstruirani identitet “veterana”. Prepoznajući ovo stanje, rad prvo polazi od metodološke rasprave o angažmanu veterana putem etnografskog terenskog istraživanja na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije. Drugi dio otvara raspravu o odabranim konceptima koji – na temelju pronađenih narativa i perspektiva veterana – nude nove načine razmatranja i razumijevanja životnih svjetova veterana. Zaključno, ističe se kako poboljšana razumijevanja poslijeratnih odnosa veterana mogu utjecati na sudjelovanje u područjima kao što su aktivizmi sjećanja i izgradnja mira na prostoru bivše Jugoslavije i šire.

KLJUČNE RIJEČI: veterani, identitet veterana, “toksično veteranstvo”, Hrvatska, Srbija

Moj početni potez pri naslovljavanju ovoga rada¹ “Podrijetlo ratnog veterana” moguće je razmotriti s dvije strane. S jedne, naziv ukazuje na argument i svrhu temeljitog (ponovnog) pristupanja pojmu “veterana” kao predmetu društveno-znanstvenog istraživanja. Drugim riječima, “podrijetlo” ne implicira nastanak veterana nakon ratnog sukoba, već njihovu pojavu u domeni društvenih znanosti. Ovaj argument naglašava potrebu za sveobuhvatnijim “sagledavanjem” veterana u regionalnim i globalnim studijama poslijeratnih/konfliktnih razdoblja. Takve studije često se preklapaju s okvirima solidarnosti, aktivizma sjećanja i tranzicijske pravde ili ih one pak uzimaju za polazišne točke. Međutim, baš unutar tih okvira ratni su veterani odsutni, homogenizirani, odnosno stereotipizirani, ušutkani ili (implicitno) postavljeni kao problemi umjesto kao partneri u traganju za ravnotežom mira nakon sukoba. Kao protuteža ovom stanju, prvi dio ovog rada bavi se tekućim etnografskim istraživanjima koja provodim u suradnji s ratnim veteranima u jugoistočnoj Europi/bivšoj Jugoslaviji. Iako se u ovom dijelu već istražuju aspekti terenskog rada koji se provodi na više mjesta diljem Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine (BiH) i Kosova, rasprava se prvenstveno usredotočuje na odabrane susrete sa srpskim i s hrvatskim ratnim veteranima. Ti susreti personificiraju i odgovaraju na poziv organizatora konferencije na kojoj je rad predstavljen da se obrade “teme koje su i dalje nedovoljno istražene kako bi se potaknula daljnja istraživanja” od početka 1990-ih (vidi poziv na konferenciju).

S druge strane, naslov ovog rada želi potaknuti interes za društvene dimenzije i odnose koji proizlaze iz razvoja položaja, identiteta i subjektivnosti veterana u poslijeratnim društvima – na području jugoistočne Europe/ bivše Jugoslavije i drugdje. Iako se sukob može smatrati zajedničkim nazivnikom za “veterane” te služi kao fiksna točka za referiranje na prošlost, podrijetlo odnosa veterana dinamično je i progresivno reagira i djeluje na pritiske sadašnjosti

1 Ovaj rad proizašao je iz i nadopuna je prezentacije pripremljene za konferenciju “Devedesete: Srbi i Hrvati u regionalnom i globalnom kontekstu” koju su 24. i 25. studenog 2023. organizirali Arhiv Srba u Hrvatskoj i znanstveni časopis *Tragovi* (u suradnji s Institutom društvenih nauka iz Beograda), a koja se održala u Zagrebu. Rad uključuje izmjene i povratne informacije zaprimljene tijekom konferencije, uz moju zahvalu nizu različitih znanstvenika čiji su ga ponudeni komentari i postavljena pitanja unaprijedili.

kao i na nagovještaje budućnosti. U svojoj biti, ova spoznaja izvlači veterane iz udžbenika povijesti i postavlja ih u kontekst društveno-političkih praksi tranzicije i transformacije (pokušavanih) od ratova 1990-ih.² Susreti s ovim počecima za (nastajuće) odnose veterana i istraživanja društvenih dinamika koje utječu na – ili ometaju – odnose veterana vraćaju nas na spomenuti argument da je potreban i etnografski pristup temi veterana. Takav metodološki pristup omogućuje uvid u unutarnje perspektive i (ponekad skrivene) odnose/interakcije među veteranima. A upravo su te perspektive i ti odnosi elementi koji (ponovno) slažu i sastavljaju ono što se može nazvati veteranskim transnacionalnim identitetima. Identitetima koji se strukturiraju i održavaju na temelju zajedničkih iskustava u ratnim sukobima i (zamišljenom) srodnošću poteškoća s kojima se veterani suočavaju u poslijeratnom razdoblju. Stoga nije iznenađujuće što gledanje na veterane kao na suvremene, složene i aktivne društvene aktere može potaknuti višeslojne konceptualne rasprave koje se istovremeno kreću duž mnogih osi.

Stoga, pridržavajući se okvira zadanog pozivom na konferenciju, drugi dio ovog rada istražuje samo dvije društvene dinamike pronađene među srpskim i hrvatskim veteranima. Te dinamike, uočene etnografskim istraživanjem, govore o širem kontekstu veteranskih (transnacionalnih) odnosa: 1) društvenom kapitalu u odnosu na veterane pojedince/mreže veterana i 2) negativnim poticajima i sankcijama protiv veterana koji prekrše određene norme, što je obuhvaćeno mojim konceptom “toksičnog veteranstva”. Naglaskom na razmatranja društvenog kapitala i toksičnog veteranstva u ovom radu, namjera nije preglasiti te koncepte ili ih rangirati iznad drugih (društveno-psiholoških) istraživanja o ratnim veteranima. Štoviše, oni su ovdje predstavljeni kako bi pružili konkretne primjere kako proživljene stvarnosti i narativi veterana mogu prijeći iz etnografskog “polja” u (in)formirane regionalne i globalne kontekste.

Nakon dvije kratke napomene o pozicioniranju i vizualnosti u ovom radu, prelazim s promišljanja o etnografskim susretima na promišljanje o međusobno povezanim mogućnostima koncepata društvenog kapitala i toksičnog veteranstva. Kako ću istaknuti u sljedećem djelu, ovi pristupi omogućuju zanimljivu isprepletenost antropologije, etnografije i konteksta koji su aktivni

2 V. Jović, 2022.

u novom interdisciplinarnom području “veteranskih studija”.³ Ta razmatranja zaključujem zamjećujući (buduće) potencijale veterana u vezi s mirom i pomirenjem jer tvrdim da s boljim razumijevanjem odnosa veterana – misleći pritom na odnose među samim veteranima i odnose veterana s drugim društvenim slojevima – dolazi i do poboljšanja mogućnosti sudjelovanja veterana u procesima (izgradnje) mira. To je zaključak koji upućuje na recipročan preustroj regionalnih i globalnih konteksta potaknut, na neki način, proučavanjem odnosa srpskih i/ili hrvatskih veterana. Te odnose koje susrećemo postavljamo u središte pozornosti i pratimo kao metodologiju istraživačkog angažmana koja se opire uobičajenim postavkama tradicionalnih komparativnih metodologija.

/ Napomena o pozicioniranju: antropologija, mir i odnosi veterana

Ovaj članak zagovara poboljšana, etička etnografska istraživanja koja u osnovi potiču daljnja istraživanja s veteranima na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije, a sve to proizlazi iz šireg istraživačkog projekta postavljenog unutar discipline socijalne i kulturne antropologije. Fokusiranje na veterane i mir predstavlja pristup koji djeluje na sjecištu antropološkog pristupa i polja veteranskih studija i studija (izgradnje) mira.⁴ Kao takvo, teorijsko pozicioniranje i ostavština koje ovaj rad preuzima usko se povezuju s razvijanjem razmišljanja unutar “teorije sastavljanja” antropologinje Anne Tsing.⁵ Podsjećajući me na moja iskustva sa životnim svjetovima ratnih veterana, Tsing piše da se nalazi “okružena rascjepkanošću, to jest, mozaikom otvorenih sastavljanja isprepletanih načina života, pri čemu svako daljnje otvaranje, svaki novi segment vodi u mozaik vremenskih ritmova i prostornih svodova” (2015, 4). Nadalje, “Sastavljanje se ne mogu izolirati od utjecaja kapitala i države; ona su mjesta za promatranje funkcioniranja političke ekonomije” (2015, 23). Takva su mjesta upravo ono gdje se socijalna antropologija “susreće” s veteranima kako bi omogućila razumijevanje različitih tokova moći i utjecaja aktivnih u društvenim životima ratnih veterana. Nastavljanjem na ovu ideju, ti su tokovi ključni za razumijeva-

3 V. Corley, 2017; Lira i Chandrasekar, 2020.

4 V. Eltringham, 2021; Chandler, 2017.

5 V. Nail, 2017.

nje kako veterani utječu na paradigme izgradnje mira na lokalnoj i regionalnoj razini na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije te kako ih transformiraju. Taj se prijedlog detaljnije razrađuje u prvom dijelu ovoga članka.

Korištenje teorije sastavljanja prema Anne Tsing omogućava alternativne dopune onome što bosansko-hercegovački antropolog Safet Hadžimuhamedović opisuje kao “projekte ružiranja, grupirane pod zajedničkim nazivnikom nacionalizma”, koji “još uvijek osificiraju ili okoštavaju diskurzivne prostore” na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije (2018, xi). Na primjer, Tsingina referenca na ulogu kapitala i države ovdje otvara raspravu o veteranskom utjelovljenju kapitala; raspravu koja je u skladu s dugogodišnjim traktatom Pierrea Bourdieua o različitim oblicima kapitala. U tom kontekstu, Bourdieu primjećuje da je “nemoguće objasniti strukturu i funkcioniranje društvenog svijeta osim ako se kapital ponovno ne uvede u svim svojim oblicima” (1986, 242). Ulazeći dublje u Bourdieuov traktat, osobito u njegova međusobno povezana razmatranja “društvenog kapitala”, otkrivamo skup resursa koji su povezani s mrežom institucionaliziranih odnosa međusobnih poznanstva i prepoznavanja (1986, 248). Takvi odnosi, kako navodi Bourdieu, mogu biti “društveno institucionalizirani i zajamčeni primjenom zajedničkog imena... oni su djelomično nesvedivi na objektivne odnose blizine u fizičkom (geografskom) prostoru ili čak u ekonomskom ili društvenom prostoru” (1986, 249). I upravo ovdje tvrdim da bismo trebali početi razmišljati o “veteranu” kao takvom, o zajedničkom imenu, što zahtijeva vrlo detaljne rasprave i ispitivanja o načinu na koji se to “ime” dijeli, utjelovljuje ili osporava među veteranima na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije.

Daljnje strategije deosifikacije diskurzivnih prostora, prema Hadžimuhamedović, također se mogu pronaći u nastavku etnografskog istraživačkog projekta (opisanog u nastavku ovog članka) koji nastavlja istraživati veteranske odnose. Ti odnosi ključni su za konceptualizaciju (transnacionalnih) sastavljanja i identiteta koji dijele osjećaj srodnosti, ali su također često “usklađeni u prijevodu” jedni s drugima. U prijevodu ne samo veteranskog jezika ili žargona, već i u prijevodu veteranskih društvenih života i solidarnosti usmjerenih na povezivanje preko granica, vremenskih razdoblja i kultura. Ova istraživačka strategija postaje još važnija kada se uzme u obzir da državno priznanje nije jedina odrednica (ili možda čak ni pouzdana odrednica) veteranskog statusa i, posredno, veteranskih identiteta. To postaje očito s uvidom u često neprecizne državne registre “službenih” ratnih veterana, npr.

u Hrvatskoj ili na Kosovu. Ti su registri navodno prepuni takozvanih “lažnih veterana” koji su, koristeći se vezama, postigli da se njihova imena uključe na popise za mirovine i olakšice unatoč nedostatku ratne službe.⁶ Iako su se ta pitanja kao i sumnje u Hrvatskoj pojavile još za vrijeme dok je Franjo Tuđman bio šef države, a ponovile su se prilikom objavljivanja registra branitelja u 2012. godini⁷, zabrinutosti i veterana i onih koji to nisu bili opet su se javile i zbog nedavnog novog povećanja broja veterana u registru.⁸

Kad se govori o izvoru veteranstva (i imajući u vidu Tsinginu tezu o “zakrpama” unutar onoga što je sastavljeno), najvažniji je zadatak razmisliti o odrednicama koje čine status veterana a koje određuje država, a također i kako sami veterani određuju tko jest a tko nije veteran. Taj je proces definiranja permanentan. Tijekom naše četverogodišnje konverzacije o pitanjima priznavanja statusa veterana i o međuveteranskim odnosima u Srbiji, Mile Milošević – veteran i predsjednik udruženja srpskih ratnih veterana sa sjedištem u Rakovici – stalno je izražavao frustraciju s političkom tvrdoglavošću i nefleksibilnošću po pitanju rješavanja otvorenih zahtjeva veterana. Jedno od takvih pitanja bilo je ono o potrebi da se bude fleksibilniji i inkluzivniji kad je riječ o broju dana u vojnoj službi koji bi omogućili nekome da mu se prizna status veterana. To nezadovoljstvo pojavljuje se i u obliku nezadovoljstva zbog nejedinstva i podijeljenosti veteranskih udruženja u Srbiji u zadnjim godinama. “Morali smo sami sebe organizirati i braniti”, rekao je Mile kad smo u njegovom uredu krajem 2021. razgovarali o zakonima koji se tiču veterana. “Političari žele da veteranska udruženja ostanu razbijena i podijeljena”. Održavanje tih podjela koje dovode do krhkoće veteranskih organizacija političarima je potrebno da bi mogli ignorirati kolektivne političke akcije veterana koje bi inače mogle pojačati njihove zahtjeve u vezi s priznanjem (barem tako kaže ovaj moj sugovornik, srpski ratni veteran). To isto sam čuo i nekoliko mjeseci kasnije u Nišu, gdje sam razgovarao s drugim srpskim veteranima. Istodobno, simbolički izostanak⁹ priznavanja ratnih veterana u državnim registrima ili arhivima zbog promicanja službenih narativa (ili službenih sjećanja) u postjugoslavenkim državama također prorjeđuje redove “ovlaštenih” veterana. Ipak, ove odrednice problematiziraju i/ili ispravljaju veterani i veteranske linije odnosa

6 V. Clark 2013; Lumezi 2018; Puljiz 2015.

7 V. MBB 2024; Vlada Republike Hrvatske 2012.

8 V. IK 2024; *Jutarnji list* 2022.

9 Za pojam “simboličkog izostanka”, v. Tuchman 1978.

– djelujući u skladu s veteranskim “sastavljanjima” te kao “nositelji naslijeđenog društvenog kapitala, koji se simbolizira njihovim *velikim imenom* [veterani]” (dodan je naglasak, Bourdieu, 1986, 250). Iako veterani možda ne govore o svojim umreženim odnosima i linijama povezanosti/srodnosti u kontekstu društvenog kapitala prema Bourdieu, etnografska istraživanja ipak potvrđuju njegov argument: “...ne moraju ‘sklapati poznanstva’ sa svim svojim ‘poznanicima’; poznati su većem broju ljudi nego što sami poznaju i njihov rad na socijaliziranju, kada se upražnjava, iznimno je produktivan” (1986, 250–251).

/ Napomena o vizualnosti: algoritmi i sastavljanja

Tijekom priprema za prezentaciju ovog istraživanja na konferenciji, zainteresirao sam se za načine vizualnog prikazivanja ili predstavljanja aspekata materijala o kojima će se raspravljati (poput toksičnog veteranstva ili veteranskih sastavljanja). Takvi materijali ponekad se mogu opirati tradicionalnim fotografskim izrazima koji se u pravilu upotrebljavaju u etnografiji, stoga se često prepuštaju oku promatrača u pogledu koncepcije. To nije samo zbog pokušaja privlačenja i zadržavanja pozornosti publike dopunjavanjem fotografijama PowerPointovih prezentacija koje se često (i ponekad bolno) oslanjaju na obilne količine teksta – nego i zato što ja shvaćam napore u svrhu susretanja, (su)stvaranja ili poticanja vizualnosti kao nastavak refleksivnog istraživanja vlastitih “podataka” i načina na koji takvi podaci predstavljaju ljude i perspektive. Vizualnost također postaje mehanizam koji potiče publiku da “vidi” i da se uključi u istraživanje u različitim dimenzijama otvaranjem novih pristupnih točaka. Stoga, iako smo navikli da fotografije (kao i “snimke zaslona” digitalnog sadržaja) budu uključene u rezultate istraživanja, u svrhu konferencije gdje je ovaj rad prvi put predstavljen svijetu želio sam proširiti načine na koje se možemo angažirati i uključiti publiku putem vizualnih elemenata. (Osobito jer sam prezentaciju održao na engleskom jeziku na konferenciji gdje je srpskohrvatski bio uobičajeniji.)

Općenito govoreći, “metode temeljene na umjetnosti” predstavljaju kategoriju vizualnih ili izvedbenih praksi (od slikanja preko kreativnog pokreta do poezije)¹⁰ koje su obogaćene novim odgovornostima/sposobnostima i rigo-

10 V. na primjer, međudjelovanje poezije i senzorne antropologije u Howes, Geertz i Lambert,

roznošću, dok se društvene znanosti kreću prema “participativnom zaokretu” u istraživanju i naglašavaju polivokalne pristupe u stvaranju znanja (Seppälä, Sarantou i Miettinen 2021, 1). Zauzvrat, “pojačani poziv” na eksperimentiranje s multimedijom i suradnjom – kako s lokalnim istraživačkim suradnicima, tako i s umjetničkim zajednicama – uspio je “istražiti složenost načina na koje umjetnici i antropolozi promišljaju o suvremenom svijetu” (Feld 2010, 109). Kako umjetnica i antropologinja Susan Ossman ističe u knjizi *Making Art Ethnography: Painting, War and Ethnographic Practice*: “Skica ili slika može biti poput bilješke s terena – može usmjeriti pozornost na određene predmete, pravilnosti ili povezanosti... Umjetnost tako postaje metoda razrade i suradnje” (2010, 134). U sličnom duhu, antropološko prihvaćanje i razvoj višemodalnih istraživačkih pothvata nasljeđe je “izvantekstualne” metodologije koja je već dugo prisutna u disciplini (Welcome i Thomas 2021, 392; vidi također Pink 2011). Uistinu, koncept “višemodalnosti”, kao i ono što neki sada nazivaju “višemodalnim antropologijama” govore o antropološkim medijima u društvenim znanostima, istovremeno priznajući važnost refleksivnosti dok antropolozi teže ostvariti suradničke/recipročne načine proizvodnje znanja (Collins, Durlington i Gill 2017, 142–143; vidi također Takaragawa i sur. 2019).

Kao odgovor na ove pomake unutar antropologije i društvenih znanosti, te kao proširenje iskustva s konferencije¹¹, u ovaj rad uključujem izbor vizuala koji su generirani iz elemenata mojih etnografskih susreta s ratnim veteranima. Ovaj pokušaj proizlazi iz šireg istraživačkog zanimanja koje održavam posljednjih godina, a koje se usmjerava na pokušaje približavanja i usklađivanja umjetnosti i antropologije¹² radi prevladavanja statičnih, tekstualnih reprezentacija životnih svjetova u akademskom radu. Da bih postigao takvo usklađivanje za ovu konkretnu konferenciju, pomogao sam si umjetnom inteligencijom i generatorom DALL-E3. Eksperimentirajući mnogo sati s naredbama, izrodile su se kompozicije koje odražavaju istraživačke narative i potiču na promišljanje o njima. Na primjer, za generiranje vizuala prikazanog na Slici 1, počeo sam s naredbom “spomeni i spomenici ratnih veteranki na Balkanu 1990-ih u stilu umjetnika Féliciena Ropsa u zoru” te sam nastavio s različitim prilagodbama, terminima i uputama. Takve prilagodbe prikazane su na Slici 2,

2018.

- 11 Proširenje koje je moguće zbog digitalnog formata objave i koje iskorištava tu činjenicu.
- 12 Virtualni izbor takvih usklađivanja može se pronaći na sljedećoj poveznici: <https://www.americananthropologist.org/online-content/category/Multimodal+Anthropologies>.

gdje sam tražio da vidim veteransko “sastavljanje” u jugoistočnoj Europi koje “ne uključuje oružje ili uniforme”. Zanimljivo je da su ti naizgled uobičajeni ili “simbolični” izrazi veteranske društvene vidljivosti – varijacije umjetničkih “kulturnih izrezaka” umjetnice Wangechi Mutu – često u središtu *outputa* platforme za generiranje slika DALL-E3. Ova djela postavljaju se kao “kompozitne stvarnosti” koje govore o rješavanju “problema nevidljivosti”, što je i motivacija stvaralaštva umjetnika poput Mutu.¹³ Analizirajući ove algoritamske kompozicije, istražujem kako se veteranstvo prikazuje i percipira u digitalnom okruženju te kako takvi vizuali pridonose razumijevanju različitih aspekata veteranskog iskustva. Ova istraživanja ukazuju na (samo)refleksivnost u istraživanju kroz nove dimenzije popularno dostupnog izražaja.

Slike 1 i 2: Dva primjera novih eksperimenata s vizualnim prikazima složenih sastavljanja ratnih veterana, (rodno uvjetovanih) narativa, sjećanja i temporalnosti prisutnih danas na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije.

13 Mutu otkriva svoje motive i metodologije u kratkom, ali zanimljivom intervjuu dostupnom na sljedećoj poveznici: https://youtu.be/kwD64sQK_yU. Kao protuteža upotrebi generatora umjetne inteligencije, pogledajte intervju sa Sachom Jafrijem o “umjetnosti vođenoj tehnologijom” (nasuprot umjetnosti sastavljenoj digitalno): <https://www.creativebloq.com/features/sacha-jafri-on-digital-art>.

/ Istraživanje eklektičnog: etnografija ratnih veterana

Arheologija svakodnevnog života nešto je
što zanima samo čudake. No upravo je ova
povijest uobičajenog čuvar naših
najintimnijih sjećanja...
— Dubravka Ugrešić u eseju “Ostalgia” (2007, 27)

Da bih kontekstualizirao uvodne argumente i uvide izložene dosad, oslanjam se na etnografski terenski rad¹⁴ i sudioničko promatranje provedene tijekom dvije uzastopne godine (2020. — 2022.) na području jugoistočne Europe/ bivše Jugoslavije, s povremenim povratcima¹⁵ u 2023. i 2024. godini. Terenski rad, koji se uglavnom odvijao u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i na Kosovu (vidi Sliku 3), uključuje etnometodološku analizu¹⁶ arhiva i tišinu koju oni održavaju, opsežne polustrukturirane intervjuje (ponekad proširene na višestruke povratke kako bi se pratile određene teme) i/ili vođene grupne rasprave s ratnim veteranima (i veterankama) i vodstvom veteranskih udruga.¹⁷ Istovremeno, dinamika sudioničkog promatranja¹⁸ varirala je od pomoći s kreiranjem sadržaja (npr. lokalnih govora za gradske/regionalne sastanke), preko sudjelovanja u komemoracijama na koje su bili pozvani veterani do aktivnog sudjelovanja na skupovima u organizaciji veterana (vidi Sliku 4). Dodatna dimenzija sudioničkog promatranja odražava se u mome članstvu u trima različitim veteranskim udrugama na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije. Kao

14 Za etnografske metodologije vidi Hadžimehmedović 2018; Perica i Gavrilović 2011; Šarenac 2021; ili Tsing 2005/2015. Za teoriju v. Ballesterio i Winthereik 2021; Davies 2008; Fabian 2014; Hage 2005; Radeljić i González-Villa 2021.

15 Mnogi od ovih periodičnih povrataka dogodili su se na inicijativu (ili prate pozive) sudionika veteranskih istraživanja i njihovih udruga nakon što je suradnička priroda i vidljivost ovog istraživačkog pristupa porasla.

16 V. Zeitlyn 2012.

17 Kako terenski rad napreduje, rod i rodna iskustva veterana na području jugoistočne Europe/ bivše Jugoslavije postaju sve izraženije dimenzije za razumijevanje veteranskih (unutrašnjih) odnosa u regiji. Pretežno susretane u Hrvatskoj i BiH, ratne veteranke i njihove udruge trenutno rade na osiguravanju položaja jednakog njihovim ratnim drugovima u očima društva i države.

18 V. Ingold (2014, 2015) u vezi s razlikama između antropologije, etnografije i sudioničkog promatranja.

ratnom veteranu¹⁹ i antropologu koji blisko surađuje s određenim veteranskim udrugama, ta su članstva ponudena i prihvaćena tijekom mog terenskog rada (s plaćenim godišnjim članarinama i izdanim članskim iskaznicama).

Slika 3: Karta terenskih istraživanja diljem jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije. Crna boja označava dugoročne ili ponovljene posjete, siva označava kratkotrajne posjete, a bijela buđuća mjesta (nastavljenih) istraživanja s ratnim veteranima.

Nadalje, želim istaknuti nedavni razvoj na sjecištu mirovnih studija i etnografskih metodologija koji se odražava na konferencijsku temu “konteksta” po pitanju Srba i Hrvata i koji je kontekstualizirao moje istraživanje te, na mnoge načine, same sudionike istraživanja unutar širih lokalnih, regionalnih i transnacionalnih narativa. S porastom “lokalne legitimnosti” (tzv. “povratka lokalnom”) u studijama (izgradnje) mira²⁰ pojavila su se nova razmišljanja o

19 Šest i pol godina (2000. — 2007.) služio sam u Američkom ratnom zrakoplovstvu kao tehničar za uklanjanje eksplozivnih sredstava (u tzv. Bombaškom odredu) u SAD-u, Njemačkoj, Južnoj Koreji i Iraku. Časno sam otpušten s činom nadnarednika (klasifikacija E-5) na kraju razdoblja aktivne vojne službe.

20 Kwon 2020; Millar 2018/2020/2021; Richmond i Mac Ginty 2020; te Smith i Yoshida 2022.

etnografskoj metodologiji i njezinim (potencijalnim) doprinosima.²¹ Metodološki angažmani koji su nastali kao rezultat toga odgovor su na poziv poznatog mirovnog učenjaka Olivera P. Richmonda “za upotrebom eklektičnih, prilagodljivih, interkulturalnih i inventivnih pristupa temeljenih na kontekstualnom iskustvu” (2018, 238) u utjecanju na suradničke i inovativne pristupe strateškoj ili nelinearnoj izgradnji mira. Upravo u tom novonastalom prostoru postavljam aspekte svog etnografskog terenskog rada s ratnim veteranima – aspekte koji se oslanjaju na detaljne razgovore s veteranima s područja jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije, kao i na studije slučaja i teorijske rasprave koje zamišljaju veterane kao vidljivije aktere koji žive “lokalno” u istraživanju izgradnje mira. To je, riječima Dubravke Ugrešić s početka, arheologija svakodnevnog života ratnih veterana.

Ovi istraživački razgovori i intervjui (za sada gotovo stotinu sati, a tu još nije kraj) vođeni su na temelju trodijelnog upitnika. Prvi dio otvara rasprave o samoj prirodi pojma “veteran”: što on znači za pojedinog bivšeg borca, kada je/je li pojam usvojen na način da se pojedinac njime referira na sebe, koga sudionici vide kao svoje kolege veterane te kako se riječ “veteran” prevodi u odnosu na druge poslijeratne, sociolingvističke oznake poput riječi *borac* ili *branitelj*.²² Drugi dio upitnika nastavlja se na temelju početnih razmatranja sudionika o pojmu “veteran” kako bi se potaknuo razgovor koji nastoji otkriti poslijeratne odnose između pojedinih veterana, među veteranima koji su bili na suprotnim stranama sukoba tijekom 1990-ih te između veterana sudionika i veteranskih udruga čiji članovi oni jesu ili nisu. Što se tiče planiranja terenskog rada za etnografsko istraživanje koje je vođeno o odnosima veterana, otkrića iz ovog dijela intervjua služe kao vodiči za intervjuiranje drugih veterana “na terenu”. Ta su otkrića utjecala na određivanje novih mjesta angažmana. Stoga se terenski rad nastavlja prateći veteranske odnose vidljive na lokalnoj razini/razini zajednice, umjesto da je u potpunosti unaprijed isplaniran i predodređen izvana ili pak na temelju udaljenosti od potencijalnih sudionika istraživanja.

Treća i posljednja faza upitnika prelazi sa stvarnosti poslijeratnih odnosa na hipotetska istraživanja (zamišljenih) uloga ratnih veterana u procesima (izgradnje) mira. Kako sudionik gleda na ratne veterane njemu sličnih

21 V. Björkdahl i sur. 2016.

22 Borac i branitelj lokalne su i regionalne oznake koje su prihvatili bivši borci, a koje odražavaju, kako ratne, tako i poslijeratne perceptivne narative sudjelovanja u raspadu Jugoslavije.

etničkih/nacionalnih/borbenih karakteristika koji sudjeluju u višestranačkim dijalozima ili zajedničkim komemoracijama s bivšim neprijateljima? Bi li sudionik sam sudjelovao ako bi bio pozvan? Što bi sudionika brinulo u vezi s prihvaćanjem takvog poziva? Jesu li te brige potaknute mogućim percepcijama/reakcijama kolega veterana? I/ili iz brige za poslijeratne, socioekonomske neizvjesnosti i probleme koji se rješavaju pomoću državnih povlastica i olakšica, priznatog društvenog statusa ili veteranske mreže? Ponekad su ova pitanja prelazila iz hipotetske sfere u proživljene stvarnosti i sjećanja jer dok sam pratio odnose koji povezuju ratne veterane, izvještaji iz medija i pokrivenost spornih, kontroverznih ili neprimjetno srdačnih interakcija veterana na društvenim mrežama neprestano su se uvlačili u naše svakodnevne razgovore.

Sveukupno, svaka faza intervjua nadograđuje se na drugu kako bi informirala i stvorila nove uvide u društvene imaginarije veterana. Istovremeno, to utječe na način kako istraživači vide veterane, kako o njima govore i kako ih prikazuju u društvenim znanostima. Posebno s obzirom na prvi krug pitanja intervjua, otvara se početni pristup unutarnjim percepcijskim točkama koje se kreću unutar supstrata društvenih sastavljanja ratnih veterana i posljedičnih (transnacionalnih) identiteta. Kao što sam naglasio u uvodnim komentarima, ovaj kratak osvrt na etnografski terenski rad, etnometodološku analizu i strategije istraživanja služi promicanju agende koja teži jačanju poziva na refleksivno (ponovno) susretanje s “veteranom” i podrijetlom veterana u društvenim znanostima. Putem etnografskog angažmana i istraživanja počinjemo vidjeti relacijske srodne točke (ponekad u prijevodu jednih na druge), kao i druge sastavne elemente životnih svjetova veterana. Životni svjetovi koje dijele/osporavaju srpski i hrvatski veterani stoga su prostori višestrukih angažmana koji mogu utjecati na ono što se može nazvati protu-kontekstima – kontekstima koji se suprotstavljaju vanjskim generalizacijama (npr. “zapadno objašnjavanje”) ili potkopavaju “osificirani” ili okoštani diskurs dominantan u “balkaniziranim” okvirima.²³ Pristup ovim prostorima poslijeratnih tenzija i uvjerenja na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije omogućuje znanstvenicima da se suprotstave stereotipima i zanemarivanjima unutar kojih lokalni veterani moraju živjeti. Čineći to, također projiciramo lokalne glasove i perspektive u globalne/transnacionalne sfere teorijskog i metodološkog diskursa (u antropologiji, studijama veterana, izgradnji mira i tako dalje).

23 Za ovo v. Pavlowitch 1994.

Slika 4: Srpski veterani okupljeni u sjedištu Udruženja veterana Srbije u blizini Beograda kako bi čuli izjavu tadašnje ministrice rada, zapošljavanja, boračkih i socijalnih pitanja Darije Kisić te kako bi joj postavili pitanja i iznijeli probleme (fotografija autora – 2021. g.).

Ovdje se vraćamo na Tsing i njezinu (istraživačku) prisutnost u otvorenim sastavljanjima isprepletenih načina života. Na području jugoistočne Europe/ bivše Jugoslavije takva isprepletenost odražava se, reproducira i objektivizira tijekom terenskog rada s veteranima. U nekim slučajevima, riječ je o srpskim veteranima koji žive u ekonomski i psihički nesigurnim i nestabilnim uvjetima u ruralnoj Kuršumliji ili u niškoj regiji. Iako su udaljeni od središnjeg centra moći u Beogradu, ovi veterani ipak privlače/potiču državnu pažnju putem prosvjeda (vidi slike 5 i 6), političkih stranaka²⁴ ili sudskih slučajeva²⁵. Oni se također međusobno organiziraju kako bi podržali druge veterane – bilo da su ti pojedinci državno priznati veterani ili ih kao veterane vide veteranska populacija, odnosno udruženja – u jednostavnim zadacima, kao što je prijevoz do bolnica, ili teškim, kao što je pružanje palijativne skrbi zbog nedostatka

24 “Borci najavili izlazak na izbore na listi Ratni veterani Srbije” *Danas* 02.11.2023 (<https://www.danas.rs/vesti/politika/borci-najavili-izlazak-na-izbore-na-listi-ratni-veterani-srbije/>).

25 V. na primjer, jednu takvu seriju slučajeva ispred Europskog suda za ljudska prava: <https://balkaninsight.com/2013/02/06/serbia-appeals-strasbourg-war-veterans-ruling/> ili <https://balkaninsight.com/2014/03/25/serbian-veterans-should-ask-rights-before-national-courts/>.

državnih resursa. U drugim slučajevima, riječ je o hrvatskim veteranima koji su mobilni u svojim manifestacijama u smislu da putuju Hrvatskom i regijom kako bi se pridružili “poznanicima” – da se prisjetimo Bourdieuove terminologije – s kojima se možda osobno poznaju ili pak ne poznaju, a kako bi izveli uzajamne akte vidljivosti. To su manifestacije koje za društvo i državu podižu vidljivost isprepletenosti veteranskih odnosa i umrežene suradnje. U Zagrebu su takve manifestacije dostigle vrhunac (za sada) s onim što je kolektivizirano (ponekad u pogrdnom smislu) označeno nazivom “šatoriši”. U periodu 2014. – 2015., jedan broj hrvatskih ratnih veterana okupio se u glavnom gradu kako bi šatorima zauzeli prostore, što je bila strategija da prisile državu da se pozabavi pitanjima veteranskih povlastica i psihosocijalne skrbi²⁶ (Slika 7). Intenzitet i trajanje te veteranske manifestacije bili su toliki da su izbili protuprosvjedi koji su usvojili izuzetno oštru retoriku (Slika 8) u zemlji gdje se veterane iz 1990-ih – kada ih se vidi ili sjeti – visoko cijeni u određenim društvenim slojevima.²⁷

Razgovarajući s hrvatskim veteranima i njihovim organizacijama skoro šest godina nakon protesta u Zagrebu, mogao sam steći i neki uvid u te veteranske događaje iz današnje perspektive – a ta perspektiva ponekad zamagli stvarne prioritete kakvi su doista tada bili, kao i homogenizira pojedinačna iskustva. Pa ipak, kao što mi je rekao jedan veteran iz Karlovca: “mnogi (ve-

26 Mora se spomenuti da takve manifestacije veteranskog aktivizma mogu biti inicirane i drugim društveno-političkim pitanjima, ili se mogu proširiti na njih – npr. onima koja mogu potaći napore i ishode koji proizlaze iz šire želje za političkim promjenama. Kao što je podsjetio profesor Dejan Jović na samoj konferenciji i u komunikaciji sa mnom kasnije (2024.), jedna od parola veteranskog prosvjeda bila je “Oba su pala! Oba će pasti!”, što se odnosilo na tada vladajućeg premijera i predsjednika. Mnoge su vlade na svijetu – i u različitim vremenima – iskusile (na vlastito iznenađenje) da protesti često započnu jednim pitanjem, a kasnije se prošire na šire zahtjeve za promjenama. Jedan od primjera je i tzv. “albanski građanski rat” iz 1997., koji je započeo odmah nakon propasti više financijskih “piramida” koje su mnogim Albancima oduzele štednju i investicije. Ono što je započelo kao zahtjev za povratom novca i za političku odgovornost pretvorilo se u pobunu područja koja su zauzeli odmetnici koji su marširali prema Tirani, što je dovelo do angažiranja snaga Ujedinjenih nacija (v. Ypi 2022: 272–304).

27 Iako nisam upoznat s dugoročnim istraživanjima koja se konkretno bave percepcijom mladih odraslih osoba u Hrvatskoj po pitanju ratnih veterana, neformalni razgovori u Zagrebu i drugdje ukazuju na određenu razinu ogorčenosti. Ta je ogorčenost potaknuta “opsežnim” ili “velikodušnim” povlasticama koje država dodjeljuje ratnim veteranima, a koje se primjenjuju i na njihove udovice i djecu. S ovim ogorčenjem najčešće sam se susretao među studentskom populacijom i mladim akademski obrazovanim građanima koji, na primjer, moraju u cijelosti sami plaćati knjige ili školarinu.

terani, op.a.) na početku su se pojavili da bi podržali veterane koji su podigli šatore... donoseći im toplu hranu ili tek stoga da bi nekoliko sati bili prisutni, kad bi mogli doći. Ali, mislim da je malo bilo onih koji su tu bili od početka do kraja. Ja sam bio sve manje uključen kad su se stvari pomaknule u smjeru sve veće prisutnosti političkih tema, a sve manje se govorilo o veteranskim pitanjima” (intervju iz lipnja 2021.). S druge strane, nekoliko članova veteranskog udruženja Crne Mambe s kojima sam razgovarao u Dugom Selu manje su spominjali pitanje jesu li veteranski zahtjevi uzeti u obzir prije nego što su protesti politizirani (premda je upitno u kojoj je mjeri politika bila ikad odsutna iz njih). Dok smo roštiljali za vrijeme proslave godišnjice njihove udruge stalno su spominjali neugodna iskustva s policijom i protuprosvjednicima.

Ovdje se usredotočujem na takve prosvjede ratnih veterana na vrlo ograničen način i to iz dva razloga. Prvo, takvi prosvjedi globalni su u svojoj pojavnosti, a prosvjedi u Srbiji i Hrvatskoj također su usvojili taktike korištenja šatora kao vizualnih oznaka i kao zona virtualne demarkacije. Drugo, razmatranje ovih prosvjeda postalo je polazište za terenske razgovore koje sam vodio s veteranima u godinama nakon tih događaja. Ti su razgovori i rasprave otkrili kako veteranska susretanja, odnosno udruženja, djeluju, kako se isprepliću te zašto ih podržavaju ili osporavaju sami veterani. Primjerice, dok sam pratio Moto klub Veterani – Croatia (MKVC) tijekom njihovog višednevnog motociklističkog *rallyja* kroz Hrvatsku i Bosnu, razgovarao sam s više veterana motociklista o pojedinačnom sudjelovanju (ili nesudjelovanju) u prosvjedima u razdoblju 2014. — 2015., kao i općenito o njihovim dojmovima o prosvjedima. Njihove priče otkrile su kako su se organizirali i financirali autobusi s veteranima iz južne Hrvatske, kako su hranu nabavljale i pripremale veteranske udruge u neposrednoj blizini Zagreba, kako su se veteranske mreže prepoznavale, aktivirale ili (pre)usmjeravale, čime su se (možda privremeno) prevladavali problemi udaljenosti, politike ili aktivizma sjećanja. Također, u ovoj mješavini veteranskih promišljanja čuju se i kritike ili izrazi frustracije zbog načina na koji su prosvjedi provedeni, kao i postignutih rezultata. S druge strane, frustracije su izražene protiv kolega veterana i veteranskih udruga koje pokušavaju ubaciti ili nametnuti određene narative, slogane ili slike u šire veteranske aktivnosti i manifestacije (i u periodu 2014. — 2015. i sada). Neki od tih elemenata spadaju u područje aktivizma sjećanja²⁸, čime se otkrivaju prijepori među ratnim vete-

ranima oko tumačenja određenih povijesnih događaja. Takvi prijepori utječu i na službene narative i aktivnosti na državnoj razini.

Slike 5 i 6. Lijevo: Snimka zaslona s portala BrusOnline iz 2020. (www.brusonline.com/drustvo/12408-ratni-veterani-srbije-zapoceli-strajk-razgovarali-sa-ministrom-dordevicem) s naslovom: “Ratni veterani Srbije započeli štrajk, razgovarali s ministrom Đorđevićem”. Desno: Prosvjed veterana 2021. g. u središtu Beograda u Srbiji (fotografija autora).

Slike 7 i 8. Lijevo: Šator hrvatskih ratnih veterana u središtu Zagreba, Telegram 2015. g. (www.telegram.hr/). Desno: Protuprosvjedi u središtu Zagreba, Radio Velkaton 2015. g. (www.velkaton.ba/).

U sličnom tonu, sjedeći s organizatorima srpskih veterana u sjedištu njihova udruženja u Beogradu nakon pojavljivanja ministrice (koja je govorila ispred jednog od većih skupova srpskih veterana s kojima sam se susreo tijekom svog terenskog rada), pokrenuo sam raspravu o povezanosti veteranskih udruga diljem zemlje. Razgovarali smo o tome koje uloge ima udruga u zajedničkim akcijama s drugim udrugama ili pružanju podrške drugim udruženjima. Nadalje, kakav je stav udruge prema šatorskim prosvjedima u središtu Beograda ili sudskim sporovima koje su članovi podnijeli protiv

države? Citirajući privatne intervjuve provedene s pojedinačnim srpskim veteranima, pitao sam: kakve su unutarnje napetosti između veteranskih udruga? Što je potaknulo njihovo širenje diljem zemlje? Jedan od dva odgovora koji su se kontinuirano ponavljali tijekom ovih istraživanja s veteranskim udrugama diljem jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije jest da takvo raslojavanje udruga predstavlja strategiju “podijeli pa kontroliraj” političara u Zagrebu i Beogradu. Držanje veterana podijeljenima (podržavajući te podjele dodjeljivanjem financiranja svakoj udruzi koja se pojavi) čini veterane fragmentiranim te onemogućava izazivanje *statusa quo* na kohezivan način. Takve percepcije države upućuju na mogući zaključak: radom na potkopavanju, ušutkivanju ili drugim metodama prekida resursa i mreža, država “prepoznaje” (potencijal) društvenog kapitala ratnih veterana.

/ Lokalni konteksti, globalni koncepti

Povijest je odabrala ušće beogradskih rijeka kao savršeno mjesto za miješanje svojih karata za tarot te sudbina, rasa, civilizacija i kultura.

— Momo Kapor u *Vodiču kroz srpski mentalitet* (2020, 23)

Kao što je – frustrirajuće – često slučaj tijekom terenskog rada, neki od najzanimljivijih razgovora i uvida dogode se nakon što se snimač isključi i kada (polustrukturirani) intervju završi. Na načine koje nisam u potpunosti predvidio, takva frustracija povećavala se kako su moji boravci s ratnim veteranima u Hrvatskoj i Srbiji postajali češći, dulji i što su se više ponavljali. Tijekom boravka od tjedan dana s poluumirovljenim/polunezaposlenim srpskim veteranom – nazovimo ga Slobodan, s obzirom na to da mi se uvijek sviđalo porijeklo tog imena od imenice *sloboda* – u njegovu domu u selu oko četrdeset minuta od Beograda, imali smo mnogo vremena za razgovor, posjete lokalnim zanimljivostima i ispijanje prilično spektakularnih količina njegovog omiljenog žestokog pića. To je bila svakodnevna rutina koja bi do večeri pridonijela mom novom poštovanju prema pokušaju kulturnog kritičara Mome Kapora da zabilježi i prenese kulturu “rakije i meze” Beograda u svojim pisanjima: “Nisam mogao stajati na nogama zbog mog ekstremnog znanstvenog istraživanja” (2020, 292). Ipak, upravo tijekom takvih vrludanja pojavio bi se dublji i

širi uvid u razumijevanje unutarnjih odnosa među srpskim veteranima koji bi nadopunjavao početne upite iz intervjua. I iako se pojmovi poput “društvenog kapitala” ili “toksičnog veteranstva” (pojam koji ću objasniti u nastavku) nisu upotrebljavali, upravo tijekom tih slobodnih trenutaka (i u grozničavo zapisanim bilješkama s terena prikupljenim tijekom posljednjih trenutaka noći) priče koje pridonose “skrivenim”, ili možda samo ignoriranim, transkriptima počele su izlaziti na vidjelo. Ti transkripti nude lokalne kontekste i zajedničke doprinose velikim pojmovima poput društvenog kapitala.

Zanimljivo je da Bourdieu u početku razvijanja koncepta društvenog kapitala kao primjer društvenih institucija uzima “viteza” (možemo li na to gledati kao na srednjovjekovnu preteču *boraca* ili *branitelja*?) koji “pretpostavlja i stvara međusobno poznavanje i priznavanje” (1986, 250). Ostavljajući po strani širu raspravu o društvenom kapitalu u odnosu na utjelovljenje veterana, želim se usredotočiti, umjesto toga, na istraživanje društvenih interakcija koje mogu prethoditi onomu što se može smatrati kodifikacijom društvenog kapitala veterana, a tako ga i promicati. Ovdje, dakle, radim s Linovom koncepcijom društvenog kapitala kao “imovine u mrežama” (2000, 3) i njihovim uzročnim mehanizmima koji potiču pojedince da se uključe “u interakcije i umrežavanje kako bi postigli dobit” (2001, 6). Lin u ovom prikazu identificira četiri “elementa” koji objašnjavaju zašto društveni kapital funkcionira, a to su informacije, utjecaj, društvena postignuća i podrška (2000, 6–7). Tvrdim da se svaki od ovih elemenata i načina na koji su međusobno povezani može bolje razumjeti kroz upotrebu etnografskih metodologija kao što su one koje sam ovdje spomenuo. Svi elementi koje je Lin identificirao odražavaju se kroz društvene odnose veterana koji se pojavljuju u poslijeratnim društvima i ulaze u dijalog sa širim (transnacionalnim) veteranskim mrežama. Primjerice, “društvena postignuća” koja veterani stječu i projiciraju daleko su od toga da ih se ne osporava na temeljnim razinama – osobito kada je državna procjena o tome tko jest (a tko nije) veteran u srazu s parametrima uključenosti koje postavljaju sami veterani (kao što je vidljivo kod današnjih srpskih ratnih veterana).

Da se vratim na tjedan dana života uz Slobodana (razdoblje koje se više puta ponavljalo u Hrvatskoj i drugdje s drugim veteranima), počela se otkrivati “insajderska priča” o različitim periodima odnosa ratnih veterana diljem Srbije. Jedna odnosna dinamika koja se redovito pojavljivala u našim razgovorima uključivala je (ponekad gorka) neslaganja u vezi s vodstvom veteranskih

udruga – koje sam slobodno nazvao manifestacijama “sindroma velikana” tijekom jednog razgovora, što je bila neplanirana primjedba koja je kod Slobodana izazvala smijeh i potvrdno kimanje glavom. Shvaćeni kao implicitno poticani i financirani od same države (kao što je prethodno naglašeno u tekstu), takvi sporovi oko vodstva nastaju iz različitih razloga, ali često se vraćaju istom ishodu: fragmentaciji. Ova fragmentacija veteranskih udruga utječe na svaki od elemenata društvenog kapitala na načine koji problematiziraju smisao kohezije koju pretpostavljaju/žele akteri izvan veteranskih sastavljanja, odnosno udruženja (npr. nevladine organizacije, civilno društvo). Primjećujući ovu pojavu, ne namjeravam odbaciti teoriju društvenog kapitala niti pokušaj esencijalizacije temeljene na geografiji ili etničkoj pripadnosti. Uvidi li se kako kohezija veteranskih mreža – vidljiva putem interakcija veteranskih udruga – nije statična, nego dinamična, otvara se prostor unutar kojeg istraživači mogu ispitati kako i kada veterani (i njihove mreže) dolaze u kontakt i (ponovno) složiti elemente o kojima se teoretizira kao temeljnima za društveni kapital. U tom pogledu, to je prostor koji uzajamno povezuje lokalne kontekste imovine i mreža s globalnim konceptualizacijama (veteranskog) društvenog kapitala.

Bilo da razmatramo društveni kapital općenito ili mislimo konkretno na novija razmatranja “premošćivanja” (*bridging*) i “povezivanja” (*binding*) društvenog kapitala²⁹, procesi razvoja – prošli i sadašnji – koji se njeguju na osnovnim razinama, predstavljaju snažne i pristupačne točke za etnografsko istraživanje. S takvom etnografskom perspektivom u kontekstualizaciji i komuniciranju ovih elemenata dolazi i informiraniji društveno-akademski angažman s razmjenama unutar i između mreža. Te razmjene same po sebi ključne su za razumijevanje širih društvenih interakcija u poslijeratnom razdoblju (ili, možda još važnije, razumijevanje nedostatka takvih društvenih interakcija). Jer, kako Lin tvrdi: “Odvojen od svojih korijena u individualnim interakcijama i umrežavanju, društveni kapital postaje samo još jedan trendovski pojam za upotrebu ili primjenu u širem kontekstu poboljšanja ili izgradnje društvene integracije i solidarnosti” (2004, 26).

Iako sažeta, ova rasprava koja se koristi opažanjima Bourdieua i Lina postavlja okvire za konačnu ilustraciju metodologije koja oblikuje teoriju. Razmišljajući unutar okvira društvenog kapitala i načina na koji se on izvodi, opipljive linije poznanstva sežu dalje od poznatih odnosa do samih mreža

29 V. na primjer, Kopren i Westlund 2021; Pickering 2007.

formiranih na temelju srodnosti. Za potrebe ovoga rada, takva je srodnost ili (1) zajedničko iskustvo u sukobu ili (2) zajedničko iskustvo veteranskog života nakon sukoba. Ove relacijske linije utjecaja i resursa mogu djelovati na više načina kako bi oblikovale ono što Bourdieu naziva “minimumom objektivne homogenosti”, s “članstvom u grupi [koje je] osnova solidarnosti koja ih čini mogućima” (1986, 249). No, što se događa kada veteran ili skupina veterana prekrše normativne standarde – ili minimum homogenosti – veteranskog ponašanja koje je uspostavila “grupa”? Standarde koje formiraju, održavaju i provode sami veterani. Može se tvrditi da je upravo u tim trenucima percepcije prijestupa ono gdje bi se trebala provesti istraživanja uzroka i posljedica vezanih uz podršku. Jer upravo ovdje tenzije koje proizlaze iz uvjerenja i povezanosti postaju vrlo vidljive, potičući osobnu i društvenu osudu percipiranog veteranskog prijestupnika. Konceptualizirao sam ovu negativnu reakciju – preventivnu ili proaktivnu, implicitnu ili eksplicitnu – kao “toksično veteranstvo”.

Iako sam često istraživao prijestupe veterana kroz hipotetska pitanja tijekom istraživačkih rasprava i razgovora, ta pitanja potaknuta su stvarnim iskustvima koje dijele pogođeni ratni veterani. Na primjer, pitao bih srpskog veterana poput Slobodana kako se osjeća kada drugi veterani srpske nacionalnosti s hrvatskim ratnim veteranima sudjeluju u zajedničkim poslijeratnim komemoracijama. Je li to, prema njegovu poimanju, prihvatljivo ili je prijestup (srpskog) veterana? Kako se s takvim veteranom “postupa” ili kako ga tretiraju njegovi kolege veterani? Stvarna iskustva koja informiraju ova hipotetska pitanja prvi su put isplivala u Hrvatskoj kad sam počeo nailaziti na priče veterana i iskustva izopćavanja, verbalnog nasilja i društvenog isključivanja. Ta iskustva uglavnom su nevidljiva ili neizražena izvan redova veteranskih sastavljanja i udruženja. (Iskustva za koja se čini da ih nevladine organizacije koje surađuju s ratnim veteranima prigodno ignoriraju ili koja nekako nikada ne dopiru do njih.) Ovi su se susreti dogodili dok sam istraživao prošlo i sadašnje veteransko sudjelovanje u lokalnim procesima mira i pomirenja tijekom mojih početnih terenskih putovanja. Kao primjer toga, tijekom nekoliko posjeta malim zajednicama u Slavoniji posljedice određenih normativnih “prijestupa” – prvenstveno vezanih uz međuetničke susrete veterana – počele su se spajati u koherentne istraživačke tokove koji će na kraju postati vidljivi kako se moj terenski rad razvijao na drugim područjima jugoistočne Europe/ bivše Jugoslavije.

Slika 9: Kako vizualizirati koncepte poput toksičnog veteranstva? Može li vizualnost potaknuti nove angažmane promatrača? Angažman različit od onoga koji generiraju odlomci teksta? Kako zabilježiti utjecaj prošlosti na sadašnjost? Ili, s druge strane, kako zabilježiti prisutnost palih veterana koju danas nose njihovi još živi suborci? Iako ti utjecaji nisu “toksični” sami po sebi, njihovo zazivanje kao sredstva za kontrolu veterana, veteranskih narativa i sudjelovanja veterana može rezultirati štetnim ili negativnim društvenim pritiscima.

Nastavljajući s ovim istraživačkim tokovima, izvodim pojam “toksično veteranstvo” iz češće korištenog koncepta: toksičnog (patrijarhalnog) maskuliniteta³⁰ – ne s ciljem umanjivanja ili zamjene primjenjivosti leće toksičnog

³⁰ Za potrebe ove prezentacije ostajem unutar registra koji je sažeto strukturiran prema Martin i Santaulàriji 2023.

maskuliniteta za razumijevanje veteranskih odnosa u konzervativnim, patrijarhalnim društvima³¹ koja projiciraju ili štite normativne pojmove muškosti. Razvijam pojam toksičnog veteranstva³² na temelju premisa toksičnog maskuliniteta kako bih uzeo u obzir 1) specifične veteranske subjektivitete i 2) različite rodove veterana koji sudjeluju u negativnim strategijama (ponovnog) provođenja veteranskog društvenog ponašanja. To zauzvrat odražava dva konceptualna elementa toksičnog veteranstva. Jedan je ideja ukorijenjenih normi i iskustava veterana – veteranstvo³³ – koja se mogu prikazati ili primijeniti na toksične načine (na primjer, kako bi se onemogućilo željeno ili zatraženo društveno sudjelovanje). Drugi element toksičnog veteranstva odnosi se na manifestaciju toksičnih reakcija usmjerenih na veterane, poput gore spomenutih izopćavanja ili verbalnog nasilja. Tako kombinirana i usklađena, ova artikulacija toksičnog veteranstva (Slika 9) može se uzeti kao primjer onoga čemu lokalni etnografski susreti mogu doprinijeti i što mogu stvoriti unutar teorijskih konteksta koji djeluju u transnacionalnim registrima. Nadalje, to se može shvatiti kao leća kroz koju se mogu, na nijansirani način, vidjeti isprepleteni elementi teorije društvenog kapitala – bilo da ih izvode pojedinačni veterani iz Srbije ili Hrvatske, da se nalaze u veteranskim mrežama koje se protežu kroz regiju jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije, ili da se prenose/prevode unutar veteranskih sastavljanja, odnosno udruženja u današnjim društvima.

/ Zaključak

Razmišljanja o podrijetlu veterana – u društvenim znanostima kao i u novonastalim veteranskim odnosima – koja ovaj rad predstavlja odgovor su na poziv za (ponovno) osmišljavanje istraživačkih tema koje se isprepliću sa srpskim i s hrvatskim društvenopolitičkim kontekstima. Kontekstima koji se danas formiraju i osporavaju unutar spektra isprepletenih odnosa koji proizlaze iz “lokalnog” kako bi se uključili u regionalne i globalne narative koji međusobno (ponekad) obavještavaju jedni druge. Prolazeći prvo kroz jedan mogući pristup

31 Dumančić i Krolo 2017.

32 Uveden u Warner 2022.

33 Termin “veteranstvo” prvi je uveo Murray (2013) i on je otada uključen u napore za proširenjem i preoznačavanjem (Warner 2022) koji odražavaju napredak u interdisciplinarnom polju veteranskih studija.

etnografskom angažmanu s ratnim veteranima na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije, predlaže se istraživačka agenda koja traži obraćanje pojačane pozornost na lokalne životne svjetove i (unutarnje/međusobne) odnose veterana od 1990-ih nadalje. Tvrdim da će takva agenda i usredotočenost na (srpske i hrvatske) veterane u istraživačkim kontekstima putem etnografskih istraživanja pružiti nijansiranije razumijevanje pritisaka, problema i potencijala uključenosti veterana u društvena pitanja. U svrhu prikaza onoga što ova predložena agenda može doprinijeti društveno-akademske razmatranjima teorije i metodologije (npr. transnacionalno proučavanje veterana), raspravlja se o dvama konceptima: društvenom kapitalu veterana i toksičnom veteranstvu. Konceptualna opsežnost koja otvara prethodna razmatranja društvenog kapitala prema suvremenim veteranskim odnosima pokušaj je uključivanja specifičnih života u šire teorijske okvire. U istom duhu, ovaj pokušaj uvodi toksično veteranstvo kao specifičnu leću kroz koju se mogu vidjeti i artikulirati osjećaji veteranske normativnosti i provedbe na način koji uzajamno adresira četiri elementarna aspekta društvenog kapitala.

Na kraju, baveći se stvarnim promjenama regionalnih i globalnih konteksta potaknutih usredotočivanjem na odnose srpskih i/ili hrvatskih veterana, u ovaj sam rad uključio nekoliko "okvirnih" napomena koje služe projiciranju utjecaja koji djeluju na ovo istraživanje. Jedna takva napomena nudi ograničenu intervenciju i alternativu načinu na koji se akademski autoritet tradicionalno utjelovljuje ili projicira isključivo pisanim radovima. Uključivanjem vizualnih komponenti (u ovom slučaju, sastavljanja prisutnosti i pritisaka veterana generiranih umjetnom inteligencijom), težio sam alternativnim poticanjima angažmana s akademskim tekstom koji se formirao na sjecištu antropologije, studija veterana i (izgradnje) mira. Svako od ovih područja okreće se prema metodologijama utemeljenima na umjetnosti, koje su čvrste, ali i pristupačne neakademskoj publici, što sugerira intrigantnu (i nadamo se estetski privlačnu) novu granicu akademskog sudjelovanja, izražavanja i komunikacije. Govoreći o novim granicama i potencijalima istraživanja usmjerenog na veterane – bilo umjetničkih, etnografskih ili drugih – dolazim do zaključka vraćanjem na drugu okvirnu napomenu iznesenu u ovom radu. Umetanjem kratkog sažetka aktualnih istraživanja nastalih u okvirima studija (izgradnje) mira, istaknuo sam kako etnografija i etnografski angažman s veteranima mogu doprinijeti ovom znanstvenom području usmjerenom na istraživanje naše zajedničke budućnosti. Jer, kako sam ovdje obrazložio, s

poboljšanim razumijevanjem veteranskih odnosa – što podrazumijeva odnose između samih veterana i veteranske odnose s drugim društvenim slojevima – dolazi poboljšana održivost po pitanju sudjelovanja veterana u procesima (izgradnje) mira. Iako se o ratnim veteranima često govori u prošlom vremenu ili u povijesnim studijama, moramo početi razmatrati kako bi zajednička iskustva u sukobima i (zamišljena) srodnost poslijeratnih problema veterana mogle pozitivno utjecati na suvremene transnacionalne i tranzicijske odnose, kako na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije, tako i izvan njega. S takvim budućim istraživanjima možda ćemo jednog dana raspravljati ne samo o podrijetlu ratnih veterana u akademskom kontekstu, već i o podrijetlu budućih transformacija sastavljenih od iskustava današnjih veterana.

/ Zahvale

Zahvaljujem prof. dr. sc. Dejanu Joviću, urednicima i recenzentima znanstvenog časopisa *Tragovi* na angažmanu na ovome radu. Ovaj rad ne bi bio moguć bez kontinuiranog sudjelovanja ratnih veterana koji danas žive diljem jugoistočne Europe. Zahvaljujem i prof. dr. sc. Vjeranu Pavlakoviću, prof. dr. sc. Stevenu van Wolputteu te prof. dr. sc. Huubu van Baaru koji vode doktorski istraživački projekt koji stoji iza ove prezentacije. Ovo istraživanje velikodušno podržava četverogodišnja osnovna istraživačka stipendija (#1149421N) Zaklade za istraživanje u Flandriji (Fonds Wetenschappelijk Onderzoek – FWO) i Sveučilišta u Leuvenu u Belgiji.

- Ballestero, Andrea, & Brit Ross Winthereik, ur. 2021. *Experimenting with Ethnography – A Companion to Analysis*. Durham & London: Duke University Press.
- Björkdahl, Annika, Kristine Höglund, Gearoid Millar, Jair van der Lijn, and Willemijn Verkoren, ur. 2016. *Peacebuilding and Friction – Global and local encounters in post-conflict societies*. London & New York: Routledge.
- Bourdieu, Pierre. 1986. “The Forms of Capital.” U: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ur. J. Richardson, 241—258. New York: Greenwood Press.
- Chandler, David. 2017. *Peacebuilding – The Twenty Years' Crisis, 1997 – 2017*. Cham: Springer.
- Clark, Janine Natalya. 2013. “Giving Peace a Chance: Croatia’s ‘Branitelj’ and the Imperative of Reintegration”, *Europe-Asia Studies*, 65 (10): 1931—1953.
- Collins, Samuel Gerald, Matthew Durington, and Harjant Gill. 2017. “Multimodality: An Invitation.” *American Anthropologist* 119(1): 142—153.
- Corley, Liam. 2017. “Epistemological Interference and the Trope of the Veteran.” *Journal of Veterans Studies* 2(1): 69—78.
- Davies, Charlotte Aull. 2008. *Reflexive Ethnography – A guide to researching selves and others*. London & New York: Routledge.
- Dumančić, Marko, & Krešimir Krolo. 2017. “Dehexing Postwar West Balkan Masculinities: The Case of Bosnia, Croatia, and Serbia, 1998—2015.” *Men and Masculinities* 20(2): 154—180.
- Eltringham, Nigel. 2021. *The Anthropology of Peace and Reconciliation*. London & New York: Routledge.
- Fabian, Johannes. 2014. “Ethnography and intersubjectivity – Loose Ends.” *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 4(1): 199—209.
- Feld, Steven. 2010. “Collaborative Migrations: Contemporary Art in/as Anthropology.” U: *Between Art and Anthropology*, ur. Arnd Schneider & Christopher Wright, 109—126. Oxford & New York: Berg.
- Fridman, Orli. 2022. *Memory Activism and Digital Practices after Conflict – Unwanted Memories*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- HadžiMuhamedović, Safet. 2018. *Waiting for Elijah – Time and Encounter in a Bosnian Landscape*. New York & Oxford: Berghahn.
- Hage, Ghassan. 2005. “A not so multi-sited ethnography of a not so imagined community.” *Anthropological Theory* 5(4): 463—475.
- Howes, David, Clifford Geertz, & Roseline Lambert. 2018. “Boasian Soundings: An Interrupted History of the Senses (and Poetry) in Anthropology.” *Amerikastudien/American Studies* 63(4): 473—487.

IK. 2024. "Htio je raskrinkati lažne branitelje: 'Svi znaju da je Vukovar branilo manje od dvije tisuće ljudi.'" *Dnevno*, August 31. <https://www.dnevno.hr/domovina/htio-je-raskrinkati-lazne-branitelje-svi-znaju-da-je-vukovar-branilo-manje-od-dvije-tisuće-ljudi-2510106/>.

Ingold, Tim. 2014. "That's enough about ethnography!" *HAU Journal of Ethnographic Theory* 4(1): 383–395.

Ingold, Tim. 2015. "Anthropology and the Art of Inquiry." *Working Papers in Anthropology* 1(2): 3–14. Leuven: KU Leuven.

Jović, Dejan. 2022. "Post-Yugoslav States Thirty Years after 1991: Unfinished Business of a Fivefold Transition." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 24(2): 193–222.

Jutarnji. 2022. "Nema novih branitelja ni ratnih invalida, samo ispravljamo nepravdu. Oni nemaju privilegije, nego prava' U Ministarstvu su odlučili reagirati zbog, kako kažu, učestalih objava i dezinformacija vezano uz rast broja hrvatskih branitelja." *Jutarnji*, January 13. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/nema-novih-branitelja-ni-ratnih-invalida-samo-ispravljamo-nepravdu-oni-nemaju-privilegije-nego-prava-15144952>.

Kapor, Momo. 2020. *A Guide to the Serbian Mentality*. Belgrade: Knjiga Komerac.

Kopren, Ana, & Hans Westlund. 2021. "Bridging versus Bonding Social Capital in Entrepreneurs' Networks: The Case of Post-Conflict Western Balkans." *Sustainability* 13(3371): 1–18.

Kwon, Heonik. 2020. "Anthropology and world peace." *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 10(2): 279–288.

Lin, Nan. 2001. "Building a Network Theory of Social Capital." U: *Social Capital – Theory and Research*, ur: Nan Lin, Karen Cook, & Ronald S. Burt, 3–30. New York: Aldine de Gruyter.

Lin, Nan. 2004. *Social Capital – A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lira, Leonard L., & Janai Chandrasekar. 2020. "The State of Research in Veterans Studies: A Systematic Literature Review." *Journal of Veterans Studies* 6(2): 46–65.

Lumezi, Arian. 2018. "How did Kosovo end up with so many veterans?" *Kosovo 2.0*, December 4. <https://kosovotwopointzero.com/en/how-did-kosovo-end-up-with-so-many-veterans/>.

Martín, Sara, & M. Isabel Santaulària. 2023. "Introduction: Beyond Toxic Patriarchal Masculinity." U: *Detoxing Masculinity in Anglophone Literature and Culture*, ur: Sara Martín & M. Isabel Santaulària, 1–17. Cham: Palgrave Macmillan.

MBB. 2024. "Matićev 'najveći uspjeh': Registar branitelja bio je lov na vještice." *Narod HR*, September 2. <https://narod.hr/hrvatska/maticev-najveći-uspjeh-registar-branitelja-bio-je-lov-na-vještice>.

Millar, Gearoid, ed. 2018. *Ethnographic Peace Research*. Cham: Springer.

Millar, Gearoid. 2020. "Preserving the everyday: Pre-political agency in peace-building theory." *Cooperation and Conflict* 55(3): 310–325.

- Millar, Gearoid. 2021. "Coordinated ethnographic peace research: assessing complex peace interventions writ large and over time." *Peacebuilding* 9(2): 145—159.
- Murray, Emma. 2013. "Post-army trouble: veterans in the criminal justice system." *CJM* 94: 20—21.
- Nail, Thomas. 2017. "What is an Assemblage?" *SubStance* 46(1): 21—37.
- Ossman, Susan. 2010. "Making Art Ethnography: Painting, War and Ethnographic Practice." U: *Between Art and Anthropology*, edited by Arnd Schneider & Christopher Wright, 217—134. Oxford & New York: Berg.
- Pavlowitch, Stevan K. 1994. "Who is 'Balkanizing' Whom? The Misunderstandings between the Debris of Yugoslavia and an Unprepared West." *Daedalus* 123(2): 203—223.
- Perica, Vjekoslav, & Darko Gavrilović. 2011. *Political Myths in the Former Yugoslavia and Successor States – A Shared Narrative*. Dordrecht: Institute for Historical Justice & Reconciliation i Republic of Letters.
- Pickering, Paula M. 2007. "Generating social capital for bridging ethnic divisions in the Balkans: Case studies of two Bosniak cities." *Ethnic and Racial Studies* 29(1): 79—103.
- Pink, Sarah. 2011. "Multimodality, multisensoriality and ethnographic knowing: social semiotics and the phenomenology of perception." *Qualitative Research* 11(3): 261—276.
- Puljiz, Helena. 2015. "Otkrivamo točan broj lažnih hrvatskih branitelja." *Tportal.hr*, June 12. https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/otkrivamo-tocan-broj-laznih-hrvatskih-branitelja-20150611?meta_refresh=1.
- Radeljić, Branislav, & Carlos González-Villa, eds. 2021. *Researching Yugoslavia and its Aftermath – Sources, Prejudices and Alternative Solutions*. Cham: Springer.
- Richmond, Oliver P. 2018. "Rescuing Peacebuilding? Anthropology and Peace Formation." *Global Society* 32(2): 221—239.
- Richmond, Oliver P., & Roger Mac Ginty, eds. 2020. *Local Legitimacy and International Peacebuilding*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Seppälä, Tiina, Melanie Sarantou, & Satu Miettinen, ur. 2021. *Arts-Based Methods of Decolonising Participatory Research*. New York & London: Routledge.
- Smith, Sarah, & Keina Yoshida, ur. 2022. *Feminist Conversations on Peace*. Bristol: Bristol University Press.
- Šarenac, Danilo. 2021. "The Rediscovery of the Serbian Great War Veterans in Socialist Yugoslavia (1970 — 1989). The Case of Momčilo Gavrić, the Boy Soldier." *Journal of Balkan and Black Sea Studies* 4(6): 131—154.
- Takaragawa, Stephanie, Trudi Lynn Smith, Kate Hennessy, Patricia Alvarez Astacio, Jenny Chio, Coleman Nye, Shalini Shankar. 2019. "Bad Habitus: Anthropology in the Age of Multimodality." *American Anthropologist* 121(2): 517—524.

Tsing, Anna Lowenhaupt. 2005. *Friction – An Ethnography of Global Connection*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.

Tsing, Anna Lowenhaupt. 2015. *Mushroom at the End of the World*. Princeton: Princeton University Press.

Tuchman, Gaye. 1978. "Introduction: The Symbolic Annihilation of Women by the Mass Media." In *Hearth and Home – Images of Women in the Mass Media*, edited by Gaye Tuchman, Arlene Kaplan Daniels, & James Benet, 3–38. New York: Oxford University Press.

Ugrešić, Dubravka. 2007. *Nobody's Home*. London: Telegram.

Vlada Republike Hrvatske. 2012. "Ministar Predrag Matić Fred za Novi list: Zastara neće spriječiti da Registar očistimo od lažnih branitelja." *Vlada Republike Hrvatske*, December 28. <https://vlada.gov.hr/vijesti/ministar-predrag-matic-fred-za-novi-list-zastara-nee-sprijeci-ti-da-registar-ocistimo-od-laznih-branitelja/1257?lang=it>.

Warner, Charles O. III. 2022. "(En)Acting Our Experience: Combat Veterans, Veteranality, and Building Resilience to Extremism." *Journal of Regional Security* 17(2): 267–292.

Welcome, Leniqueca A., & Deborah A. Thomas. 2021. "Abstraction, witnessing, and repair; or, how multimodal research can destabilize the coloniality of the gaze." *Multimodality & Society* 1(3): 391–406.

Ypi, Lea. 2022. *Free – Coming of Age at the End of History*. U.K.: Penguin Books.

Zeitlyn, David. 2012. "Anthropology in and of the Archives: Possible Futures and Contingent Pasts. Archives as Anthropological Surrogates." *Annual Review of Anthropology* 41: 461–480.

Preveo s engleskoga: Marko Theodore Mravunac

CHARLES O. WARNER III
University of Leuven

Origins of a Veteran: Combat, commonality and (re)constituting transnational identities in the Post-Yugoslav space

This paper contributes to discussions of Serbs and Croats in regional and global contexts by examining the methods and realizations of ethnographic engagement with war veterans living today in Southeast Europe/former Yugoslavia. By centering veterans of the Yugoslav Wars in the 1990s, this research expands discursive and methodological frames that act to more holistically project veteran problems and potentials into socio-academic considerations. Furthermore, it works to bring aspects of veterans studies into conversation with one another while also positioning Serbian and Croatian veterans as active contributors to emerging transnational studies of war veterans. As such, this work is both an agenda-setting piece as well as a work of conceptual scoping that builds from the argument that the socially-constructed identity of “veteran” is one that has been overlooked or ignored by researchers examining post-war relations. Recognizing this state-of-affairs, this work moves first through a methodological discussion of veteran engagement via ethnographic fieldwork in SEE/FY. The second section then opens a discussion of select concepts that offer – based on encountered veteran narratives and perspectives – new ways of considering and understanding veteran lifeworlds. The paper concludes by noting how enhanced understandings of veteran post-war relations can influence participation with realms such as memory activism and peacebuilding – in the post-Yugoslav space and beyond.

KEYWORDS: *Veterans, Identity of Veterans, “Toxic Veteranality”, Croatia, Serbia*

Potencijali i ograničenja iskustava UNTAES-a u kontekstu projekcije hrvatske meke moći pri rješavanju međunarodnih sukoba

MIRKO SAVKOVIĆ

Ludwig-Maximilians-Universität, München

Republika Hrvatska u službeni je kalendar uvela 2019. godine, a 2020. prvi put i obilježila, novi spomendan, Dan mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja, koji se obilježava 15. siječnja, na isti dan kada se službeno obilježava i Dan međunarodnog priznanja Republike Hrvatske. Dio je to primjetnog porasta interesa hrvatskih političkih elita za ovaj dio lokalne povijesti koja je u prošlosti često sustavno zanemarivana. Ambicija da se iskustvo mirne reintegracije podijeli s drugim zemljama, a posebice Ukrajinom, ne prati i nužno strateško planiranje i odgovarajuća aktivnost koje bi otklonile dosadašnje propuste i slabosti i unaprijedilo pozitivne aspekte. Primjeri iz nekih starijih članica EU pokazuju kako čak i dugoročni propusti u izgradnji mira ne sprečavaju nužno Hrvatsku, kao malu zemlju članicu svih glavnih zapadnih multilateralnih grupacija, da ih u budućnosti ispravi i pokaže kako se i u slučaju Podunavlja uspjelo premostiti složeno povijesno nasljeđe i dugotrajne društvene sukobe. Hrvatska bi u svako legitimno nastojanje podjele iskustava UNTAES-a morala uključiti i organizacije srpske nacionalne manjine koje su u tom razdoblju nastale i na koje je mirna reintegracija imala najdublji utjecaj.

KLJUČNE RIJEČI: UNTAES, Podunavlje, meka moć, hrvatska vanjska politika, Ujedinjeni narodi

/

O d početka 1996. do sredine siječnja 1998. godine područje Podunavlja bilo je pod izravnom administracijom Ujedinjenih naroda kroz mandat *Prijelazne uprave za Istočnu Slavoniju, Baranju i Zapadni Srijem*, poznatije po engleskoj skraćenici UNTAES. Bio je to prvi primjer UN-ova korištenja modela prijelazne administracije za neko područje na prostoru bivše Jugoslavije, i tek treći slučaj općenito u povijesti ove svjetske organizacije. Prijelazna administracija djelovala je osiguravajući pri tome mirnu i postupnu reintegraciju regije u ustavnopravni poredak Republike Hrvatske. Administracija UN-a uspostavljena je na tom području nakon odlučujućih hrvatskih vojnih pobjeda 1995. koje su posredno otvorile prostor za diplomatsko rješenje sukoba u Bosni i Hercegovini, ali i rezultirale u očekivanom masovnom odlasku Srba, zločinima nad civilnim stanovništvom i drugim kršenjima ljudskih prava. Predstavnici međunarodne zajednice odigrali su nakon tih događaja ključnu ulogu u medijaciji koja je dovela do potpisivanja *Temeljnog sporazuma o Istočnoj Slavoniji, Baranji i Zapadnom Srijemu* (Erdutski sporazum) i izbjegavanja daljnjih sličnih ili znatno pogubnijih sukoba u Podunavlju.

Dok se u literaturi često navodi kao uspješan primjer UN-ovog djelovanja, prijelazna uprava UNTAES-a je i u Hrvatskoj i u inozemstvu u početku izazivala manje političkog, društvenog i akademskog interesa u usporedbi s drugim događajima i operacijama iz toga razdoblja. To se početno zanemarivanje kod različitih aktera počelo mijenjati različitim i neujednačenim tempom. UNTAES je od početaka prihvaćen kao značajan temelj za izgradnju manjinske kulturne samouprave pri čemu je prostor za nastanak brojnih središnjih organizacija stvoren tek nakon potpisivanja Erdutskog sporazuma. Interes za ovaj slučaj pokazivale su i neke od uglednih organizacija civilnog društva koje su u njemu uočile alternativni primjer politike mira, kompromisa i suživota nasuprot isključivim nasilnim politikama. U posljednjih nekoliko godina, a posebice od početka sukoba u Ukrajini te uz određene paralele s iskustvima na Kosovu, uprava je prepoznata i od strane hrvatske diplomacije kao iskustvo koje zemlja potencijalno može podijeliti s drugima. Tako je 2019. uveden, a 2020. prvi put i obilježen novi spomendan nazvan *Dan mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja* koji se obilježava 15. siječnja, na isti dan kada se službeno obilježava i *Dan međunarodnog priznanja Republike Hrvatske* (Narodne novine, 15. studenog 2019.).

Ostaje pitanje koliko daleko je hrvatsko društvo stiglo u punom ostvarivanju i uvažavanju mirovnih principa na kojima je UNTAES nastao kao uspješna

alternativa nastavku nasilja. Pitanje je i koliko u dominantnoj atmosferi nedovoljnog uvažavanja drugih i drugačijih ti principi uopće mogu biti ostvareni. Teza je ovoga rada da bi se za uspješno korištenje iskustava UNTAES-a kao sredstva projekcije hrvatske meke moći znatno više moralo učiniti na pretvaranju Podunavlja iz područja podjela i isključivih nacionalističkih politika u područje punog uvažavanja raznolikosti i ravnopravnosti. Pri tome bi Podunavlje postalo područje koje Hrvatsku istinski povezuje sa širim prostorom porječja Dunava. Samopouzdana hrvatska politika koja bi od Podunavlja učinila primjer kako uspješno provoditi politike zaštite manjinskih prava na najvišoj međunarodno priznatoj razini učinila bi i ambicije o korištenju iskustava UNTAES-a na drugim lokacijama više utemeljenima i vjerojatno uspješnijima. O Podunavlju se u tom slučaju ne treba razmišljati kao o kompleksnoj regiji čiju kompleksnost treba ukrotiti i ukalupiti u isključive dominantne etnonacionalističke narative, već kao o prostoru koji upravo svojom kompleksnošću obogaćuje prečesto parohijalnu, anksioznu i sebi okrenutu Hrvatsku. Pokazalo bi se i kako ovaj jedinstveni model reintegracije koji se ne temelji na stvaranju teritorijalne autonomije može biti vrlo uspješan i legitiman izbor i u drugim sukobima. Uzimajući u obzir mali broj stanovnika ovoga područja kao i sve bržu, uspješnu i od elita često neprepoznatu izgradnju međuetničkog suživota na razini samih građana, može se pretpostaviti da promjena ovoga tipa sada više ne bi znatnije naštetila niti partijama desnog centra u Hrvatskoj, a mogla bi im pružiti novu ulogu van zemlje. Do ovoga zaključka dolazimo uvažimo li činjenicu da i u razdoblju vrlo visokih tenzija između vladajuće partije i gradske uprave u Vukovaru, HDZ i dalje bez većih izazova obnaša vlast na razini Vukovarsko-srijemske županije, uključujući i u njezinu najvećem gradu i gospodarskom središtu Vinkovcima.

Činjenica da su do sada na tom putu učinjeni brojni namjerni i nenamjerni propusti ne znači nužno kako promjena na bolje više nije moguća uzmemo li u obzir da je i u brojnim drugim oglednim primjerima iz Europe i svijeta put ka uspjehu često bio nelinearan i trnovit. Također, ovdje zagovaramo potrebu da se i u tom slučaju iskustvo UNTAES-a treba sagledavati u širem međunarodnom kontekstu koji nadilazi analizu isključivo lokalnih i regionalnih iskustava te uvažava međunarodne sudionike, kontekst i procese. UNTAES ne treba svijetu nuditi tek kao priču iz Hrvatske već kao dio nama vrlo dobro poznatog niza više ili manje uspješnih nastojanja međunarodne zajednice na rješavanju sličnih sukoba.

/ Meka moć malih zemalja

Prije prelaska na razmatranje slučaja UNTAES-a i načina na koji ga danas koriste ili žele koristiti hrvatske političke elite, kratko ćemo prikazati neke od osnovnih koncepata *moći* i *meke moći*. Razmatranje pitanja prirode političke moći, njenih ograničenja i načina na koji politički akteri stječu, štite, dijele ili gube političku moć ili su iz nje isključeni centralna su politološka pitanja. Među klasičnim zapadnim kanonskim autorima koji su se izravno ili posredno bavili ovom problematikom su i Aristotel, Akvinski, Machiavelli, Locke, Hobbes, Rousseau, Gramsci, Arendt, Foucault kao i vrlo brojni drugi, posebice moderni i suvremeni autori. Detaljniji prikaz ove intelektualne tradicije stoga van svake sumnje u potpunosti prevazilazi usku temu našeg interesa. Iako različite škole okvirovno konceptualiziraju moć na vrlo različite načine, za naše potrebe sasvim je dovoljna najčešća i ponešto pojednostavljena udžbenička realistička interpretacija *moći kao kapaciteta jedne države da navede drugu da učini ili ne učini određeni korak čak kada ova to sama i ne želi* (Barnett & Duvall, 2005, 40). Pri tome je naravno važno razlikovati moć kao kapacitet od prisile ili nasilja. Gramsci nas uči kako moć s hegemonijskim statusom može biti posve nevidljiva te da stabilna i široko prihvaćena hegemonija određene ideje, makar ona bila i zabluda, otklanja potrebu za vidljivim nasiljem (Mubi Brighenti, 2016). Talijanski sociolog Vilfredo Pareto u svojoj teoriji o cirkulaciji elita ističe kako odnosi moći između elita nikada nisu u potpunosti stabilni, a ozbiljniji poremećaji i vakuumi moći do kojih kroz povijest neminovno dolazi smjenom jedne elite s drugom, često vode do nasilnih sukoba za uspostavljanje novih odnosa moći (Pareto, 2011). Načelno se westfalski sistem koji nastaje 1648. temelji na suverenoj ravnopravnosti država koji se od Drugog svjetskog rata u Općoj skupštini UN-a ogleda u jednakoj vrijednosti glasa SAD-a i Kine s jedne i San Marina ili Tuvalua s druge strane. Ipak, povijest međunarodnih odnosa obilježena je politikom sile čiji su neslavni primjeri hladnoratovska blokovska podjela svijeta, neokolonijalni odnosi ili jednostrana politika ekonomski i vojno dominantnih država ili koalicija. Najveće žrtve i kritičari tih odnosa najčešće su male i nerazvijene zemlje globalnog juga koje s druge strane i same nastoje poboljšati svoj međunarodni položaj i povećati moć. Pri tome su zbog ograničenih resursa male zemlje primorane koristiti druge oblike utjecaja na ostale subjekte u međunarodnoj zajednici koji se svode na stjecanje i korištenje nečega što se naziva *meka moć*.

Jedan od vjerojatno najuspješnijih primjera stjecanja meke moći upravo je primjer socijalističke Jugoslavije u hladnoratovskom razdoblju koja je kroz promišljene politike suradnje sa zemljama globalnog juga uspjela postići nešto što Paul Stubbs čak naziva i liminalnom hegemonijom unutar Pokreta nesvrstanih (Stubbs, 2023, 11). U isto vrijeme zemlje nasljednice Jugoslavije, uz određene značajne razlike u uspješnosti ostvarenja zadanih tranzicijskih ciljeva, znatno su neuspješnije u jasnom pozicioniranju na međunarodnom planu te najčešće nemaju nikakav zamjetan utjecaj na bilo koje pitanje koje ih se izravno ne tiče. Rezultat je to naravno velikih promjena u međunarodnom sustavu, ali i nedostatka imaginacije i međusobne iskrene suradnje i podrške. Što međutim čini meku moć i kako bi je post-jugoslavenske zemlje poput Hrvatske mogle steći?

Iako kreatori politika shvaćaju meku moć kao važan cilj, sam pojam nije posve jasno definiran, stoga uključuje vrlo raznolika svojstva što ograničava mogućnosti za preciznu analizu njegovog učinka (Henne, 2022, 98). Termin je u širu uporabu 1990. uveo američki politolog Joseph Nye u knjizi *Bound to Lead*, opisujući ga kao sposobnost da “navedete druge da žele ono što vi želite” pri čemu se može vidjeti kako je u tom desetljeću ideja o važnosti ugleda SAD-a u unipolarnom svijetu bila od prvorazrednog značaja (Repnikova, 21. lipnja 2022.). Nye razrađuje svoj koncept meke moći u kontekstu završetka Hladnog rata, japanskog ekonomskog čuda koje zabrinjava brojne političare u Washingtonu, inicijalne američke sklonosti izolacionizmu i donekle nejasne slike budućeg unipolarnog ili multipolarnog svijeta (Nye, 1990). Zagovarajući nastavak američke središnje uloge u promijenjenim okolnostima novih oblika mekog vodstva, Nye odbacuje tezu o stvaranju multipolarnog svijeta osim “ako gospodarske reforme preokrenu proces sovjetskog slabljenja, ako Japan razvije sveobuhvatne nuklearne i konvencionalne vojne sposobnosti, ili ako se Europa dramatično snažnije ujedini” (Nye, 1990, 155).

Kao primjer ranijeg vrlo uspješnog korištenja meke moći, Nye ističe sposobnost SSSR-a da nakon Drugog svjetskog rata profitira na komunističkim idealima i uvjerenjima pojedinaca i pokreta izvan istočnog bloka (Nye, 1990, 167). Upravo na ovom primjeru možemo vidjeti i kako države mogu svojim djelovanjem ili ugledom mijenjati želje ili preferencije drugih bez da na njih vrše prisilu. Nye vjeruje kako u novim okolnostima SAD uz sve teže uporabljivu konvencionalnu, treba računati i na nekonvencionalnu ili meku moć, ističući pri tome primjer značenja različitih korporativnih aktera, bez vojske ili

stanovništva, gdje, kako ističe, IBM i Royal Dutch/Shell Group imaju godišnji profit veći od budžeta središnjih vlasti Kolumbije, Kenije ili Jugoslavije (Nye, 1990, 157). Iako ističe kako je po njemu vojna moć i dalje ultimativni oblik državne moći, drugi instrumenti su postajali sve značajniji u situaciji neskladne i neuravnotežene rastuće međuzavisnosti (Nye, 1990, 158).

Naknadno se koncept meke moći razvijao na način da ga se u užem smislu dijelom poistovjećivalo s kulturnim utjecajem dok se u širem smislu na njega gledalo kao na sve oblike moći koji ne uključuju onu vojnu, što se primarno odnosilo na kulturnu i ekonomsku moć (Vuving, 2009). Diplomatsko posredovanje usmjereno na rješavanje međudržavnih sporova te posljedične moralne implikacije o posrednikovim unutarnjim i vanjskim kvalitetama su važno sredstvo kroz koje mala država može projicirati svoju meku moć (Chong, 2010, 387). Pri tome male države u svojoj vanjskoj politici često posebnu pažnju posvećuju normativnim principima i idejama koje zagovaraju vladavinu međunarodnog prava te iste često prihvaćaju ne samo kao dio međunarodne strategije već i kao sastavni dio njihova nacionalnog identiteta (Goetschel, 2013, 262). Država koja nudi diplomatsko posredovanje gotovo nikada ne ostaje indiferentna prema ishodu svoga posredovanja te u njih nastoji ugraditi vlastite vrijednosti i interese ili čak odbiti neki prijedlog prihvatljiv sukobljenim stranama kada je on posredniku neprihvatljiv (Vuković, 2015, 419). Kooperativno sudjelovanje malih zemalja u širim grupacijama ili koalicijama može im također otvoriti i dodatni prostor za projiciranje vlastite meke moći. Tako je uočljivo kako su male države članice Europske unije nerijetko bile u poziciji da učinkovito iskoristite svoja predsjedanja Vijećem Europske unije kako bi na dnevni red pogurale rasprave o određenim pitanjima od posebne važnosti za njih (Panke & Gurol, 2018, 143).

/ UNTAES

Ideja podjele iskustava prijelazne administracije UNTAES-a s drugim zemljama, u kojima se danas vode otvoreni ratni sukobi, uklapa se tako u model u kojem Hrvatska kao mala zemlja članica svih glavnih zapadnih multilateralnih foruma nudi diplomatsko posredovanje. UNTAES se pri tome bar formalno i očekivano predstavlja ne samo kao dio strategije već i kao dio političkog identiteta zemlje koja odnedavno ovo iskustvo i službeno obilježava. To nude-

no posredovanje tako ima za cilj uz to da pomogne sukobljenim stranama, i to da za Hrvatsku stekne pozitivnu predodžbu o njezinim uspjesima u rješavanju međuetničkih sukoba mirnim putem. Legitimno se može postaviti pitanje koji od tih ciljeva je primaran jer bi se u tipično realističkom pogledu ova ponuda mogla shvatiti racionalnom samo ako je drugi dio, onaj o poboljšanju ugleda same Hrvatske, od primarnog značenja. Također, nužno se postavlja pitanje i u kojoj mjeri slika koju Hrvatska na taj način želi prikazati odgovara stvarnosti te u kojoj su je mjeri druge države, kao i strani i domaći akteri na razinama nižim od državne, spremni prihvatiti. Interpretativni pluralizam je i neizbježan što zbog toga što središnje vlasti danas znatno slabije mogu kontrolirati izvore informacija koje i sami pojedinci mogu dijeliti na društvenim mrežama, što zbog uobičajene i ustaljene uloge društvenih, kulturnih i drugih skupina i pojedinaca u projekciji meke moći. Koherentnost različitih perspektiva i izbjegavanje radikalizacije ideoloških razmimoilaženja treba graditi na utemeljenom povjerenju svih pojedinaca i grupa kako njihova temeljna prava i interesi neće biti egzistencijalno ugroženi. Tada će biti moguće u iskustvu UNTAES-a prepoznati određene značajne uspjehe i gotovo jedinstvene prakse koje bi mogle biti poučne i u drugim sukobima, kao i određeni broj značajnih nedostataka koje u drugim slučajevima treba pokušati izbjeći, a u slučaju Podunavlja ispraviti.

Primarno, UNTAES je spriječio daljnju eskalaciju sukoba koja bi u Podunavlju, nasuprot zapadnom dijelu Krajine, gotovo sigurno dovela do izravnog sukoba Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije. Uz brojne analitičare i literaturu koja u pravilu govori o opasnosti šire regionalne eskalacije, u praksi je teško zamisliti kako bi barem u rubnim dijelovima Srijema vojna intervencija i izbjeglička kriza došli do Tovarnika, Bapske, Šarengrada ili Iloka bez da se preliju na Šid, Ilince, Molovin ili Bačku Palanku. Ne treba zaboraviti posebice da je 1991. pri sukobima na ovome području dolazilo i do granatiranja Šida. I samo stanovništvo ovoga područja ima znatno dublje i izravnije veze s Vojvodinom (ne samo Srbi već i Hrvati, Slovaci, Rusini i drugi) i sa Srbijom u cjelini. Dovoljno je prisjetiti se predratne epizode velikog radničkog štrajka početkom srpnja 1988. kada je radnicima iz fabrike obuće Borovo umjesto Zagreba logičan izbor za prosvjed bio Beograd gdje su ga eskalirali upadom u Saveznu skupštinu (Cvek & Račić & Ivčić, 2019, 61). Možemo to vidjeti i na primjeru iločkih Slovaka koji su u cijelom ratnom razdoblju ostali u gradu održavajući vezu sa zajednicom u Vojvodini.

S početkom oružanih sukoba 1990-ih odlučujuću ulogu u Podunavlju često su imale upravo vojne i paravojne formacije iz Srbije. O relativno sporom inicijalnom razvoju lokalne srpske pobune u Podunavlju, nasuprot zapadnom dijelu Krajine, i još izraženijoj ključnoj ulozi Beograda na razvoj događaja na ovom području više govori i Hayball u doktorskoj disertaciji obranjenoj 2015. na Londonskom sveučilištu (2015, 333—346). Ta veza dovela je i do sukoba unutar same Krajine između Knina i Vukovara gdje je kninska vlast 1994. lokalno srpsko vodstvo u Podunavlju optuživala ni više ni manje nego za secesiju i svrstavanje uz Beograd u razilaženjima SR Jugoslavije i Republike Srpske (Barić, 2011, 395). Povijesni je kuriozitet pri tome što će u novim okolnostima nakon rata upravo Srbi na ovom području dugo igrati možda i najznačajniju ulogu u političkom i kulturnom životu Srba u Hrvatskoj.

Moglo bi se tako na rat u Podunavlju gledati kao i na proces koji je lokalne zajednice znatno dublje povezao s ostatkom Hrvatske: Hrvate kroz progonoštvo i prilagodbu novim sredinama, a Srbe kroz iskustvo dolaska srpskih izbjeglica iz zapadne Slavonije, odlaska značajnog dijela zajednice i iz Podunavlja, (re)integracije i njihove nove značajne uloge u životu srpske zajednice na državnoj razini u Republici Hrvatskoj. Sve te promjene dovela su do otpora, želje za revanšizmom i napetosti koje bi se bez UNTAES-a kao snažnog vanjskog faktora teško okončale tako uzorno i mirno kako se to u konačnici dogodilo. Zanimljivo je primijetiti da se realna procjena i priznanje dijela ovih specifičnih izazova i srećom izbjegnutih katastrofalnih ratnih stradanja uočava i kod pojedinih komentatora desne provenijencije. Tako današnji nezavisni saborski zastupnik Nino Raspudić u HRT-ovoj emisiji *Peti dan* početkom 2019. govori ne o potrebi reintegracije već integracije Srba u Podunavlju, smatrajući opravdanom i nespornom njihovu kulturnu autonomiju uključujući i u školstvu (*Peti dan*, 25. siječnja 2019.).

Drugi uspjeh reintegracije jest obnova i povratak prognanog stanovništva što je provedeno sustavnije nego na drugim područjima širom regije. Obnova opustošenih naselja u Podunavlju provedena je u cijelosti već u prvim godinama nakon okončanja mandata UNTAES-a, dok je sam Vukovar danas grad gotovo u potpunosti obnovljene ili nove infrastrukture. Tako se u Podunavlju neće naići na tragičnu sliku u ratu uništenih i napuštenih naselja na kakvu se i danas nailazi na područjima koja su doživjela vojne intervencije Bljesak i Oluju. Ovdje ipak treba primijetiti kako je znatno veća državna posvećenost obnovi u Podunavlju bila motivirana željom da se u prvom redu pomogne

žrtvama rata iz većinskog naroda, što potvrđuje neadekvatnost u ratu sačuva-
ne, ali danas godinama zapuštene stambene i javne infrastrukture u pretežito
srpskim selima ovoga kraja. Uočava se i sustavna ili potihlo državno poticana
politika naseljavanja hrvatskih izbjeglica iz Bosne i Hercegovine koja doprinosi
daljnjoj promjeni etničke strukture u prigradskim naseljima poput Tenje i Mir-
kovaca, a koja je suštinski suprotna odredbama Ustavnog zakona o pravima na-
cionalnih manjina. Ni kod izrazito važnih pitanja kao što su obnova i povratak
nije pokazana dovoljna volja da se osigura ravnopravan tretman svih zajednica.
U tom je svjetlu svakako veliki uspjeh da su izbjegnute bilo kakvi značajniji
međuetnički sukobi na ovome području, a poticanje i održavanje nacionalnih
tenzija često je ovisilo o dnevno-političkim interesima.

Rezultat je to i dugotrajnijih povijesnih procesa i određene naviknutosti
stanovništva gdje su režimi gotovo svih država čije središte nije bilo u Podu-
navlju ali su njime upravljali, u njemu provodili demografske kolonizacije ove
prometno i poljoprivredno važne regije. Tako naselja imaju različitu demograf-
sku prošlost, od vrlo starog Korođa, naseljavanja u austrougarskom periodu u
Mikluševcima ili Banovcima, monarhističke Jugoslavije u slučaju Ivanaca ili
Šodolovaca, zagorskog naseljavanja Jarmije ili Bokšića u periodu NDH, poslije-
ratne dalmatinske kolonizacije i naknadnog naseljavanja iz Bosne, dolazaka iz
zapadne Slavonije u razdoblju Krajine itd. Često su ovi procesi uključivali i pra-
teće progone nekog drugog stanovništva počevši još od progona muslimanskog
stanovništva nakon 1699. godine. Kvaliteta ovih kolonizacijskih demografskih
politika nije pri tome uvijek bila jednaka pa su neki režimi pokazivali znat-
no veću samouvjerenost u svoju vlast, dok su drugi provodili snažnu etnički
isključivu pa i zločinačku praksu. Nove države nastale nakon raspada Jugosla-
vije bile su bliže ovom drugom primjeru pa je pri tome veliki uspjeh UNTAES-a
svakako i u tome što je pomogao Hrvatskoj da u Podunavlju uz povratak ipak i
zadrži najznačajniji dio manjinskog stanovništva. Ovaj je uspjeh izrazito važan
uzme li se u obzir kako se regija suočava s demografskom katastrofom u kojoj
je Vukovarsko-srijemska županija imala najveći pad broja stanovnika između
popisa stanovništva 2011. i 2021. godine. Pri tome odnedavno prisutan trend
dolaska stranih radnika iz Nepala i drugih dalekih zemalja za sada ni približno
ne obećava promjenu ovoga trenda, a u društvu opterećenom međuetničkim
odnosima moći dovodi do novog rasta ksenofobije. Zato se Hrvatska ako želi di-
jeliti iskustva iz Podunavlja ne smije i ne može zadovoljiti spomenutim uspjesi-
ma već mora raditi i na daljnjem razvoju suživota u međusobnog uvažavanja.

Tek kada se uspjesi UNTAES-a ne budu tretirali kao neželjena epizoda iz prošlosti na koju je Hrvatska morala pristati prije nego je mogla nastaviti željenu raniju politiku, moći će se legitimno prisvojiti i predstavljati specifičnosti i uspjehe ove misije. Na tim se specifičnostima i uspjesima može pokušati graditi lekciju ili primjer dobre prakse za druge. Sa druge strane, činjenica da su događaji prije uspostave UNTAES-a u velikim dijelovima zemlje doveli do praktičnog nestanka jedne od zajednica angažiranih u međuetničkom sukobu, kao i spomenuti brojni značajni nedostaci u poštivanju osnovnih manjinskih pa i individualnih ljudskih prava u razdoblju nakon UNTAES-a, dovode u pitanje kredibilitet hrvatskih nastojanja pred međunarodnim partnerima. Kako bi se na te sumnje odgovorilo, puno više bi se moralo učiniti na ostvarivanju standarda u zaštiti i promociji manjinskih prava kao i u izgradnji povjerenja. Izazov na tom putu svakako je i trauma koju je lokalno stanovništvo doživjelo, konzervativni parohijalizam pretežito semiruralne sredine, osjećaj da su najbolji dani prošli (uz vjerojatno neslaganje koji su to dani bili) kao i nezadovoljavajuće socioekonomsko stanje. Sve navedeno ipak ne mora biti shvaćeno kao ključna prepreka jer se ona nalazi na državnoj razini gdje se mlada država godinama osjećala nesigurnom u odabiru ispravnih politika koje bi smanjivale napetosti u ovoj za državu marginalnoj regiji koju veliki dio stanovnika Hrvatske nije nikada ni posjetio. Tek tada nam mogu postati vidljiviji i sada najčešće ignorirani lokalni trendovi izravne izgradnje povjerenja, suradnje i prijateljstva u kojima se potpuno neformalno pa i nesvjesno dogovara prostor pluralizma javne sfere, upoznavanja drugih i klasnog ili interesnog povezivanja oslobođenog nečega što bi mogli nazvati korporativističkim etnosindikalizmom.

Jedan od većeg broja prešućenih ili neprimijećenih primjera može se vidjeti i u suradnji mještana Tovarnika, Ilače i Banovaca u organizaciji prosvjeda protiv teškog prekograničnog kamionskog prijevoza koji sada već godinama trpe naselja na ruti državne ceste D46 kao rezultat iznimke za koju se zalagala Hrvatska gospodarska komora (Butigan, 2019). Prisjećajući se da je upravo u Banovcima osnovano tzv. *Srpsko nacionalno veće Slavonije, Baranje i zapadnoga Srema*, simbolizam u kojemu danas Hrvati i Srbi ne kao pripadnici svoga naroda već kao mještani svojih sela zajedno organiziraju zatvaranje ceste ukoliko se ne odgovori na njihov problem je iznimno jak, ali ostaje posve neprimijećen (Filipović, 2022, 300). Nešto bolje prošao je prosvjed građana Vukovara protiv nasilja koji je i sam ipak dijelom patio od nedostatka posve jasne i beskompro-

misne osude negativnih i jasnog isticanja, često stigmatiziranih, pozitivnih vrijednosti. Tako se na prosvjedu u Vukovaru nisu mogli pročitati natpisi o bratstvu vukovarskih zajednica na ćirilćnom pismu, vidjeti zastave duginih boja, ćuti partizanske pjesme, odigrati nepalski plesovi ili primijetiti drugi jasni markeri koji bi zasmetali krivcima za nasilje i tlaćenje velikog dijela vukovarskih građana. Nesumnjivo pozitivna namjera prosvjednika tako je ostala nedorećena i u svom oprezu vjerojatno retorićki prihvatljiva i samim krivcima za današnje stanje. Vrijednost UNTAES-a bila je upravo i u tome što je proces i sam podržavao i osmišljavao slične građanske i politićke inicijative te time promijenio okvir javne rasprave u kojemu je ćak i tadašnji predsjednik Tuđman nakon što je u Knin putovao onim što je nazvano *Vlakom slobode* u Vukovar ipak došao s *Vlakom mira*. Hrvatska bi službena politika ukoliko nudi primjer Podunavlja zaraćenim zajednicama u svijetu slične prakse u Podunavlju morala njegovati i danas.

Među misijama UN-a koje su djelovale na jugoslavenskom području, prijelazna uprava UNTAES-a jedinstvena je po svojoj strukturi i u usporedbi s misijama koje su joj u Podunavlju prethodile (UNPROFOR i UNCRO) i UNPSG koji je u regiji ostao nakon nje. UNTAES je jedinstven po tome što je uspostavljen kao prva prijelazna administracija UN-a na području bivše Jugoslavije te tek treća prijelazna administracija nakon UNTEA-e na Zapadnoj Papui, regiji koja je između 1962. i 1963. integrirana u sastav Indonezije, i UNTAC-a koji je upravljao cijelom Kambodžom 1992. i 1993. godine. Chesterman prijelazne administracije dijeli u pet glavnih kategorija i to su: 1) privremene uprave podrške nezavisnosti na kraju kolonijalne vlasti, 2) privremene uprave podrške politićkoj tranziciji, 3) privremene uprave prije provođenja izbora, 4) privremene uprave bez određenog datuma isteka mandata i 5) de facto uprave nad područjem bez lokalne uprave (2005, 57).

UNTAES se može okarakterizirati kao ogleđan primjer druge kategorije prijelaznih administracija u kojima Ujedinjeni narodi pružaju podršku u politićkoj tranziciji. U svim navedenim kategorijama Ujedinjeni narodi izravno preuzimaju znaćajan dio ili sve administrativne funkcije koje bi u uobićajnim okolnostima obnašala lokalna ili državna javna uprava. One se dakle ne postavljaju tek između sukobljenih strana s namjerom da sprijeće njihov sukob, već same postaju najviša izvršna vlast na određenom prostoru, stvarajući protektorat UN-a. Pri tome je važno razlikovati mandate i mandatna područja koje UN dodjeljuje određenim zemljama na upravu do stjecanja okolnosti za

nezavisnost (npr. uprava Francuske nad Francuskim Kamerunom ili SAD-a nad Mandatnim područjem Pacifičkih otoka) od područja kojima je bar nominalno UN izravno upravljao (Zapadna Papua, Kambodža, Istočna Slavonija, Istočni Timor i Kosovo). Razmatrajući ove primjere može se primijetiti kako UNTAES ipak privlači znatno manju akademsku pažnju u usporedbi s drugim sličnim misijama gdje autori kao što je Barma pravdaju izostavljanje ove misije činjenicom da su u Istočnoj Slavoniji i u ostatku Hrvatske postojale razvijene lokalne institucije koje su ograničavale dugoročne lokalne rezultate prijelazne administracije po okončanju njezina mandata (2017, 34. str.). Zanimljivo je iskustva mirne reintegracije primjećuje se i u širem lokalnom kontekstu gdje se naglašava ratne pobjede, a zanemaruje mirovne sporazume poput onoga u Erdutu, čime se tendenciozno utječe na sjećanje i stvara službeno selektivno pamćenje (Jović, 2017, 19).

Istočna Slavonija nije jedinstven primjer prijelazne administracije koja je stvorena u kontekstu već izgrađenih lokalnih institucija. Ne govorimo samo o činjenici da će svaka zajednica imati bar kompleksne tradicionalne komunalne institucije i običaje uz neizostavne više ili manje razvijene šire društvene strukture i institucije, već i o konkretnim iskustvima koja su prethodila UNTAES-u. Američki sudionici procesa uspostave UNTAES-a izravnu su inspiraciju i okvir za uspostavu administracije pronalazili i u modelu UNTAC-a u Kambodži gdje su Ujedinjeni narodi u većini slučajeva provodili tek izravni monitoring i kontrolu nad postojećom lokalnom upravom što je očekivane resurse UNTAES-a ograničavalo na ono što se naziva “upravom srednje velikog okruga i nekoliko općina rastrgnutih etničkim sukobom” (U.S. Department of State, 18. studenog 1995). Nešto više od toga bilo je potrebno kako bi se primarno svim lokalnim sudionicima poslala jasna poruka o namjeri da se sukob dovrši mirnim putem. Američki su dužnosnici upozoravali kako sve manje od misije koja bi bila vojno nadmoćna svim lokalnim snagama može voditi do preispitivanja stvarne posvećenosti Zagreba i Beograda i nepridržavanja dogovorenih odredbi od strane lokalnih Srba koje bi Tuđmanu otvorilo priliku i opravdanje za ono što američka strana naziva “konačno vojno rješenje kroz invaziju i etničko čišćenje” (Office of the Secretary of Defense, 16. studenog 1995).

Ovdje treba istaknuti činjenicu postojanja relativno razvijenih lokalnih institucija na koje se prenio zadatak implementacije brojnih upravnih i drugih odluka i politika koje su krucijalno utjecale na uspjeh ili neuspjeh procesa.

UNTAES tako u pravilu nije gotovo od nule gradio nove državne institucije u Istočnoj Slavoniji kako je to često bio slučaj u npr. ratom poharanom Istočnom Timoru te je često odbijao i prijedloge za značajnije promjene lokalne upravne strukture. Tako je nakon jednostranog srpskog referenduma o budućoj cjelovitosti Podunavlja unutar Hrvatske 5. ožujka 1997. ideja regionalnog preustroja odbijena ne samo od strane hrvatskih vlasti već i od strane glasnogovornika UNTAES-a Philipa Arnolda koji je ovoj potencijalno destabilizirajućoj inicijativi odbio dati bilo koju važnost (Barić, 2011, 428—429). Nešto prije toga, u siječnju 1997. godine, UNTAES je pristao tek na manju izmjenu jedinica lokalne samouprave kada su odlukom prijelaznog upravitelja uspostavljene većinski srpske općine Negoslavci, Markušica, Šodolovci i Jagodnjak kao i u Hrvatskoj jedinstveni slučaj uspostave takozvanih prijelaznih općina u Mirkovcima i Tenji, danas većim prigradskim naseljima Osijeka i Vinkovaca (Kopajtich-Škrlec, 2012, 19). Time se u ovom dijelu Hrvatske na lokalnoj razini dijelom ispravio etnički motivirani *gerrymandering* koji se od uspostave novih županijskih i općinskih jedinica ogledao i u činjenici da niti u jednoj od 20 županija Srbi nisu činili većinu (Stjepanović, 2015, 1036).

Uzimajući u obzir prikazanu lokalnu institucionalnu razinu i ipak ograničenu ulogu same administracije Ujedinjenih naroda, na temelju teorijskih uvida očekivalo bi se i određene izazove u provedbi nekih od isticanih ciljeva očuvanja suživota i raznolikosti u Podunavlju. Lokalne institucije koje su u sukobu imale aktivnu ulogu postojale su prije, za vrijeme i nakon djelovanja UNTAES-a te su tako njegovim djelovanjem tek dijelom promijenjene. Japanski diplomat Yasushi Akashi, koji je bio aktivan i u UN-ovim mirovnim nastojanjima u bivšoj Jugoslaviji, uspoređuje slične izazove i u ranije spomenutoj Kambodži gdje su postojala slična ograničenja dubinskog utjecaja na postojeće socioekonomske i političke strukture u toj zemlji (Akashi, 2012, 153—165). U slučaju Podunavlja isti uvidi mogu nas dovesti do pretpostavke kako upravo srpske manjinske institucije mogu biti one na koje je iskustvo UNTAES-a ponajviše utjecalo. U institucionalnom smislu prijelazna je administracija za srpsku zajednicu u Podunavlju predstavljala prijelomne godine u kojima su prestale postojati prijašnje, a nastale su nove institucije koje su uvjetovale i načine organiziranja i djelovanja. Svjesni iskustava ostatka srpske zajednice u Hrvatskoj, Srbi u Podunavlju su najčešće kooperativno pristali na ovu tranziciju i osnutak posve novih institucija unatoč strahovanju koje je to sa sobom moralo donijeti. U povijesti SNV-a objavljenoj 2022. autori period mirne

reintegracije eksplicitno opisuju kao “formativno razdoblje većine suvremenih organizacija Srba u Hrvatskoj” kada su međunarodni dokumenti kao što su Erdutski sporazum ili Pismo namjere Vlade Republike Hrvatske o dovršenju mirne reintegracije stvorili prostor za političku participaciju kao i osnivanje nacionalne (Srpsko narodno vijeće) i regionalne (Zajedničko vijeće općina) koordinacije (Ponoš & Vukobratović & Bajto, 2022, 18—20). Taj prostor je i uvjetovao moguće načine i oblike organiziranja, usmjeravajući ih na oblike koji su se ugledali na primjere kulturne autonomije u zapadnim liberalnim demokracijama kojima ni hrvatske vlasti nisu mogle dati veće prigovore. Tako su upravo nove srpske manjinske institucije u Hrvatskoj ponajviše utjelovile duh procesa mirne reintegracije i svako kredibilno nastojanje hrvatske diplomacije da to iskustvo podijeli s međunarodnim partnerima moralo bi na smislen način i u značajnoj mjeri uključivati upravo i te institucije.

/ Hrvatski političari o UNTAES-u (Ukrajina)

Mogućnost korištenja iskustava stečenih u razdoblju mirne reintegracije u drugim slučajevima često se, ali usputno spominje kao prilika za međunarodnu medijaciju i pozitivan utjecaj u svijetu. Pri tome se implicitno ili eksplicitno kritizira i dominantna ideologija i načelno kao ispravan ističe princip mirne reintegracije i izbjegavanja stradanja nasuprot vojnim akcijama. Godine 2008. tadašnji je ministar vanjskih i europskih poslova Gordan Jandroković u razgovoru s britanskim ministrom vanjskih poslova Davidom Milibandom istakao UNTAES kao jednu od najuspješnijih misija UN-a i “primjer kako se aktivnosti temeljem stečenih znanja uvijek mogu unaprjeđivati” (Jandroković, 20. svibnja 2008). Tada predsjednik vlade, a danas Republike Zoran Milanović je u razgovoru za Hrvatsko društvo za Ujedinjene narode 2012. isticao kako valja napomenuti da Hrvatska nije samo primatelj mirovnih misija i međunarodne razvojne pomoći nego je “i svijet učio na našem primjeru, pa se tako i danas mirovna misija UNTAES-a ističe kao jedna od najuspješnijih misija u povijesti UN-a” (Milanović, 24. listopada 2012). Pri obilježavanju 15. godišnjice okončanja mirne reintegracije 2013. godine hrvatsko Ministarstvo vanjskih i europskih poslova isticalo je kako “odlučna opredijeljenost Republike Hrvatske da ostvari puni suverenitet u Istočnoj Slavoniji, Baranji i zapadnom Srijemu pregovorima i mirnim putem” zemlju “čini relevantnim partnerom u mirovnim

i civilnim misijama čiji je cilj jačanje sigurnosti, izgradnja povjerenja te mira u konfliktnim i post-konfliktnim područjima u svijetu” (Ministarstvo vanjskih i europskih poslova, 25. srpnja 2019).

Jedan od primjera izvan Hrvatske koji se često spominje u ovome kontekstu je i sukob između Rusije i Ukrajine. Premijer Hrvatske Andrej Plenković je u svom obraćanju na 72. plenarnoj sjednici Opće skupštine UN-a 2017. naglasio izniman uspjeh UNTAES-a i istakao spremnost svoje zemlje da podijeli praktična i stručna znanja s međunarodnom zajednicom u sličnim slučajevima među kojima su i naponi na implementaciji Sporazuma iz Minska (Plenković, 21. rujna 2017). Upravo je ukrajinski sukob doveo i do povećanog interesa za iskustvo UNTAES-a kao i dodatno naglašavanje uspješnosti ove misije pa se u priopćenju Ministarstva vanjskih poslova 15. siječnja 2023. ističe:

Mirna reintegracija jedna je od najuspješnija mirovnih operacija UN-a koja je zaokružila pobjedu Hrvatske u Domovinskom ratu i rezultirala oslobađanjem zadnjeg dijela okupiranog područja mirnim putem i bez ratnih žrtava.

Republika Hrvatska danas je članica UN-a, i NATO-a i EU – globalnih geopolitičkih saveza u kojima se konflikt upravo nastoji riješiti razumom, a ne oružjem. Uz to jedina je članica koja ima svoje konkretno iskustvo rješavanja sukoba razumom (Ministarstvo vanjskih i europskih poslova, 15. siječnja 2023.).

Ovo bi se priopćenje moglo protumačiti i kao pokušaj stavljanja Hrvatske upravo u središte onoga što naziva razumnim globalnim geopolitičkim savezima jer samo ona ima konkretno iskustvo kako “razum” koristiti u rješavanju sukoba. Već pri obilježavanju sljedeće godišnjice, u siječnju ove godine, priopćenje ide korak dalje te o UNTAES-u više ne govori tek kao o jednoj od najuspješnijih misija već ističe:

Mirnom reintegracijom posljednjeg okupiranog dijela državnog teritorija izbjegnute su brojne nove ljudske žrtve, a to je ujedno i najuspješnija mirovna misija (UNTAES) u povijesti Ujedinjenih naroda, koja predstavlja model za rješavanje sličnih kriznih situacija diljem svijeta. (Ministarstvo vanjskih i europskih poslova, 15. siječnja 2024.)

Ideja o potrebi uspostave određene vrste prijelazne uprave na području Donbasa isticana je i prije šire eskalacije rusko-ukrajinskog sukoba u veljači

2022., uključujući u ožujku 2019. kada ju je u razgovoru za *Eho Moskve* isticao predstavnik State Departmenta Kurt Volker (Razmietaiev, 2019, 136). Razmietaiev primjećuje unikatnu prirodu Erdutskog sporazuma koja je od samog početka isključivala mogućnost posebnog autonomnog statusa za Podunavlje, što nije bio slučaj u drugim prijelaznim administracijama niti predstavlja temelj pri eventualnoj reintegraciji Donbasa (Razmietaiev, 2019, 138). Kao takav, on ipak može biti posebno interesantan zemljama koje žele reintegrirati dio teritorija uz preuzimanje što manjih međunarodnih obveza prema lokalnom stanovništvu koje na njemu živi. Analizirajući razne bivše misije UN-a, Gwendolyn Sasse je ocijenila da je UNTAES prikladan model i za ukrajinske potrebe, ali je upozorila na iznimne resurse koje je UNTAES-ova uprava imala na raspolaganju, zaključivši kako bi za uspješnu misiju moglo biti potrebno nešto usporedivih razmjera (Sasse, 13. rujna 2017).

Pitanje usporedivih *per capita* resursa tako se postavlja kao važna prepreka u bilo kojoj replikaciji modela UNTAES-a, uzimajući u obzir izrazito velike resurse koje je prijelazna administracija imala u odnosu na veličinu teritorija i lokalno stanovništvo Podunavlja. Njemački politolog Andreas Umland upozorio je još 2016. kako bi misija slična UNTAES-u u Donbasu tražila vojne snage od preko 50 000 pripadnika, broj koji uvelike nadilazi sve dostupne ljudske resurse (Umland, 2016, 3). Uz širu eskalaciju sukoba i činjenicu da Ukrajina danas nema pod svojom izravnom kontrolom oko petinu svog teritorija, slična bi multiplikacija danas došla do višestruko većih potreba i od onih koje je isticao Umland. S druge pak strane, autori iz ukrajinskog Međunarodnog centra za političke studije (ICPS) još 2017. su istaknuli takozvani hrvatski scenarij vojne intervencije (operacije Oluja uspoređenom s ukrajinskim vojnim ulaskom u Mariupolj i Slovjansk), kojoj slijedi mirna reintegracija (Podunavlje uspoređeno s ostatkom Donbasa), kao preferirani i najprikladniji model za Ukrajinu (Filipchuk & Oktysiuk & Yaroshenko, 2017, 9–11). Ovako jasno izražena preferencija samo jedne od strana u sukobu za takozvani hrvatski model može ograničiti prostor u kojem se Hrvatska može pozicionirati kao medijator.

Uz jasnu opredijeljenost zapadnih zemalja i humanitarnu i vojnu solidarnost s napadnutom Ukrajinom, u doglednoj se budućnosti teško može očekivati prihvatljivost bilo kojeg hrvatskog modela za sve sukobljene strane. Pitanje je u kojoj bi mjeri i samo sudjelovanje manjinskih institucija iz Hrvatske u tim nastojanjima bilo od pomoći ukoliko ih ne bi podržavala i sama Republika Srbija kao i kredibilni dokazi o znatnijim pozitivnim promjenama po

pitanju uvažavanja manjinskih prava u Podunavlju, uključujući i u Vukovaru. Kako u Podunavlju nije građena manjinska teritorijalna samouprava, kredibilitet hrvatskog modela sa stanovišta manjinskih zajednica i njihovih matičnih zemalja može se procjenjivati upravo na temelju standarda zaštite kulturne autonomije, prevencije govora mržnje i ravnopravnog sudjelovanja pripadnika manjinskih zajednica u privrednom životu i radu svih institucija. Činjenica da se manjinska prava u Podunavlju već i danas ostvaruju u nešto većoj mjeri nego u ostatku Hrvatske pri tome ne govori puno o visokoj razini manjinskih prava na ovom području koliko o situaciji u ostatku zemlje. Prosvjedi protiv uporabe ćirilice u Vukovaru kao najvidljiviji dio radikalne desničarske kampanje usmjerene ka poništavanju u praksi ionako nedovoljno konzumiranih, a i zakonski često restriktivno definiranih manjinskih prava svakako su pokazali vrlo ružnu sliku Hrvatske kao najnovije članice EU. Propusti na ovom rubnom području mogu stvoriti negativnu percepciju ne samo za Hrvatsku već i za saveze u kojima je ona članica jer su otvorili dodatni prostor za dovođenje u pitanje dominantnih zapadnih narativa od strane njihovih kritičara kako nemaju stvarni interes za dobrobit regije. Samo u slučaju dodatnih napora usmjerenih na poboljšanje stanja moglo bi se govoriti o Podunavlju kao regiji koja bi bila primjer za otvaranje pregovora između sukobljenih strana u Ukrajini. U tome bi slučaju uspjeh Hrvatske i Srbije u rješavanju otvorenih pitanja, kao i uspjeh Hrvatske u integraciji i emancipaciji svih zajednica u Podunavlju doista mogao poslužiti kao uzor. Dodatna nadgradnja hrvatskih nastojanja ostvarila bi se i u sve manje izvjesnom pristupanju Srbije Europskoj uniji koje bi uklonilo prepreke i stvorilo nove prilike ne samo (ili čak primarno) za srpsku već za sve zajednice kao što je to slučaj s novom dinamikom u Baranji koja je profitirala od uklanjanja granice s Mađarskom, nastale još stvaranjem prve Jugoslavije. Ovaj pogled se može učiniti normativno utopističkim jer želimo primjereno ocijeniti uspjehe i nedostatke. Ne možemo to učiniti samo uvažavajući izbje gnute najgore ishode već i prepoznajući one najbolje koji su propušteni ili do sada nisu ostvareni. To što netko želi prešutjeti dio ovih izazova neće spriječiti sukobljene strane u drugim sukobima da ih upoznaju i kritiziraju te time dovedu u pitanje hrvatska nastojanja.

Važno je uz to oprezno istaći i kako je sukob u Ukrajini, u jugoistočnoj Europi potaknuo ne samo izraze zabrinutosti i solidarnosti paralelne s politikama zapadnih zemalja već i vrlo snažne reakcije izazvane ranijim traumatičnim iskustvima u samoj regiji kao i površne, ali raširene paralele između dvije regi-

je. Haibach i Blaić tvrde da je reakcija javnosti u Hrvatskoj i naknadna rasprava o ratu u Ukrajini vođena u sjeni neizbježne usporedbe s povijesnim iskustvima rata u Hrvatskoj (Haibach & Blaić, 2023, 1). Pri tome se Hrvatska nastoji jasno poistovjetiti s Ukrajinom te u isto vrijeme nametnuti ulogu Rusije Srbiji.

Slični su procesi vidljivi i u Srbiji i u Bosni i Hercegovini koje također u stradanju Ukrajine, a možda još i više u priznanju toga stradanja, žele vidjeti i priznanje vlastitih traumatičnih iskustava iz razdoblja devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Borci u ovome ideološkom sukobu koriste ratni sukob na istoku Europe kao priliku za naknadnu sporu pravdu i nametanje vlastitih ideoloških interpretacija prošlosti. Petsinis je analizirao kako je nekoliko krajnje desnih političkih stranaka u Hrvatskoj pokušalo povezati rat u Ukrajini s iskustvima rata u Hrvatskoj (Petsinis, 5. ožujka 2023). To korištenje sukoba na istoku Europe kao suvremenog dislociranog nastavka rata devedesetih može podići tenzije te čak i negativno djelovati na skromne postignute rezultate u bivšoj Jugoslaviji. Pojednostavljene i pogrešne paralele i prečice u kojima bi se zapadni imaginarij sukoba u jednoj regiji preslikao u drugoj recept je za nove probleme i prešutno prihvaćanje urušavanja izvana nametnutih liberalnih standarda na Balkanu. Desničarski ideolozi pri tome svjesno nastoje inauguirati krive paralele kako bi kontrolirali i tlačili manjinske zajednice, nastojeći ih etiketirati i diskvalificirati njihove legitimne zahtjeve. Jasno je kako ne dijele svi načelni stav da je mirna reintegracija bila uspješna ili bar bolja opcija od izvjesne ratne alternative. Primjer odbacivanja mirne reintegracije možemo vidjeti u izjavama današnjeg predsjednika Savjeta za branitelje Grada Vukovara Tomislava Josića koji je povodom obilježavanja međunarodnog priznanja i završetka mirne reintegracije 2017. godine izjavio: “Volio bih da je i Vukovar oslobođen vojnom akcijom, ali drugi su se odlučili za mirnu reintegraciju vodeći se svojim razlozima. Vukovar bi bio sretniji i mirniji grad da je oslobođen vojnim putem” (Paun, 27. siječnja 2017). Dio građana Vinkovaca možda se može prisjetiti i grafita koji je više godina prije obnove stajao na zgradi na uglu Lapovačke i Ulice kneza Mislava na kojemu je pisalo “Nikad više mirna reintegracija”. To je u potpunosti suprotno izjavi današnjeg ministra obrane, a tadašnjeg župana Osječko-baranjske županije Ivana Anušića koji je u Vukovaru 2017., kao izaslanik predsjednika Vlade, rekao: “Držim da smo dosegнули prihvatljivu razinu života u slozi što treba održavati i unapređivati” te pozvao Srbe u Hrvatskoj da budu most Srbiji za članstvo u Europskoj Uniji (Paun, 24. studenoga 2017).

Da je javno žaljenje zbog izostanka vojnog trijumfa i otvoreno odbacivanje često nevoljko prihvaćene mirne reintegracije ipak ekstreman stav mogli bismo se ponadati i na temelju izjava predsjednika same Zajednice povratnika Vukovarsko-srijemske županije Dragutina Glasnovića koji 2022. kaže:

Moramo priznati da je taj proces nešto što se može uzeti kao primjer svim drugim prostorima gdje dolazi do sučeljavanja. Danas, kao posljedica uspješne reintegracije u epicentru tog sukoba, u Vukovaru imamo manje incidenata nego u bilo kojem drugom gradu Hrvatske. Mi smo, kao u romantičarskom zanosu, mislili kako će biti puno više povratnika, ali smo svjesni da se nije napravilo puno toga što još želimo. Međutim, to je proces koji traje i već vidimo velike pomake te moramo biti sretni i zadovoljni. (N1, 15. siječnja 2021)

Njegov kolega Branko Pek, predsjednik Zajednice povratnika Osječko-baranjske županije tada je retorički pitao zašto se mirna reintegracija stavlja u drugi plan u odnosu na Bljesak i Oluju kada je ona po njemu možda čak i iznad i važnija od njih jer su sačuvani ljudski životi (N1, 15. siječnja 2021). Prisjećajući se toga vremena i planova za vojnu intervenciju u Podunavlju, Pek ističe:

I to je bilo praktično već spremno do zadnjeg detalja, međutim, tri ili četiri dana prije nego što je trebao pokrenuti taj proces oslobađanja hrvatskog Podunavlja vojnim putem hrvatsko vrhovništvo je donijelo odluku da se ipak ide mirnim putem zbog toga što je bila procjena između 1.500 i 2.000 mrtvih samo s naše strane, a pitanje je koliko bi onda bilo mrtvih i s druge strane. Predsjednik Tuđman je vjerojatno u to vrijeme procijenio kako se više isplati malo sačekati jer ne bi operacija završila u tri, četiri dana kako je bilo planirano za prethodne dvije operacije. Ovo bi trajalo puno duže. Znalo se kako bi se sigurno Srbija uključila s druge strane jer smo praktično na dometu. Znalo se da bi naš prostor jako stradao jer njihovo topništvo bez problema može gađati i uništavati. Dakle, žrtve ne bi bile samo na frontu, nego bi bio i velik broj civilnih žrtava. (N1, 15. siječnja 2021).

Interesantno je u kontekstu ovih disonantnih tonova u vrednovanju mirne reintegracije vidjeti kako je ambicija da se lekcije iz ovoga perioda podijele s drugima postojala vrlo rano. U početku su iskustvo mirne reintegracije isticali

pojedini političari i sudionici samoga procesa. Oni su time nerijetko, čak i ako su sami bili dio dominantnih grupa ili čak izravni donositelji odluka, pružali kritiku određenih društvenih i političkih tendencija. Dobar primjer za to je Vesna Škare Ožbolt koja 2014. godine u govoru objavljenom u publikaciji Zaklade Friedrich Ebert i Europskog doma u Vukovaru govorila sljedećim riječima:

Imamo više od dvjesto ljudi koji su se izgradili na terenu i koji imaju iskustvo koje u drugim zemljama ljudi nemaju. Imaju iskustvo normalizacije života. To nisu vojnici, oni nemaju iskustvo rata i ratovanja, nego iskustvo uspostave mira, to su specijalni vojnici mira kojih nema u svijetu. To je naš brand, ali mi to ne koristimo jer ne znamo iskoristiti. Upravo iz te mogućnosti da nešto ovdje promijenimo, nismo izvukli ništa jer nismo zadržali te ljude i nismo uspjeli nastaviti proces normalizacije života svih zajednica koje ovdje žive – većinske i više manjinskih koje su ostale živjeti na ovome području. (Škare Ožbolt, 2014, 32)

Na prvom parlamentarnom samitu Krimске platforme premijer Andrej Plenković otvorio je skup rekavši: “Drago mi je da svijet nije ponovio pogreške od prije 30 godina kada Hrvatska nije doživjela opće izraze solidarnosti” (Vlada Republike Hrvatske, 25. listopada 2022). Ranije, 2018. godine, premijer Plenković je u poruci u povodu 26. godišnjice međunarodnog priznanja Hrvatske i 20. godišnjice mirne reintegracije istakao kako izgradnja suživota, mira i integracije u Podunavlju može biti primjer za druge slične sukobe (Plenković, 15. siječnja 2018). Hrvatska diplomacija nudila je iskustvo mirne reintegracije u slučaju sukoba u Ukrajini i u tjednima prije eskalacije 2022. Tada je u siječnju ministar vanjskih poslova Grlić Radman prilikom posjeta Moskvi isticao kako ta ponuda nije usmjerena protiv Rusije jer je i Rusija kao stalna članica Vijeća sigurnosti UN-a glasala za UNTAES te da unatoč lokalnim razlikama to iskustvo ove iznimno uspješne misije može biti od pomoći sukobljenim stranama (Vlada Republike Hrvatske, 17. siječnja 2022).

Sve navedeno nam pokazuje kako u političkim elitama postoji široka suglasnost o pozitivnom vrednovanju mirne reintegracije i potencijalu koji ona pruža za emancipaciju Hrvatske na međunarodnom planu.

/ Zaključak

Među političarima u Hrvatskoj postoji ideja o korisnosti iskustava stečenih u procesu mirne reintegracije, ali uočljiv je i izostanak spremnosti da se taj proces doživi kao trajni, koji se realizira i nakon okončanja formalne UNTAES-ove misije i povratka hrvatskih državnih institucija u Podunavlje. Više je hrvatskih dužnosnika isticalo značaj mirne reintegracije i potrebu da se više učini na njezinu vrednovanju u društvu. Država je 2019. u službeni kalendar uvela i spomendan kojim se obilježava ovo iskustvo. Ipak, brojni su izazovi na koje još uvijek treba odgovoriti ukoliko bi se uistinu željelo osigurati stvarna ravnopravnost svih zajednica i pojedinaca u Podunavlju kao prostoru dodira, isprepletenosti i raznolikosti. Tek tada bi primjer UNTAES-a, kao slučaj mira bez teritorijalne autonomije, učinilo atraktivnim sukobljenim stranama u nekom drugom kontekstu. U želji da se zadovolji desničarske grupe koje su se nametnule kao čuvari nedodirljive ratne pobjede, ni danas se ne pridaje dovoljno pažnje na rizike za imidž Hrvatske u svijetu koji stvara svaka zadržka, nespремnost da se prihvate posve uobičajeni međunarodni standardi zaštite manjinskih prava, neravnopravnost među zajednicama kao i ekonomska i demografska devastacija područja koje je bilo pod upravom UNTAES-a. Odabir da se određena pitanja ne rješavaju i ponašanje kako ti izazovi i problemi ne postoje, ne može biti u najboljem interesu zemlje koja želi biti primjer drugima i želi prezentirati svoju priču o uspjehu. Minimum poštovanja prema zemljama, društvima i zajednicama kojima nudimo svoja iskustva treba uključivati i očekivanje da ta prezentacija neće biti tek nekritički prihvaćena već će biti izložena evaluaciji i preispitivanju koje trenutnu situaciju u Podunavlju neće ocijeniti kao primjer željene i ljepše budućnosti.

Priča o UNTAES-u nije samo priča o reintegraciji teritorija i zajednica. Ujedno je to i priča o lokalnim i međunarodnim institucijama i resursima. Kao primjer značajnog međunarodnog investiranja u rješavanje jednog lokalnog sukoba, UNTAES se može učiniti atraktivnim aspiracijskim modelom za druge konflikte u kojima sukobljene strane vjeruju da nepristrana međunarodna uprava može pomoći u postizanju mira. Osiguravanje značajnih resursa, posvećenost vodećih regionalnih i svjetskih sila te jasan mandat, karakteristike su koje mogu biti poželjne zemljama koje se i same suočavaju sa sličnim sukobima. Hrvatska može ponuditi iskustva i argumente o razlozima zbog

kojih je pristala na mirnu reintegraciju ovoga dijela svog teritorija. Moglo bi se pokazati zašto je mirna reintegracija bila ispravan odabir i što je jedna mala i nova država dobila ili izbjegla odabirom ove alternative nastavku rata. Pri tome se u projekciji meke moći mora razraditi i strategija na više razina djelovanja, u koju treba uključiti i aktere na razinama nižim od državne. Od iznimne je važnosti u tu strategiju uključiti i manjinske institucije koje su nastale u razdoblju mirne reintegracije i njime su najsnažnije obilježene.

Primjeri iz nekih drugih zemalja nam pokazuju kako ni dosadašnji propusti, koji ne umanjuju najvažnija postignuća, ne sprečavaju hrvatske vlasti i institucije da ih u budućnosti isprave i pokažu kako se i u ovom slučaju uspjelo premostiti složeno povijesno nasljeđe i dugotrajne društvene sukobe. Hrvatska bi, kada od Podunavlja jednom učini ogledni primjer i most ka širem porječju Dunava, imala znatno bolju poziciju iz koje bi samouvjereno mogla nastupati u okvirima širih grupacija i inicijativa.

I / Literatura

Akashi, Yasushi (2012). 12. An Assessment of the United Nations Transitional Authority in Cambodia (UNTAC). U: Sothirak, Pou & Wade, Geoff & Hong, Mark (urednici). *Cambodia: Progress and Challenges Since 1991*. ISEAS – Yusof Ishak Institute.

Barić, Nikica (2011). Srpska oblast Istočna Slavonija, Baranja i Zapadni Srijem – od “Oluje” do dovršetka mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja (prvi dio). *Scrinia Slavonica*, 11(1), 393–454. <https://hrcak.srce.hr/78173>

Barma, Naazneen H. (2017). *The Peacebuilding Puzzle: Political Order in Post-Conflict States*. Cambridge University Press.

Barnett, Michael & Duvall, Raymond (2005). Power in International Politics. *International Organization*, 59(1), 39–75.

<https://doi.org/10.1017/S0020818305050010>

Butigan, Sanja (26. travnja 2019). Ili zabrana za teške kamione ili blokada ceste. *Glas Slavonije*. dostupno na: [https://www.glas-slavonije.hr/397498/4/Ili-zabrana-za-teske-kamione-ili-blokada-cestе](https://www.glas-slavonije.hr/397498/4/Ili-zabрана-za-teske-kamione-ili-blokada-cestе) pristupljeno: 3. ožujka 2024.

Chesterman, Simon (2005). *You, The People: The United Nations, Transitional Administration, and State-Building*. Oxford University Press.

Chong, Alan (2010). Small state soft power strategies: virtual enlargement in the cases of the Vatican City State and Singapore. *Cambridge Review of International Affairs*, 23(3), 383–405. <https://doi.org/10.1080/09557571.2010.484048>

Cvek, Sven & Račić, Jasna & Ivčić, Snježana (2019). *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987. — 1991.* Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju. Dostupno na: <http://borovo1988.radnickaprava.org/hr/borovo-u-strajku> pristupljeno: 1. ožujka 2024.

Filipchuk, Vasyl & Oktysiuk, Anatolij & Yaroshenko, Yevhen. (2017). *International interim administration as a model for conflict resolution in Donbas.* International Centre for Policy Studies.

Filipović, Vladimir (2022). Srpska pobuna u selima vukovarske općine 1990. — 1991. *Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 22(1), 291—319 <https://hrcak.srce.hr/clanak/413781>

Goetschel, Laurent (2013). Introduction to Special Issue: Bound to be peaceful? The changing approach of Western European small states to peace. *Swiss Political Science Review*, 19(3), 259—278. <https://doi.org/10.1111/spsr.12047>

Haibach, Holger & Blaić, Luka (2023). *Kroatien: Politische und gesellschaftliche Auswirkungen ein Jahr nach Beginn des russischen Angriffskriegs gegen die Ukraine.* Konrad-Adenauer-Stiftung e. V. <https://www.kas.de/de/web/guest/laenderberichte/detail/-/content/kroatien-politische-und-gesellschaftliche-auswirkungen-ein-jahr-nach-beginn-des-russischen-angriffsk>

Hayball, Harry Jack (2015). *Serbia and the Serbian Rebellion in Croatia (1990 — 1991).* (Doctoral thesis, Goldsmiths College, London, UK). dostupno na: <http://research.gold.ac.uk/12301/> pristupljeno: 1. ožujka 2024.

Henne, Peter S. (2022). What We Talk About When We Talk About Soft Power. *International Studies Perspectives*, 23(1), 94—111. <https://doi.org/10.1093/isp/ekab007>

Izvješće o provedenom savjetovanju (n.d.). Izvješće o provedenom savjetovanju – Javno savjetovanje o Prijedlogu Pravilnika o određivanju javnih cesta po kojima se mora odvijati tranzitni promet teretnih vozila kroz Republiku Hrvatsku. *e-Savjetovanja*. dostupno na: <https://esavjetovanja.gov.hr/Econ/EconReport?entityId=16124&SortBy=SliceSortOrder&Order=Descending&fbclid=IwAR0YvfzckeHYGSUmUIA2SqsQdaQM-HLP84xmDpdjIqQBTKsIYqDUV70E> pristupljeno: 3. ožujka 2024.

Jandroković, Gordan (20. svibnja 2008). Ministar Gordan Jandroković je sudjelovao na tematskoj raspravi Vijeća sigurnosti UN-a. Ministarstvo vanjskih i europskih poslova. dostupno na: <https://mvpep.gov.hr/vijesti-i-najave-88038/ministar-gordan-jandrokovic-je-sudjelovao-na-tematskoj-raspravi-vijeca-sigurnosti-un-a/159127> pristupljeno: 3. ožujka 2024.

Jović, Dejan (2017). *Rat i mit. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj.* Fraktura.

Milanović, Zoran (24. listopada 2012). Tri pitanja HDUN-a za g. Zorana Milanovića, predsjednika Vlade Republike Hrvatske, u povodu 24. listopada, Dana Ujedinjenih naroda. Hrvatsko društvo za Ujedinjene narode. dostupno na: <http://una-croatia.org/2012/10/24/tri-pitanja-hdun-a-g-zorana-milanovica-predsjednika-vlade-republike-hrvatske-povodu-24-listopada-dana-ujedinjenih-naroda/> pristupljeno: 3. ožujka 2024.

- Ministarstvo vanjskih i europskih poslova (25. srpnja 2019). UNTAES. Ministarstvo vanjskih i europskih poslova. dostupno na: <https://mvep.gov.hr/multilateralni-odnosi/medjunarodna-sigurnost/medjunarodne-mirovne-misije-i-operacije/medjunarodne-mirovne-misije-na-tlu-rh/untaes/22700> pristupljeno: 3. ožujka 2024.
- Ministarstvo vanjskih i europskih poslova (15. siječnja 2023). 25. obljetnica mirne reintegracije Hrvatskog Podunavlja. Ministarstvo vanjskih i europskih poslova. dostupno na: <https://mvep.gov.hr/press/25-obljetnica-mirne-reintegracije-hrvatskog-podunavlja/253104> pristupljeno: 3. ožujka 2024.
- Ministarstvo vanjskih i europskih poslova (15. siječnja 2024). Obilježavanje 32. obljetnice međunarodnog priznanja Republike Hrvatske i 26. obljetnice mirne reintegracije Hrvatskog Podunavlja. Ministarstvo vanjskih i europskih poslova. dostupno na: <https://mvep.gov.hr/press/obilježavanje-32-obljetnice-medjunarodnog-priznanja-republike-hrvatske-i-26-obljetnice-mirne-reintegracije-hrvatskog-podunavlja/271247> pristupljeno: 3. ožujka 2024.
- Mubi Brighenti, Andrea (2016). Antonio Gramsci's Theory of the Civil Society. U Moebius, Stephan & Nungesser, Frithjof & Scherke, Katharina (eds) *Handbuch Kultursoziologie*. Springer Reference Sozialwissenschaften.
- N1 (21. siječnja 2021). Odana počast i predstavljena knjiga "Mirna reintegracija – pobjeda razumom. N1. dostupno na: <https://n1info.hr/vijesti/odana-pocast-i-predstavljena-knjiga-mirna-reintegracija-pobjeda-razumom/> pristupljeno: 3. ožujka 2024.
- Narodne novine (15. studenog 2019.). Odluka o proglašenju zakona o blagdanima, spomendanima i neradnim danima u Republici Hrvatskoj. Narodne novine. 110/2019, dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2019_11_110_2212.html
- Nye, Joseph S. Jr. (1990). Soft Power. *Foreign Policy*, 80, 153–171. <https://doi.org/10.2307/1148580>
- Office of the Secretary of Defense (16. studenog 1995). *Paper re Implementing a Peace Agreement in Eastern Slavonia*, Clinton Digital Library. <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12596>
- Panke, Diana & Gurol, Julia (2018). Small States as Agenda-setters? The Council Presidencies of Malta and Estonia. *Journal of Common Market Studies*, 56, 142–151. <https://doi.org/10.1111/jcms.12767>
- Pareto, Vilfredo (2011). *Uspori i pad elita*. Feniks knjiga.
- Paun, Milan (27. siječnja 2017). Obilježena 25. obljetnica međunarodnog priznanja Hrvatske i 19. godišnjica dovršetka procesa mirne reintegracije: Gradimo bolju Hrvatsku. *Vukovarske novine*, 627, 2.
- Paun, Milan (24. studeni 2017). 22. godišnjica potpisivanja Erdutskog sporazuma: Jeremić: Želimo dati doprinos razvoju i prosperitetu Hrvatske. *Vukovarske novine*, 648, 18.
- Peti dan (25. siječnja 2019). Nadriliječništvo i Podunavlje. *Hrvatska radiotelevizija*. dostupno na: <https://hrti.hrt.hr/home?id=a261de38-b320-10f8-7a17-560300e4a571> pristupljeno: 1. ožujka 2024.

Petsinis, Vassilis. (8. ožujka 2023). The repercussions of the war in Ukraine on Croatia's Far Right. U Gilles Ivaldi i Emilia Zankina. (urednici). *The Impacts of the Russian Invasion of Ukraine on Right-wing Populism in Europe*. European Center for Populism Studies (ECPs). <https://doi.org/10.55271/rp0014>

Plenković, Andrej (21. rujna 2017). Address of Andrej Plenković PM of the Republic of Croatia at the 72nd session of the General Assembly of the UN. Vlada Republike Hrvatske. dostupno na: <https://vlada.gov.hr/news/address-of-andrej-plenkovic-pm-of-the-republic-of-croatia-at-the-72nd-session-of-the-general-assembly-of-the-un/22471> pristupljeno: 3. ožujka 2024.

Plenković, Andrej (15. siječnja 2018). Ponošni na dosadašnja postignuća nastavljamo s reformama za bolju Hrvatsku. *Dnevnik.hr*. <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/andrej-plenkovic-ponosni-na-dosadasnja-postignuca-nastavljamo-s-reformama-za-bolju-hrvatsku---503153.html>

Ponoš, Tihomir & Vukobratović, Nikola & Bajto, Nikola. (2022). Хисторичар. U: Bajto, Nikola (ur.). *CHB / SNV 25*. Srpsko narodno vijeće, Zagreb.

Razmjetaiev, Andrii. (2019). International Administration in Donbas: Ways of Implementation on the Basis of Experience of Peacekeeping Processes in the Balkans and in East Timor. *De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności*, 1, 135—143. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=799498>

Repnikova, Maria (21. lipnja 2022). “The Balance of Soft Power: The American and Chinese Quests to Win Hearts and Minds.” *Foreign Affairs*, 101(4), 46—51.

<https://www.foreignaffairs.com/china/soft-power-balance-america-china>.

Sasse, Gwendolyn. (22. rujna 2017). A UN Mission for Ukraine's Donbas?. *Zois Spotlight* 22/2017, https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/archiv-2017/a-un-mission-for-ukraines-donbas?tx_form_formframework%5Baction%5D=perform&tx_form_formframework%5Bcontroller%5D=FormFrontend&cHash=4da98b6b8622ccde54095b1e498af33

Stjepanović, Dejan (2015). Territoriality and Citizenship: Membership and Sub-State Polities in Post-Yugoslav Space. *Europe-Asia Studies*, 67(7), 1030—1055. <https://doi.org/10.1080/09668136.2015.1068743>

Stubbs, Paul (2023). *Socialist Yugoslavia and the Non-Aligned Movement. Social, Cultural, Political, and Economic Imaginaries*. McGill-Queen's University Press.

Škare Ožbolt, Vesna (2014). Najvažnije mjere koje treba poduzeti za ostvarivanje ciljeva mirne reintegracije. U: Antunović Lazić, Dijana (ur.). *Mirna reintegracija hrvatskog Podunavlja – Zaboravljeni mirovni projekt?*. Friedrich-Ebert-Stiftung & Europski dom Vukovar

Kopajtich-Škrlec, Nives (2012). Područno ustrojstvo u Republici Hrvatskoj, problemi i perspektiva. *Sveske za javno pravo*, 3(8), 17—26. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=535659>

Umland, Andreas. (2016). Why and How a Combined UN/EU Peacekeeping Mission Could Disentangle the Donbas Conundrum. *IndraStra Global*, 2(4). <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/48568>

- U.S. Department of State (18. studenog 1995). Department of State Paper re Eastern Slavonia Transitional Administration, Clinton Digital Library. <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12598>.
- Vlada Republike Hrvatske (25. listopada 2022). By supporting Ukraine the world did not repeat mistake from Croatia case in 1990s. Vlada Republike Hrvatske. <https://vlada.gov.hr/news/by-supporting-ukraine-the-world-did-not-repeat-mistake-from-croatia-case-in-1990s/36269>
- Vlada Republike Hrvatske (25. siječnja 2022). Grlić Radman i Lavrov o jačanju poslovnih veza i suradnji u turizmu, kulturi, znanosti i sportu. Vlada Republike Hrvatske. <https://vlada.gov.hr/vijesti/grlic-radman-i-lavrov-o-jacanju-poslovnih-veza-i-suradnji-u-turizmu-kulturi-znanosti-i-sportu/33744>
- Vuković, Siniša (2015). Soft Power, Bias and Manipulation of International Organizations in International Mediation. *International Negotiation*, 20(3), 414—443. <https://doi.org/10.1163/15718069-12341315>
- Vuving, Alexander (1 rujna, 2009). *How Soft Power Works*. Tekst pripremljen za Godišnji susret Američke asocijacije za političke znanosti APSA <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1466220>

MIRKO SAVKOVIĆ
Ludwig-Maximilians-Universität München

Potentials and Limitations of the UNTAES Experience in Projection of Croatian Soft Power in International Conflict Resolution Efforts

In 2019, Croatia instituted the Day of the Peaceful Reintegration of the Croatian Danube Region, commemorating it officially for the first time in early 2020, coinciding with the Day of International Recognition. This new holiday signifies an increasing interest among Croatian political elites in a previously overlooked aspect of local peacebuilding history, which stands in contrast to the prevalent nationalist celebrations of wartime victories. However, the aspiration to share the experience of peaceful reintegration with other nations, particularly Ukraine, is hindered by a lack of strategic planning essential for effective implementation as well as insufficient progress in protection of national minorities rights. Case studies from older EU member states illustrate that long-standing deficiencies in peacebuilding do not necessarily preclude Croatia, as a small nation and a member of

major Western multilateral organizations, from addressing these challenges in the future. For a successful strategy, it is imperative that Croatia actively involves organizations representing the Serbian community, which emerged during this transitional period and were profoundly affected by the reintegration, in its efforts to share the experiences of the UNTAES on an international scale.

KEYWORDS: *UNTAES, Danube region, soft power, Foreign Affairs of Croatia, United Nations*

Carinske ispostave na granici Hrvatske i Srbije od 1991. do 1999. godine

NENAD GRGURICA
samostalni istraživač

Društvena kretanja, političke promjene i vojne aktivnosti koje su zahvatile područje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije tijekom devedesetih poremetile su prometne i ekonomske kontakte između Hrvatske i Srbije. S obzirom da su od 1991. međurepubličke granice postale međudržavne granice potrebno je bilo promijeniti pravni okvir, a također provesti prilagodbu u području prometa i gospodarstva. Prelasci stanovništva iz pograničnog područja i ostalih putnika preko graničnih prijelaza, postali su predmet analiziranja u području statistike, a zbog vremenskog odmaka i historiografije. Zbog navedenih činjenica rad carinskih sustava u takvom okruženju, osim temeljne fiskalne i sigurnosne uloge, imao je i društveno-socijalni kontekst. Cilj rada je na temelju objavljenih propisa u službenim glasnicima SFRJ, RSK, SBO, SRJ i RH te ostalih dostupnih izvora prikazati prijelaze stanovništva, putnika, prijevoznih sredstava i roba kroz carinske ispostave na granici Hrvatske i Srbije od 1991. do 1999. godine.

KLJUČNE RIJEČI: Savezna uprava carina SFRJ, Uprava carina RSK, Uprava carina SBO, Savezna uprava carina SRJ, Prijelazna carinska služba UNTAES, Carinska uprava RH

/

Usprkos mogućnosti republika da kreiraju vlastitu poreznu politiku, carinski sustav u SFRJ bio je isključivo u nadležnosti saveznih institucija.

Carinski prihodi nisu bili dio republičkog proračuna¹ jer su carine te druge carinske pristojbe bili izvorni prihodi Federacije.²

Savezna uprava carina imala je 40 carinarnica i 255 carinskih ispostava.³ Na području Hrvatske funkcioniralo je 10 carinarnica⁴, a na području Srbije 14 carinarnica (Zlatanović, 2008: 8). Jugoslavenski ustroj carinskih ispostava nije bio usklađen s republičkim granicama pa su pojedine carinarnice imale nadležnost na dijelovima dviju republika.⁵ Raspadom SFRJ promijenjen je povijesni tijek carinske službe. Promijenjene su lokacije graničnih prijelaza i došlo je do migracije gotovo cijelog carinskog sustava (Begović, Vasović, Vuković, Mijatović, Sepi, 2002: 99). Zabrana Saveznog izvršnog vijeća o uspostavljanju graničnih prijelaza unutar SFRJ i pokušaji održavanja jedinstvenog carinskog sustava nisu uspjeli.⁶

/ Carinski sustav 1991.

Demokratska Federativna Jugoslavije je stvorila carinski sustav 1945. na kraju 2. svjetskog rata⁷, a jedinstveno jugoslavensko carinsko područje počelo se urušavati 1990.⁸

Srbija je od 23. listopada 1990. ukinula Federaciji isključivo pravo naplate carinskih prihoda na državnoj granici, a istovremeno preuzela ovlasti za samostalno propisivanje carina i izvozne politike. Donesen je zakon o porezu

1 Izmjene i dopune budžeta Socijalističke Republike Hrvatske za 1990. godinu, *Narodne novine* (Zagreb), 18 (1990).

2 Zakon o financiranju Federacije, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd), 55 (1990).

3 HR-CU: Izvještaj o radu carinske službe za 1990. godinu, Savezna uprava carina, Beograd, februar 1991. godine

4 Ramljak, O; Šmidt, J; Marić, D. 20. 06. 1991. Drugi dana rada Sabora Republike Hrvatske, *Slobodna Dalmacija*, 49 (14566): 5.

5 Odlučba o prenehanju dela carinske izpostave Umag Carinarnice Koper, *Uradni list Republike Slovenije* (Ljubljana), 21 (1992).

6 Naredba o zabrani uspostavljanja takozvanih graničnih prelaza unutar teritorije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, *Službeni list SFRJ* (Beograd), 47 (1991).

7 Odluke Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije* (Beograd), 8 (1945).

8 Žarković, D; Boarov, D; Rusovac, O; Ninčić, R. 20. 06. 1990. Počeo carinski rat, *Vreme*, 1 (1): 5.

na promet roba⁹ i zakon o mjerama kojim je prihode od carina preusmjerila na republički račun.¹⁰ Tijekom 1990. godine i Socijalistička Republika Crna Gora donijela je uredbu kojim preuzima pravo naplate carine od federacije¹¹ baš kao i Socijalistička Republika Makedonija koja je preusmjerila carinske prihode s federalnog na republički račun.¹² U lipnju 1991. Slovenija je donijela odluku da se naplaćene carine i ostale uvozne pristojbe na svom području zadrže u slovenskom proračunu.¹³ Zbog odluka republika o preusmjeravanju novčanih tokova došlo je do narušavanja ekonomskog sustava SFRJ.¹⁴

Pokušaji SIV-a u svibnju 1991. da se onemogući preusmjeravanje carinskih pristojbi na republičke račune¹⁵ kao i propisi o postupanju prigodom naplate carine nisu donijeli rezultate.¹⁶

Političko i gospodarsko razilaženje dovelo je do promjena u pravnom i fiskalnom području (Zlopaša, Mataga, Maleš, Grgurica, Premec, Kučinec, 2021: 7). Robna razmjena između republika SFRJ u sklopu ukupne razmjene tijekom sedamdesetih godina koja je iznosila 27,7 % u osamdesetima je smanjena na 21,1 % (Šabotić, Drinčić, Vujović, 2022: 149). Iz carinskih deklaracija za uvoz i izvoz vidljivo je gospodarsko okruženje koje je kontinuirano imalo negativan saldo odnosno veću stopu uvoza od izvoza (Brekalo, 2009: 103, 104).

- 9 Zakon o posebnom porezu na promet roba i usluga određenog porekla i posebnim taksama, *Službeni glasnik Republike Srbije* (Beograd), 6 (1990).
- 10 Zakon o merama koje se mogu preduzimati radi sprečavanja poremećaja proizvodnje, prometa i razvoja u Republici Srbiji, *Službeni glasnik Republike Srbije* (Beograd), 6 (1990).
- 11 Uredba o uplati i usmjeravanju sredstava Fonda Federacije, osnovnog poreza na promet proizvoda i usluga u prometu, carina, uvoznih i drugih dažbina, *Službeni list Socijalističke Republike Crne Gore* (Titograd), 48 (1990).
- 12 Odluka o privremenom uplaćivanju i usmjeravanju dijela osnovnog poreza na promet proizvoda i usluga u prometu i naplaćenih carina, drugih uvoznih pristojbi i ležarine, *Služben vesnik na Socijalistička Republika Makedonija* (Skopje), 42 (1990).
- 13 Odlok o načinu plaćevanja carine in drugih uvoznih dajatev v Republici Sloveniji, *Uradni list Republike Slovenije*, (Ljubljana), 26 (1991).
- 14 Zaključci Vijeća republika i pokrajina Skupštine SFRJ, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd), 26 (1991).
- 15 Odluka o osiguravanju izvršavanja saveznih propisa o naplati carine i drugih uvoznih pristojbi, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd), 37 (1991).
- 16 Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o uvjetima za podizanje robe ispod carinskog nadzora prije uplate carine i drugih uvoznih pristojbi, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd), 40 (1991).

Temeljno carinsko zakonodavstvo koje je bio u primjeni na području SFRJ početkom devedesetih sastojalo se od *Zakona o carinskoj službi* iz 1987.¹⁷ i *Carinske tarife* iz 1989.¹⁸ Na temelju *Carinskog zakona* donesenog 1976.¹⁹ zadnje izmjene i dopune Carinskog zakona²⁰ koji je donijela Skupština SFRJ bile su iz 1989., dok je pročišćeni tekst Zakona²¹ donijela Zakonodavna-pravna komisija Vijeća republika i pokrajina Skupštine SFRJ u lipnju 1990. (Delibašić, 1991: 14).

Organizacija Savezne uprave carina uz međurepubličku hrvatsko-srpsku granicu sastojala se od Carinarnice Osijek u sklopu koje je bila Carinska ispostava Vukovar te Carinarnice Novi Sad pri kojoj je bila Carinska ispostava Bačka Palanka i Carinarnice Bezdan sa carinskim ispostavama Apatin i Bezdan.²²

Republika Hrvatska je dan nakon proglašenja neovisnosti, 26. lipnja 1991., donijela Zakon o carinskoj službi (Heđbeli, 2011: 153, 154). Odlukom o raskidu državno-pravnih veza sa SFRJ završeno je prijelazno razdoblje nadzora nad graničnim prijelazima od strane Savezne uprave carina sukladno Brijunskom sporazumu iz srpnja 1991. (Pofuk i Miškulin, 2014: 55, 56) te od 8. listopada 1991. Hrvatska više nije bila pravno, fiskalno i gospodarski dio carinske unije unutar SFRJ.²³

Vlada Republike Hrvatske je na sjednici 7. listopada 1991. donijela odluku o graničnim prijelazima RH. Preuzeti su postojeći cestovni, željeznički, zračni, pomorski i riječni međunarodni granični prijelazi na hrvatskoj državnoj granici te sezonski pomorski i povremeni cestovni granični prijelazi. Određeni su novi granični prijelazi prema Sloveniji te kontrolne točke na granicama

17 Zakon o izmenama i dopunama Zakona o carinskoj službi, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd), 49 (1987).

18 Zakon o carinskoj tarifi, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd), 34 (1989).

19 Carinski zakon, *Službeni list Socijalističke Federativne republike Jugoslavije* (Beograd), 10 (1976).

20 Zakon o izmjenama i dopunama Carinskog zakona, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, (Beograd), 70 (1989).

21 Carinski zakon (prečišćen tekst), *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd), 34 (1990).

22 Pravilnik o načinu popunjavanja i podnošenja isprava u carinskom postupku, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd), 17 (1975).

23 Jakovljević, I. 31. 12. 1991. Hrvatski dinar mora uspjeti: Intervju s dr. Antom Čičin-Šainom, guvernerom Narodne banke Hrvatske, *Danas*, 10 (515): 31.

sa Srbijom, Crnom Gorom i Bosnom i Hercegovinom.²⁴ Carinarnice i ustrojstvene jedinice smještene na granici prema Mađarskoj, u morskim i zračnim lukama, poštama carinjenja i željezničkim kolodvorima te ostalim unutar-njim robnim ispostavama preuzeti su od Savezne uprave carina i nastavili su s radom. Radi dovođenja u funkcionalnost cjelokupnog carinskog sustava ustrojeni su carinski referati²⁵ i ispostave na novim uspostavljenim graničnim prijelazima prema Sloveniji²⁶ i BiH.²⁷ U cilju stvaranja vlastitog carinskog sustava ustrojeno je 47 carinskih ispostava i 43 carinska referata sa svrhom kontroliranja novonastalih granica (Birek, 1992: 18). Zbog ratnih aktivnosti na granici sa Srbijom, Crnom Gorom i dijelovima Bosne i Hercegovine, osim na graničnim prijelazima gdje je ustrojen carinski sustav Herceg-Bosne, carinske ispostave nisu ni otvorene.²⁸

/ Carinske ispostave od 1992. do 1996.

Savezna uprava carina SFRJ donijela je odluku po kojoj od 1. siječnja 1992. počinju s radom carinske ispostave u Belom Manastiru i Kneževu kao ustrojstvene jedinice Carinarnice Sombor i Carinski referat Knin u sklopu Carinarnice Bosanski Novi.²⁹ Od travnja 1992. donesene su odluke o osnivanju Carinarnice Knin.³⁰ i Carinarnice Vukovar pri Saveznoj upravi carina SFRJ.³¹ Odmah po svom stvaranju SRJ je donijela uredbu o graničnim prijelazima prema Hrvat-

24 HR-VRH: Odluka o graničnim prijelazima u Republici Hrvatskoj, Vlada Republike Hrvatske, KLASA: 300-01/91-01/5, URBROJ: 5030115-91-2, Zagreb, 7. listopada 1991.

25 Rješenje o početku rada Carinskog referata Harmica Carinarnice Zagreb, *Narodne novine* (Zagreb), 38 (1992).

26 Rješenje o početku rada Carinske ispostave Krapina Carinarnice Zagreb, *Narodne novine* (Zagreb), 59 (1991).

27 Rješenje o početku rada Carinske ispostave Županja Carinarnice SlavonSKI Brod, *Narodne novine* (Zagreb), 38 (1992).

28 Odluka o graničnim prijelazima prema Republici Hrvatskoj, *Narodni list Hrvatske Republike Herceg-Bosne* (Mostar), 6 (1992).

29 Rešenje o početku rada carinskih ispostava i referata, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd), 96 (1971).

30 Rešenje o osnivanju Carinarnice Knin, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd), 27 (1992).

31 Rešenje o osnivanju Carinarnice Vukovar, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd), 27 (1992).

skoj naveden prijelaz Debeli Brijeg, dok su prijelazi Batrovci, Bačka Palanka, Bogojevo, Bezdan i Šid kategorizirani kao prijelazi prema “teritorijama pod zaštitom Ujedinjenih nacija”.³²

RSK je uz temeljno carinsko zakonodavstvo, *Carinski zakon* i *Zakon o carinskoj tarifi* (Paspalj, 1996: 161. 163). donijela *Uredbu o određivanju graničnih prijelaza*. Prema uredbi trebalo je izgraditi 35 cestovna i željeznička granična prijelaza prema Hrvatskoj, Mađarskoj, BiH, Saveznoj Republici Jugoslaviji (SRJ) i prema Republici Srpskoj te tri granična prijelaza na zračnim lukama.³³

Ustrojene su tri carinarnice (Vukovar, Dvor na Uni, Knin) s deset carinskih ispostava u kojima je bilo sistematizirano 277 carinskih službenika.³⁴ Tijekom 1994. došlo je od izmjene ustroja na način da je Carinska ispostava Beli Manastir podignuta na višu razinu i postala četvrta carinarnica RSK.³⁵ Prema pravilniku o organizaciji i sistematizaciji Uprave carina RSK iz 1992. na granici prema SRJ pri Carinarnici Vukovar bile su ustrojene Carinska ispostava Vukovar i Carinska ispostava Beli Manastir. Granični carinski referati bili su Ilok, Erdut i Tovarnik pri Carinskoj ispostavi Vukovar, a granični carinski referat Batina pri Carinskoj ispostavi Beli Manastir.³⁶

Dolaskom mirovnih snaga u sektoru “Istok” UNPROFOR je povremeno kontrolirao promet na mostovima na graničnim prijelazima Batina, Erdut i Ilok jer je temeljem rezolucije Vijeća sigurnosti UNPROFOR imao ovlasti kontrole granice između Hrvatske i Srbije.³⁷

Između provođenja vojno-redarstvene operacije *Oluja* i potpisivanja Erdutskog sporazuma sve institucije RSK za područje Srijemsko-baranjske oblasti prešle su u nadležnost lokalnih vlasti (Buha, 2019: 296), a tako je bio

32 Uredba o određivanju graničnih prelaza i kontroli prelaženja državne granice, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd), 2 (1992).

33 Uredba o određivanju graničnih prijelaza i kontroli prelaženja državne granice, *Službeni glasnik Republike Srpske Krajine* (Knin), 10 (1993).

34 HR-DAVU-ASCV: Pravilnik o organizaciji i sistematizaciji poslova u Upravi carina Republike Srpske Krajine, Republika Srpska Krajina, Uprava carina, Knin, juli 1992. godine, HR-DAVU-VK-427; Carinska uprava Osijek – Carinske ispostave: Vukovar, Tovarnik, Ilok 1993 – 1998.

35 Odluka o osnivanju Carinarnice Beli Manastir, *Službeni glasnik Republike Srpske Krajine* (Knin), 18 (1994).

36 HR-DAVU-ASCV: Republika Srpska Krajina, Uprava carina, Knin, juli 1992. godine, fond 427, Carinska uprava Osijek – Carinske ispostave: Vukovar, Tovarnik, Ilok 1993 – 1998., Pravilnik o organizaciji i sistematizaciji poslova u Upravi carina Republike Srpske Krajine, juli 1992. godine.

37 Na graničnim prijelazima između Hrvatske i Srbije UNPROFOR blokirao mostove kod Iloka i Erduta. 31. 10. 1992., *Glas Slavonije*, 73 (14599): 32.

prilagođen i carinski sustav.³⁸ Prijelaz roba preko granice bio je zakonski određen³⁹, a prijelaze osoba i vozila nadzirao je UNTAES.⁴⁰

Prijelazna uprava Ujedinjenih naroda za istočnu Slavoniju, Baranju i zapadni Srijem, odnosno UNTAES (United Nations Transitional Administration in Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium) temeljem Rezolucije 1037 koje je donijelo Vijeće sigurnosti 15. siječnja 1996. imala je, između ostalih civilnih i vojnih zadataka, ovlasti u uspostavljanju cestovnog i željezničkog prometa između RH i SRJ te otvaranja graničnih carinskih ispostava (Holjevac Tuković, A. 2015: 84).

Nadzor Prijelazne uprave (UNTAES) nad područjem istočne Slavonije započeo je 15. siječnja 1996., a već u veljači počele su pripreme s Carinskom upravom RH u svezi otvaranja carinskih ispostava (Kraljević, 2009: 61). Jedna od zadaća UNTAES-a bila je izdavanje dozvola prigodom uvoza roba u Podunavlje.⁴¹ Do ustrojavanja Prijelazne carine pregledavanje kamiona i provjeru dokumentacije⁴² trebali su obavljati međunarodni granični promatrači koji su se od svibnja 1996. nalazili na šest graničnih prijelaza prema Mađarskoj i Jugoslaviji. Postaje graničnih promatrača nalazile su se u Iloku i Belom Manastiru (Kevo, 2018: 18).

Odlukom da se, nakon *Bljeska i Oluje*, Podunavlje vrati u državno-pravni sustav RH mirnom reintegracijom (Kevo, 2018: 33) stvoreni su uvjeti za potpisivanje Erdutskog sporazuma, potpisanog 12. studenog 1995. Temeljnim sporazumom o istočnoj Slavoniji, Baranji i zapadnom Srijemu RH je dala suglasnost i ovlaštenja međunarodnim promatračima za provedbu kontrole na graničnim prijelazima prema SRJ (Škare-Ožbolt, Vrkić, 1998: 29).

38 HR-DAVU: Republika Srpska Krajina. Uprava carina Dvor na Uni. Carinarnica Vukovar – Vukovar (1991 — 1997); 1991. — 1997., fond 427, kut. 25, Republika Srpska Krajina, Srpska oblast Slavonija, Branja i Zapadni Srem, Carinarnica Vukovar, Carinski referat Erdut-most, Erdut, 06.07.1996., Spisi, Raspored godišnjih odmora za 1996. I deo.

39 Uredba o utvrđivanju količina cigareta koje se mogu prodavati u Republiku Srpsku i Sremsko-Baranjsku Oblast bez plaćanja poreza na promet, *Službeni glasnik Republike Srbije* (Beograd), 36 (1996).

40 Border regime, Department of Public Information, United Nations, 22 December 1997. <http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/untaes.htm>, Pristupljeno: 15. listopada 2018.

41 Korman, I. 27. 01. 1997. Ravnatelj Carinske uprave RH mr. Josip Knezić, u povodu Međunarodnog dana Carine posjetio granične prijelaze u Batini i Kneževu, *Glas Slavonije*, 80 (24333): 2.

42 Singh, K. 1997. Nadgledanje granice utječe na promet, *UNTAES bilten*, 2 (11): 1.

Sporazumom o normalizaciji RH i SRJ određeno je sklapanje međusobnih ugovora o cestovnom, željezničkom, zračnom i riječnom prometu te prekogranični ulaz i izlaz vozila i putnika⁴³, a u tehničko-stručnim sastancima za otvaranje prometnica i graničnih prijelaza sudjelovali su predstavnici carinske službe (Bobetko, Grgić, Ivakić, Ivančić, Ramadan, Vrkić, Zelić, 2016: 46, 48). U sklopu normalizacije odnosa između RH i SRJ otvorena je prva Carinska ispostava Bajakovo — Batrovci na granici 7. svibnja 1996. (Knezić, 1996: 4).

U Vukovaru 30. studenog 1996. potpisan je Memorandum kojim je ustrojena Prijelazna carinska služba (Transitional Customs Service – TCS). U ime Vlade Republike Hrvatske memorandum je potpisao ravnatelj Carinske uprave Josip Knezić, a general Jacques Klein u ime Prijelazne uprave (Čilić, 1996: 3). Voditelj graničnih promatrača UNTAES-a Alastair Livingston postavljen je za direktora Prijelazne carinske službe.⁴⁴ Za zamjenike direktora bili su postavljeni Zdravko Milić iz Carinarnice Osijek i Mirko Jagetić iz Carinarnice Vukovar.⁴⁵ Organizacija graničnih prijelaza i carinskih ispostava RSK⁴⁶ i carinskog sustava koji je funkcionirao prije reintegracije u Sremsko-baranjskoj oblasti (Vrkić, 1997: 108). završen je 3. prosinca 1996. kad je započeo rad Prijelazne carine u Iloku, Erdutu, Batini i Tovarniku (Čilić, 1996: 3).

/ Carinske granične ispostave 1997. i 1998.

Sastanci predsjednika RH Franje Tuđmana i SRJ Dobrice Ćosića tijekom 1992. te Tuđmana sa Slobodanom Miloševićem 1993., zatim deklaracija koju su 1994. potpisali ministri vanjskih poslova, Daytonski sporazum i Erdutski sporazum iz 1995. prethodili su potpisivanju sporazuma o normalizaciji između dvije zemlje 23. kolovoza 1996 (Ponoš, 2021: 122). U skladu sa sporazumom započeo je proces otvaranja cestovnog, željezničkog, zračnog i riječnog prometa izme-

43 Odluka o proglašenju Zakona o potvrđivanju Sporazuma o normalizaciji odnosa između Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije, *Narodne novine* (Zagreb), 10 (1996).

44 Butigan, S. 15. 07. 1997. Na graničnim prijelazima prema SRJ postavljena hrvatska nacionalna obilježja, *Glas Slavonije*, 80 (24502): 4.

45 Bošnjak, I. 04. 12. 1996. Prijelazna carina započela rad, *Glas Slavonije*, 79 (24279): 40.

46 Uredba o određivanju graničnih prijelaza i kontroli prelaženja državne granice, *Službeni glasnik Republike Srpske Krajine* (Knin), 10 (1993).

đu RH i SRJ.⁴⁷ Tijekom 1997. i 1998. potpisani su ugovori o međunarodnom cestovnom prijevozu⁴⁸ i graničnom željezničkom prometu⁴⁹ te sporazum o pograničnom prometu⁵⁰ i sporazum o određivanju graničnih prijelaza.⁵¹

Carinska reintegracija Podunavlja završena je 14. srpnja 1997. kada je počela primjena hrvatskog carinskog zakonodavstva na granici Republike Hrvatske prema Saveznoj Republici Jugoslaviji. Početak rada ispostava Carinske uprave Republike Hrvatske u Podunavlju označio je prestanak rada Prijelazne carinske službe (Knezić, 1997: 3, 4). Na doprinos carinske službe u reintegraciji Podunavlju ukazao je direktor Alastair Livingston koji je istaknuo visoku profesionalnost carinskih službenika koji su bili privremeno raspoređeni na ispostavama Prijelazne carinske službe u Podunavlju (Korman, 1997: 5). Njihov rad i učinkovitost također je naglašena i od glavnog tajnika Ujedinjenih nacija Butrosa Butrosa Ghalija u Vijeću sigurnosti u listopadu 1997.⁵², a u izvješću je posebno naglašena učinkovita provedba carinskih poslova (Nobilo, 2000: 515).

Iako su se u srpnju 1997. na graničnim carinskim ispostavama prema SRJ počeli provoditi propisi Carinske uprave Republike Hrvatske i dalje je ostala carinska tarifa od 1 % na osnovne proizvode iz SRJ.⁵³ Uvoz robe iz Srbije na koju se plaćala carina od 1 % moguć je bio na carinskim ispostavama Ilok, Tovarnik, Erdut i Batina, a ta roba se nije smjela transportirati po ostalim dije-

- 47 Sporazum o normalizaciji odnosa između Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije, *Narodne novine – Međunarodni ugovori* (Zagreb), 10 (1996).
- 48 Ugovor između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Savezne Republike Jugoslavije o međunarodnom cestovnom prijevozu, *Narodne novine – Međunarodni ugovori* (Zagreb), 18 (1997).
- 49 Sporazum između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Savezne Republike Jugoslavije o reguliranju graničnog željezničkog prometa, *Narodne novine – Međunarodni ugovori* (Zagreb), 1 (1998).
- 50 Popis međunarodnih ugovora i međunarodnih akata sklopljenih između Republike Hrvatske i Republike Srbije, Ministarstvo vanjskih i europskih poslova Republike Hrvatske. <http://www.mvep.hr/hr/vanjska-politika/bilateralni-odnosi/pregled-bilateralnih-medunarodnih-ugovora/srbija>, Pristupljeno: 16. svibnja 2016.
- 51 Odluka o pokretanju postupka za sklapanje Ugovora između Republike Hrvatske i Republike Srbije o graničnim prijelazima, Vlada Republike Hrvatske. <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/2016/Sjednice/Arhiva//84.%2028c.pdf>, Pristupljeno: 22. kolovoza 2023.
- 52 Report of the Secretary-General of 2 October 1997, Department of Public Information, United Nations. https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/past/untaes_r.htm, Pristupljeno: 25. kolovoza 2023.
- 53 Obrenović, M. 05. 07. 1997. Promene u radu carinske službe, *Vukovarske novine*, 5 (95): 1.

lovima Hrvatske.⁵⁴ Stanovništvo Podunavlja, s obzirom na položaj uz granicu, imalo je pravo na malogranične propusnice što je omogućavalo lakše kretanje putnika i prijevoz roba između dvije zemlje (Škare-Ožbolt, Vrkić, 1998: 525). Od 15. prosinca 1997. počela je primjena sporazuma o malograničnom režimu prijelaza državne granice s malograničnom propusnicom (Holjevac, 2012: 124).

Na granici prema RH SRJ je kategorizirala cestovne prijelaze Batrovci, Bačka Palanka, Bogojevo i Bezdani te željezničke prijelaze Šid i Bogojevo⁵⁵, dok je RH organizirala granične prijelaze za cestovni promet Bajakovo — Batrovci, Batina — Bezdani, Erdut — Bogojevo, Ilok — Bačka Palanka, Ilok — Neštini, Tovarnik — Šid i Strošinci — Jamena te za željeznički promet Erdut — Bogojevo i Tovarnik — Šid.⁵⁶

Složenost i sustavnost koja je potrebna za organizaciju carinskog sustava između Hrvatske i Srbije očita je na prostoru Iloka i Bačke Palanke. Tako su se u okolici Iloka i Bačke Palanke otvorile četiri carinske ispostave za međunarodni promet i jedna za pogranični promet.⁵⁷ Carinska ispostava Ilok kao organizacijska jedinica Carinarnice Osijek počela je raditi 14. srpnja 1997.⁵⁸ Granični prijelaz Ilok — Neštini počeo je s radom 24. prosinca 1997.⁵⁹ Istog dana otvoreni su Carinski odjeljak Ilok II⁶⁰ i Carinski odjeljak Ilok I.⁶¹ Carinski odjeljak za pogranični promet Bapska u okviru Carinske ispostave Ilok, počeo je raditi od 10. siječnja 1998.⁶² U okolici Bačke Palanke su također organizirane granične i carinske kontrole.⁶³ Carinska ispostava Bačka Palanka jedna je od

54 S, D. 26. 07. 1997. Modifikovan carinski režim, *Vukovarske novine*, 5 (96): 6.

55 Uredba o određivanju graničnih prelaza i kontroli prelaženja državne granice, *Službeni list Savezne Republike Jugoslavije* (Beograd), 2 (1992).

56 Uredba o graničnim prijelazima u Republici Hrvatskoj, *Narodne novine* (Zagreb), 97 (1996).

57 B, V. 1997. Uz međunarodne granične prijelaze, *Iločki list*, 4 (42–43): 12.

58 Rješenje o početku rada Carinske ispostave Ilok Carinarnice Osijek, *Narodne novine* (Zagreb), 3 (1998).

59 Rješenje o početku rada Granični prijelaz Ilok–Neštini Carinarnice Osijek, *Narodne novine* (Zagreb), 3 (1998).

60 Rješenje o početku rada Carinskog odjeljka Ilok II, Carinske ispostave Ilok, Carinarnice Osijek, *Narodne novine* (Zagreb), 33 (1998).

61 Rješenje o početku rada Carinskog odjeljka Ilok I, Carinske ispostave Ilok, Carinarnice Osijek, *Narodne novine* (Zagreb), 33 (1998).

62 Rješenje o početku rada Carinskog odjeljka za pogranični promet Bapska, Carinske ispostave Ilok, Carinarnice Osijek, *Narodne novine* (Zagreb), 33 (1998).

63 Strategija održivog razvoja Opštine Bačka Palanka 2014–2020. godine, *Službeni list Opštine Bačka Palanka* (Bačka Palanka), 6 (2016).

ustrojstvenih jedinica Carinarnice Novi Sad.⁶⁴ U sklopu Carinske ispostave Most Bačka Palanka nalaze se carinski referati Ljuba, Neštin i Sot.⁶⁵

/ Okruženje rada carinskih ispostava 1999.

Od 1997. kontinuirano je počeo rasti uvoz i izvoz RH i SRJ.⁶⁶ Međutim, nedugo nakon Domovinskog rata u Hrvatskoj rijeka Dunav napadom NATO saveza na SRJ ponovno se našla u ratnom okruženju (Gulić, 2012: 20). Rušenje mostova preko Dunava (1999.) imalo je velike posljedice i u drugim zemljama jer je prekinut i međunarodni riječni promet.⁶⁷

U NATO intervenciji u SR Jugoslaviji u kojoj su gađani mostovi na Dunavu oštećeni su i onesposobljeni za promet cestovni most između Iloka i Bačke Palanke te cestovni i željeznički most između Erduta i Bogojeva na granici između Hrvatske i Srbije (Vlajić, 2014: 43). Usprkos činjenici što je promet roba i ljudi prekinut preko mosta carinski i policijski službenici su ostali na graničnom prijelazu uz posebne mjere opreza. Sve putnike koji bi dolazili na oštećene mostove carinici i policajci bi uputili na granični prijelaz Tovarnik — Šid.⁶⁸ Jedini preostali dunavski most koji nije oštećen u raketiranju NATO-a bio je između Batine i Bezdana na kojemu je došlo do znatnog smanjivanja prometa putnika.⁶⁹ Uz probleme u cestovnom i željezničkom prometu, otežan je bio i telefonski promet između RH i SRJ.⁷⁰

Zbog stanja na mostovima u Iloku i Erdutu Vlada RH je 15. travnja 1999. donijela odluku o zaprječivanju prijelaza i prekidu međunarodnog prometa preko

64 Pravilnik o sadržini i korišćenju isprava u carinskom postupku, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd), 61 (1995).

65 Pravilnik o obliku, sadržini, načinu podnošenja i popunjavanja deklaracije i drugih obrazaca u carinskom postupku, *Službeni list Republike Srbije* (Beograd), 29 (2010).

66 HR-HDA-2031, Vjesnikova novinska dokumentacija, kut. 1608, reg. 715, Robna razmjena u usponu, povrat imovine bez napretka, Panorama, 03.08.2002.

67 Paraliziran promet na Dunavu. 09. 04. 1999. *Glas Slavonije*, 80 (25000): 8.

68 Diklić, A; Nikolić, J; Butiga S; Kljaić, V. 07. 04. 1999. Četiri dana nakon raketiranja mosta na Dunavu između Iloka i Bačke Palanke, *Glas Slavonije*, 80 (24998): 15.

69 Diklić, A; Nikolić, J; Butiga S; Kljaić, V. 07. 04. 1999. Na redu je most na Batini, *Glas Slavonije*, 80 (24998): 15.

70 Župan, S. 08. 04. 1999. Đakovačka i srijemska biskupija s velikom pozornošću prati događaje u svom srijemskom dijelu u SRJ vezane uz NATO-ovu akciju, *Glas Slavonije*, 80 (24999): 6.

mostova u Iloku i Erdutu, a od 17. travnja 1999. i pograničnog prometa kako bi se zaštitili državljani obiju zemalja.⁷¹ Za prijelaz mogli su se koristiti ostali granični prijelazi prema odredbama viznog režima između dvije zemlje.⁷²

Od 3. ožujka 2000. most između Iloka i Bačke Palanke otvoren je samo za osobne automobile, bicikle i pješake (Kraljević, 2021: 95), a od 30. travnja 2002. za teretna vozila i autobuse.⁷³ Most između Erduta i Bogojeva otvoren je tek nakon sedam godina, 15. prosinca 2006.⁷⁴ Razdoblje do potpune uspostave prometa i otvaranja graničnih prijelaza okončano je 2001. objavom ugovora o slobodnoj trgovini između RH i SRJ (Vidiš, 2004: 195) koji je sklopljen u cilju razvoja prometnih i gospodarskih odnosa još 18. kolovoza 1998.⁷⁵ Cilj je bio, najprije postupno smanjivane carina, a poslije i potpuna liberalizacija međusobne trgovine.⁷⁶

/ Statistički podatci o prometu kroz carinske ispostave između RH i SRJ

Prvi podatci o prometu preko granice na Dunavu za razdoblje od 1991. do 1999. sačuvani su u arhivskom građivu pohranjenom u Državnom arhivu u Osijeku. Prema prvim istraživanjima na temelju potvrda kojima se odobravao prelazak mosta između Batine i Bezdana razvidno je da je na dnevnoj razini prelazilo 150 ljudi.⁷⁷

Državni zavod za statistiku od 1996. za područje RH⁷⁸, a Republički zavod za statistiku Srbije od 1998. za područje SRJ⁷⁹ provode istraživanja o ulaznom i izla-

71 Diklić, A; Čorkalo, G. 21. 04. 1999. Ministar Penić u Podunavlju posjetio granične prijelaze sa SR Jugoslavijom, *Glas Slavonije*, 80 (25010): 4.

72 Diklić, A; Nikolić, J; Butiga S; Kljaić, V. 07. 04. 1999. Zbog sigurnosti ne putujte u SRJ!, *Glas Slavonije*, 80 (24998): 15.

73 Klučik, S. 2002. Iločki most otvoren za promet, *Iločki list*, 9 (82): 5.

74 Hrvatska i Srbija ponovno povezani željezničkim mostom. 2006. *Hrvatska riječ*, 4 (201): 20.

75 Trgovinski ugovor između Vlade Republike Hrvatske i Savezne vlade Savezne Republike Jugoslavije, *Narodne novine – Međunarodni ugovori* (Zagreb), 9 (2001).

76 HR-HDA-2031, Vjesnikova novinska dokumentacija, kut. 1608, reg. 715, Za 4 godine potpuna liberalizacija trgovine između Hrvatske i SRJ, *Jutarnji list*, 24.12.2002.

77 HR-DAOS: Hrvatska, Državni arhiv u Osijeku, [2143] Opština Beli Manastir – Beli Manastir; 1991. – 1997.: 30. Štab, Registrator Potvrde za Vojvodinu, TO Mesne zajednice Beli Manastir, Beli Manastir 18. X. 1991. g., Potvrda za prijelaz mosta u SAP Vojvodinu.

78 *Promet i veze u 1996.*, Statistička izvješća 1029., Državni zavod za statistiku (Zagreb), 1995. str. 43.

79 *Saobraćaj i veze u 1998.*, Republički zavod za statistiku Srbije (Beograd), 1998. str. 115.

znom prometu motornih vozila, putnika i robe po smjerovima kretanja i graničnim prijelazima na temelju mjesečnih izvješća carinarnica i carinskih ispostava. U godišnje statističke podatke uključeni su putnici i vozila u međunarodnom graničnom prometu i uključuju prijelaze na kojima radi uz policiju i carinska služba.⁸⁰ Prvi objavljeni podatci Državnog zavoda za statistiku za granične prijelaze između Hrvatske i Srbije postoje za 1996. kada su istraživanjem obuhvaćeni granični prijelazi Bajakovo, Batina, Tovarnik i Ilok. Tada je u Hrvatsku kroz carinske ispostave iz Srbije ušlo 1.389 000 putnika i 524 500 tona roba.⁸¹

Iz statističkih izvješća Prijevoz, skladištenje i veze, za razdoblje od 1996. do 2007., koje je objavio Državni zavod za statistiku razvidno je kontinuirano povećavanje prometa na granici Hrvatske i Srbije (Grgurica, 2023).

Zbog NATO napada i prekida prometa preko dunavskih mostova tijekom 1999. dolazi do pada prometa putnika i roba (943.900 putnika i 328.500 tona roba).⁸² Zbog postupne obnove mostova dolazi do povećanja prometa (1.452.200 putnika i 503.400 tona roba)⁸³, a u godini potpunog obnove prometa 2006. (5.542.577 putnika i 3.351.869 tona roba).⁸⁴ Statistika ulaznog broja putnika od 6.488.101 te 3.075.631 iz 2007. u potpuno normaliziranom okruženju pokazuju koliki je stvarna potreba za postojanje i funkcionalnost graničnih prijelaza.⁸⁵

/ Zaključak

Razdoblje od 1991. do 1999. u carinskim sustavima RH i SRJ, obilježeno je događanjima koji su imali širi društveni, politički, gospodarski i prometni kontekst kako na nacionalnoj tako i na međunarodnoj razini.

- 80 *Promet, skladištenje i veze u 1998.*, Statistička izvješća 1080., Državni zavod za statistiku (Zagreb), 1999. str. 29.
- 81 *Prijevoz, skladištenje i veze u 1998.*, Statistička izvješća 1080., Državni zavod za statistiku (Zagreb), 1999. str. 43.
- 82 *Prijevoz, skladištenje i veze u 1999.*, Statistička izvješća 1106., Državni zavod za statistiku (Zagreb), 2001. str. 45.
- 83 *Prijevoz, skladištenje i veze u 2000.*, Statistička izvješća 1136., Državni zavod za statistiku (Zagreb), 2002. str. 51.
- 84 *Prijevoz, skladištenje i veze u 2006.*, Statistička izvješća 1327., Državni zavod za statistiku (Zagreb), 2003. str. 80.
- 85 *Prijevoz, skladištenje i veze u 2007.*, Statistička izvješća 1230., Državni zavod za statistiku (Zagreb), 2008. str. 82.

Tijekom devedesetih uz hrvatsko-srpsku granicu stvoreno je više carinskih sustava, te je otvaranje graničnih prijelaza, usprkos ratnim aktivnostima i štetama na prometnoj infrastrukturi, bilo prioritetna aktivnost koju je trebalo obaviti. Nakon prekida prometa između dvije bivše republike SFRJ, uspostavljena je trgovina između SRJ i RSK. Potom je prekogranični promet u Podunavlju nadzirao UNTAES-a, a provedena je i normalizacija hrvatsko-srpskih odnosa što je omogućilo otvaranje graničnih prijelaza. NATO napadi na SRJ i njihove posljedice na promet između Hrvatske i Srbije koje su potrajale do 2006. također potvrđuju koliko su bili zahtjevni i složeni procesi rada carinskih službenika u takvim okruženjima.

Iz tih razloga normativne i statističke komponente arhivskog gradiva nastalog na temeljima carinskog zakonodavstva primaran su izvor za daljnja znanstvena istraživanja društvenog, političkog, fiskalnog i pravnog razdoblja odnosa između Hrvatske i Srbije.

/ Prilozi

Godina	Broj putnika	Roba (t)
1998	1389000	524500
1999	943900	325800
2000	1452200	503400
2001	1604800	509300
2002	2588000	1039000
2003	3298151	1.458.382
2004	5282721	2.069.040
2005	5059357	2.814.363
2006	5542577	3.351.869
2007	6488101	3.075.631

Tablica 1: Ukupni ulaz cestovnog graničnog prometa putnika i robe u Hrvatsku iz Srbije (Izvor: Prijevoz, skladištenje i veze od 1998. do 2007., Državni zavod za statistiku).

Godina	Carinske ispostave		
	Bajakovo — Batrovci	Ilok — Bačka Palanka	Batina — Bezdan
1996	77800	0	0
1997	356800	0	41000
1998	530500	209500	225800
1999	227400	77200	237500
2000	488800	270300	176400
2001	615300	317500	135200
2002	1243000	381000	193000
2003	1627164	519917	220951
2004	2614925	653428	263260
2005	2812113	723467	294781
2006	3108646	732715	296449
2007	3948144	755926	281450

Tablica 2: Cestovni granični promet putnika po smjerovima kretanja i graničnim prijelazima (Izvor: Prijevoz, skladištenje i veze od 1998. do 2007., Državni zavod za statistiku).

I Literatura

Begović, B; Vasović, M; Vuković, S; Mijatović, B; Sepi, R. 2002. *Korupcija na carini*. Centar za liberalno-demokratske studije. Beograd.

Birek, T. 1992. Organizacija i područje djelovanja carinske službe Republike Hrvatske, *Carinski vjesnik*, 1 (1): 3—20.

Bobetko, D; Grgić, T; Ivakić, Z; Ivančić, G; Ramadan, W; Vrkić, I; Zelić, M. 2016. 20 godina mirne reintegracije naftnih polja "ĐIP". Udruga branitelja Domovinskog rata INA-Naftaplina KVIN. Zagreb.

Brekalo, M. 2009. *Suverenitet Republike Hrvatske 1990. — 1998*. Svjetla grada. Osijek.

Buha, M. 2019. Sporazumi Srba i Hrvata, u: Buha, M. i Subotić, M. (ur). Baranja kroz vekove. Udruženje "Matica srpska u Dubrovniku"; Institut za političke studije; Miroslav. Beograd: 284—301.

Čilić, D. 1996. Prijelazna carinska služba, *Carinski vjesnik*, 5 (10): 2—5.

Delibašić, T. 1991. Pravna priroda prečišćenog teksta zakona, *Carinski pregled*, 36 (1): 13—18.

- Grgurica, N. 2023. Prekogranični prijelazi stanovništva prema normama carinskih propisa i međudržavnih ugovora nakon odluke Hrvatske o raskidu državno-pravnih sveza od SFRJ, u: Graovac Matassi V. (ur). Priopćenje na znanstvenom skupu: *Stanovništvo između granica i teritorija: Izazovi, krize i trendovi*, Sveučilište u Zadru, Zadar 29. rujna 2023.
- Gulić, A. 2012. *Dunav u jugoslovenskoj politici prema Sovjetskom Savezu (1944 — 1953)*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet. Beograd.
- Hedbeli, Ž. 2011. *Institucije državne uprave Republike Hrvatske od osamostaljenja do članstva u Europskoj uniji*. I. dio 1990. — 2004. Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću. Zagreb.
- Holjevac Tuković, A. 2012. *Srpska politika prema istočnom Podunavlju od vojno redarstvene operacije Oluja do mirne reintegracije*. Neobjavljena disertacija, Fakultet hrvatskih studija. Zagreb.
- Holjevac Tuković, A. 2015. *Proces mirne reintegracije Hrvatskog Podunavlja*, Despot infinitus; Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog. Zagreb 84.
- Kevo, M. 2018. *Proces mirne reintegracije*. *Muzej grada Iloka*, Ilok.
- Knezić, J. 1996. Hrvatski stijeg na Bajakovu, *Carinski vjesnik*, 5 (3—4): 3—6.
- Knezić, J. 1997. Hrvatski stijeg na granici sa SRJ, *Carinski vjesnik*, 6 (7): 2—6.
- Korman, I. 1997. Profesionalno dovršiti mirovni proces, *Carinski vjesnik*, 6 (1): 5—8.
- Kraljević, S. 2009. Grad Ilok 1997. — 2001., *Iločki zbornik*, 1 (1): 59—117.
- Kraljević, S. 2021. *Zapisi gradonačelnika grada Iloka od 1993. do 2001. godine*. Muzej grada Iloka. Ilok.
- Nobilo, M. 2000. *Hrvatski feniks: diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990. — 1997*. Nakladni zavod Globus. Zagreb.
- Paspalj, M. 1996. *Album iz Krajine*. Javnost. Sarajevo.
- Pofuk, L. i Miškulin, I. 2014. Europsko vijeće mudraca i okvir optimalne ravnoteže: korijeni, donošenje i posljedice Brijunske deklaracije, *Pilar*, 9 (17—18): 43—69.
- Ponoš, T. 2021. Kako smo se normalizirali – 25 godina od Sporazuma o normalizaciji odnosa između Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije, *Tragovi*, 4 (2): 122—145.
- Šabotić, S; Drinčić, Ž; Vujović, V. 2022. *Carinska služba Crne Gore*. Uprava prihoda i carina Crne Gore. Podgorica.
- Škare-Ožbolt, V; Vrkić, I. 1998. *Olujni mir – Kronologija hrvatske misije mira na Dunavu*. Narodne novine. Zagreb.
- Vidiš, D. 2004. Deset godina međudržavnih odnosa Republike Hrvatske i Srbije i Crne Gore, *Međunarodne studije*, 4 (3—4): 187—197.
- Vlajić, M. 2014. Obnova i izgradnja mostova oštećenih u NATO bombardovanju SR Jugoslavije 1999. g., *Zbornik radova Građevinskog fakulteta*, 15 (15): 37—56.

Vrkić, I. 1997. Istočno od zapada. Interpublic. Zagreb.

Zlatanović, O. 2008. Retrospektiva carinske službe u Srbiji., *Carinik*, 26 (168): 5—8.

Zlopaša, B; Mataga, D; Maleš, I; Grgurica, N; Premec, Mario Kučinec, R. 2021. *30 godina carinske službe*. Institut za javne financije. Zagreb.

NENAD GRGURICA Independent Scholar

Customs offices on the border between Croatia and Serbia from 1991 to 1999

Social and political changes and military activities that affected the territory of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia during the nineties disrupted transport and economic contacts between Croatia and Serbia. Considering that since 1991 the inter-republic borders have become inter-state borders, it was necessary to change the legal framework and carry out adjustments in the field of transport and economy. The crossing of the population from the border area and other travelers across border crossings at that time became the subject of statistical analysis and historiographical research.

Normative and statistical components of archival customs material from customs offices on the border of Croatia and Serbia from 1991 to 1999 are a valuable source for further scientific research on social, political, fiscal and juristical relations between Croatia and Serbia.

KEYWORDS: *Customs Administration of the SFRY, Customs administration of the RSK, Customs administration of the SBR, Customs Administration of the FRY, Transitional Customs Service UNTAES, Customs Administration of the RC*

Etnizacija ustavnog prava Bosne i Hercegovine kao produkt odnosa tri politička realiteta

DAVOR TRLIN

Internacionalni Univerzitet Burch, Sarajevo

Političke elite u Bosni i Hercegovini su se u oblikovanju ustavnog i političkog sistema od početka demokratske tranzicije fokusirale na etnicitet. Sve tri strane – Bošnjaci, Srbi i Hrvati – su uz snažnu intervenciju međunarodne zajednice učinile sve da novi ustavni sporazum bude u skladu s “dogovorom naroda”, što može biti označeno pojmom “ekskluzivna etnokratija”. Daytonski mirovni sporazum, s Aneksom 4 tog sporazuma kao Ustavom BiH, bio je završna faza ustavnog razvoja u Bosni i Hercegovini. Tim pravno-političkim aktom usvojen je princip konstitutivnosti sva tri naroda i utemeljena su dva entiteta: Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska. Alija Izetbegović, predsjednik Stranke demokratske akcije, te bivši predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine, uspio je da Ustavni sud Bosne i Hercegovine i Hercegovine donese odluku kojom je utvrđeno da su svi konstitutivni narodi ravnopravni na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine. U radu će se istražiti stepen uticaja političkih elita na etnizaciju ustavnog sistema BiH. Odgovara se i na pitanje je li etnizacija ustavnog prava bila i cilj Stranke demokratske akcije od početka.

KLJUČNE RIJEČI: *Daytonski sporazum, konstitutivnost naroda, entiteti, ustavno pravo, etnizacija, Ustavni sud*

/ Razumijevanje Daytonskog ustava: 29 godina kasnije

Nakon političkih i ekonomskih kriza 1980-ih godina prošlog vijeka, federalne jedinice bivše Jugoslavije su postale nezavisne države. Neriješena pitanja izazvala su međuetničke političke nesuglasice a onda i oružane sukobe, prvo

u Hrvatskoj, zatim u Bosni i Hercegovini (koja je najviše bila pogođena), te naposljetku i na Kosovu. U novembru 1991. Arbitražna komisija Mirovne konferencije o Jugoslaviji, sastavljena od predsjednika ustavnih sudova Španije, Francuske, Njemačke, Italije i Belgije, a koju je predvodio Robert Badinter (bivši predsjednik Ustavnog vijeća Francuske), je na zahtjev za mišljenjem upućenom od strane Lorda Carringtona zaključila da je SFR Jugoslavija u procesu disolucije¹ (kao načina teritorijalnih promjena), da srpsko stanovništvo u Hrvatskoj i Bosni nema pravo na samoopredjeljenje u obliku novih država,² te da se granice između republika priznaju kao međunarodne granice.³ Slovenija, Hrvatska i Bosna i Hercegovina su 22. 5. 1992. postale članice Ujedinjenih nacija.

Politički vrh Srba i Hrvata razgovarali su o podjeli Bosne na sastanku Milošević-Tuđman u Karađorđevu 1991. i sporazumom iz Graza 1992. godine, što je rezultiralo okretanjem hrvatskih snaga protiv Armije Republike Bosne i Hercegovine i hrvatsko-bošnjačkim ratom (1992 — 1994). Godine 1992. nastavljeni su pregovori između srpskog i hrvatskog rukovodstva oko pitanja Bosne i Hercegovine. U okviru konferencije o Jugoslaviji (februar — avgust 1992), usvojen je dokument poznat kao “Cutilleirov plan” (pregovore lidera etnonacionalnih stranaka je vodio portugalski diplomat Jose Cutillero), koji je, iako je bio samo osnova za dalje pregovore, legalizovao etnički princip podjele koji nikada nije postojao u BiH, te je učinjen neprincipijelan ustupak nacionalističkim snagama koje su težile da komadaju BiH (Trnka, 2006: 98). Tokom rata u Bosni, predloženo je i da se Bosna podijeli na tri etničke države, čime je mirovni proces dodirnuo najnižu tačku. To je urađeno tzv. Owen-Stoltenbergovim planom, koji je produciran nakon što su krajem jula 1993. godine, pod predsjedanjem kopredsjednika Konferencije za bivšu Jugoslaviju Davida Owena (predstavnik Evropske zajednice) i Thorvalda Stoltenberga (predstavnik Ujedinjenih nacija), započeli pregovori. Nacrtom Sporazuma o BiH bilo je predviđeno da se uspostave tri nacionalne republike koje će putem ustavnog sporazuma uspostaviti uniju Bosne i Hercegovine, a koje bi imale i ustavno pravo na secesiju. Unija bi imala samo tri nadležnosti: članstvo BiH u Ujedinjenim nacijama, državljanstvo i osiguranje slobode kretanja na cijeloj teritoriji BiH.

1 Mišljenje broj 1 Arbitražne komisije, 31. I. L. M. 1494.

2 Mišljenje broj 2 Arbitražne komisije, 31. I. L. M. 1497.

3 Mišljenje broj 3 Arbitražne komisije, 31. I. L. M. 1499.

Period neposredno prije nezavisnosti i za vrijeme oružanih sukoba u Bosni i Hercegovini su pratili ojačali nacionalizmi (Duraković, 2007: 265), velikodržavne pretenzije SR Jugoslavije i Hrvatske te nespремnost međunarodne zajednice za adekvatan odgovor. Rat u Bosni i Hercegovini je uništio njeno multietničko društvo i uveo etničke podjele. Bosna i Hercegovina nikada nije bila nacija-država na način kako su sad i Srbija i Hrvatska. Srbi i Hrvati u njoj su imali posebne kulturne i religijske veze sa Srbijom odnosno Hrvatskom, a među etnonacionalistima iz obe etnije su se ove dvije države smatrale “maticama” (bez obzira što je veliki broj njih insistirao i da dijeli “bosanske” karakteristike s ostala dva naroda).

Tri osnovne frakcije u Bosanskom ratu su bile: bosanska (u početku je sadržavala i jedan broj Srba i Hrvata, kasnije skoro pa dominantno bošnjačka), lojalna Republici Bosni i Hercegovini, srpska (ili jugoslovenska), lojalna Republici Srpskoj i SR Jugoslaviji i hrvatska, lojalna Hrvatskoj Republici Herceg-Bosni i Hrvatskoj.⁴ Svaka od etničkih skupina podržavala je jednu zaraćenu stranu, Bošnjaci Armiju Bosne i Hercegovine, Srbi Vojsku Republike Srpske a Hrvati Hrvatsko vijeće obrane (kod svake od zaraćenih strana bile su i paravojne formacije i dobrovoljci, ali i plaćenici). Bilo je nekoliko mirovnih planova u kojima su se predlagale drugačija teritorijalna organizacija i podjela vlasti u BiH.⁵ Prvi takav, Carrington-Cutileirov plan je bio prije rata (februar 1992). Nakon njega su 1993. uslijedili Vance-Owenov i Owen-Stoltenbergov plan, a 1994. plan Kontakt grupe. Svi su odbijeni. U martu 1994. je stupio na snagu Washingtonski sporazum (potpisan od strane predstavnika Hrvatske, Republike Bosne i Hercegovine i Herceg-Bosne), kojim je formirana Federacija BiH. Hrvatsko-bošnjačka alijansa se obnovila, iako su sporna pitanja između ova dva naroda ostala neriješena. Posljednji u nizu političkih napora je rezultirao Daytonskim sporazumom 1995. godine, koji je zaustavio rat na teritoriju Bosne i Hercegovine, održao ju s postojećim granicama, ali i uvažio podjelu Bosne i Hercegovine izvršenu u ratu po etničkim linijama. Stupanje na snagu ovog sporazuma, te njegovog Aneksa 4 kao Ustava BiH (Šarčević (2009: 60—61; Pobrić 2000:19) je nulta točka postojanja Republike Srpske. Od ovog trenutka u BiH postoje dva entiteta (kao federalne jedinice, jedna F BiH

4 <https://www.hr.org/reports/2004/ij/icty/2.htm> (pristupljeno 08. 10. 2024); <https://web.archive.org/web/20110301032417/http://www.icj-cij.org/docket/files/91/13685.pdf> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

5 Pregled diplomatskih konferencija i mirovnih planova za BiH u: Trnka (2006: 95–106).

je federalizirana i RS, koja je visoko centralizirana) te Brčko distrikt Bosne i Hercegovine koji je od 2009. (kada je donesen prvi i jedini amandman na Ustav BiH) jedinica lokalne samouprave pod direktnim suverenitetom Bosne i Hercegovine i treći političko-teritorijalni segment njenog ustavnog sistema (nije federalna jedinica jer ne participira u vršenju vlasti države Bosne i Hercegovine).⁶

Period od stupanja na snagu Daytonskog sporazuma pa do 2006. se može nazvati periodom izgradnje institucija i postepenog usklađivanja sistema s međunarodnim demokratskim standardima. U svemu ovome nemjerljiv je doprinos dala međunarodna zajednica, i to putem Ureda visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu (Office of the High Representative – OHR). Aktivitetom Visokog predstavnika formirani su brojni državni organi i prenesene nadležnosti sa nivoa entiteta. Od 2000 — 2006. izvršene su opsežne izmjene ustavnog sistema BiH a da se nije mijenjao sam Ustav BiH. Pored toga što su izvršene izmjene entitetskih i kantonalnih ustava, stupili su brojni zakoni (izvori ustava u materijalnom smislu u BiH) na pravnu snagu. Visoki predstavnik koristeći svoja “bonska ovlaštenja” nametanja zakona, proglasio je niz organizacionih, materijalnih i procesnih propisa (a koji su verifikovani u Parlamentarnoj skupštini BiH), od kojih se izdvajaju oni iz domena pravosudnog prava – Zakon o Sudu BiH, Zakon o Tužilaštvu BiH i Zakon o Visokom sudskom i tužilačkom vijeću BiH (nijedna institucija pravosudnog sistema nije postojala niti sad postoji u Ustavu BiH). Određeni propisi su usvojeni bez prethodne odluke Visokog predstavnika (Zakon o odbrani, Zakon o upravi za indirektno oporezivanje, Zakon o postupku indirektnog oporezivanja BiH). Nakon faze izgradnje institucija, nakon pada Aprilskog paketa (2006)⁷ ustavnih reformi došlo je do

- 6 Ovim amandmanom je i Ustavni sud Bosne i Hercegovine dobio nadležnost da odlučuje o bilo kakvom sporu u vezi sa zaštitom utvrđenog statusa i ovlaštenja Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine koji se može javiti između jednog ili više entiteta i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine ili između Bosne i Hercegovine i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine po ovom ustavu i odlukama Arbitražnog tribunala. Svaki takav spor također može pokrenuti većina poslanika u Skupštini Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine koja uključuje najmanje jednu petinu izabranih poslanika iz reda svakog od konstitutivnih naroda.
- 7 Ovaj paket pretpostavljao je fazu u tzv. etapnom pristupu ustavnim reformama. Amandmani su oboreni u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. Po ovim ustavnim amandmanima, došlo bi samo do određenih “kozmetičkih” promjena u organizaciji i funkcionisanju državnih organa Bosne i Hercegovine. Tako, u *Vijeću ministara*, umjesto predsjedavajućeg na čelu je trebao biti premijer, koji prihvata ostavke i smjenjuje do 1/3 ministara.

stagnacije u reformama. Međunarodna zajednica se tada povukla i prepustila domaćim političkim elitama upravljanje procesom donošenja odluka, a ponovo se aktivirala 2021. donošenjem dopune KZ BiH u članu 145. koje se odnose na zabranu negacionizma.

/ Etnizacija u demokratskoj tranziciji

Svjetska banka je 2002. definisala Bosnu i Hercegovinu kao državu u tranziciji.⁸ Neki autori je svrstavaju u države koje nisu u tranziciji, već u procesu stabilizacije (Morlino, 2008). Ipak, većinsko je u teoriji i političkoj praksi stajalište da je Bosna i Hercegovina 1990. krenula u tranziciju iz socijalizma u demokratiju kao jedna od republika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), da bi uronila u najrazorniji rat u procesu teritorijalnih promjena i sukcesije SFRJ. Nakon mirovnog Daytonskog rješenja uz međunarodno posredovanje koje je okončalo rat, zemlja je krenula na dvije paralelne rute tranzicije ka tome da postane stabilna i održiva država. S jedne strane, Bosna i Hercegovina je nastavila tranziciju iz jednopartijskog sistema i centralno planske ekonomije naslijeđene iz SFRJ na višestranačku demokratiju i tržišnu ekonomiju. S druge strane, zemlja je ušla u proces poslijeratne obnove sa svim svojim vojnim, ekonomskim, socijalnim, političkim ili psiho-

Vijeću bi bile dodate ovlasti: zaštita suvereniteta, integritet, unutrašnja politika, vanjska politika i proračun. Vijeće bi donosilo odluke prostom većinom, uz po jedan glas iz svakog naroda uključujući i glas Premijera. Što se *Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine* tiče u Predstavničkom domu bila bi ukinuta rotacija predsjedavajućeg, a broj zastupnika bi bio povećan s 42 na 84 + 3 za nacionalne manjine, a u Domu naroda bi broj zastupnika bio povećan s 15 na 21, umjesto entitetskih parlamenata birali bi ih zastupnici Predstavničkog doma. Dom naroda ne bi razmatralo sve zakone nego samo one koji su od vitalnog nacionalnog interesa, bila bi ukinuta institucija predsjedavajućeg. U *Predsjedništvu* ne bi bilo više predsjedavajućeg, već predsjednik. Tri člana Predsjedništva bi se rotirala svakih 16 mjeseci, umjesto dosadašnjih 8. Članovi bi se birali u Parlamentu umjesto glasanjem. Predsjednik Predsjedništva bi imao 12, a s dopredsjednicima bi dijelio samo tri ovlasti. Ukupne ovlasti su trebale biti smanjene. U nadležnosti države bi, po Ustavu, bili odbrana, sigurnost, Ustav bi predviđao Sud BiH, Tužilaštvo BiH... Nadležnosti podijeljene između države i entiteta su: poreski sistem, izborni proces, pravosuđe, nauka i tehnika, ekologija, lokalna samouprava... Paralelni odnosi sa susjedima bi ostali, ali ovaj put bi oni bili "u skladu s evropskim standardima". Država bi bila nadležna za ispunjavanje uslova Evropske unije.

8 <https://openknowledge.worldbank.org/home> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

loškim aspektima. Ova dva puta tranzicije nikako nisu bila potpuno odvojena jedan od druge.

U Bosni i Hercegovini su političke stranke na vlasti, za razliku od drugih država proizašlih iz socijalističke Jugoslavije, od njezina osamostaljenja vodile proces etnizacije ustavnog sistema. Prve stranke su nastale da zastupaju muslimanske, pravoslavne i katoličke interese, a u procesu demokratske tranzicije su formirane da promovišu interese muslimanskog, srpskog i hrvatskog naroda (Kapidžić, 2018: 8). U finalnoj fazi etnizacije ustavnog sistema – stupanjem na snagu Daytonskog ustava – etnička pripadnost je izdignuta na vrlo visok rang, te je čvrsto institucionalizirana kroz etničko uređenje države. U ovom sistemu građanin BiH ne postoji (Festić, 2004: 108—110), a nema instituta neposredne demokratije u Ustavu BiH.

Pravni režim i sadržaj pojmova “narod”, “nacija”, “država” u ustavima i drugim normativnim aktima komparativnog prava su različiti. Istočno-evropsko poimanje nacije je biološko-kulturno te poistovjećuje *ethnos* i *demos*, dok zapadno, koje je većinsko u svjetskoj komunikaciji, označava naciju kao pravnu vezu pojedinca s državom, manifestovanu u državnim simbolima, pasošu, državljanstvu, ličnoj karti, a pod narodom podrazumijeva zajednicu ljudi koji imaju istu tradiciju, jezik, kulturu, religiju... (šire: Šarčević, 2009: 25 i dalje) Daytonski Aneks 4 je (s obzirom da je produkt američke ustavne doktrine) prihvatio ovo poimanje gdje veže prefiks “bosanskohercegovački” uz državljanstvo, a Bošnjake, Srbe i Hrvate označava (konstitutivnim) narodima.

Bosna i Hercegovina je tokom prošlog vijeka promijenila pet različitih državnopravnih sistema, što je možda i odgovor zašto se okrenuo ustavni sistem etnicitetu; sama država je bila neizgrađena i nije imala tradiciju nezavisnosti i suverenosti, posebno vanjske. Bila je u okviru Austro-Ugarske monarhije kao *corpus separatum*. U prvoj Jugoslaviji bila je podijeljena. U drugoj Jugoslaviji bila je njena federalna jedinica i bila je ravnopravna s drugim republikama. Godine 1992. postaje nezavisna država. Jedino je u periodu socijalizma imala harmonizirane međuetničke odnose, u kojem je stanovništvo BiH funkcionisalo kao jedan totalitet. Pored ustavnih proklamacija (koje su imale korijene u Rezoluciji ZAVNOBiH-a),⁹ ravnopravnost njenih naroda je egzisti-

9 U Rezoluciji Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja BiH, najvišeg predstavničkog tijela za Bosnu i Hercegovinu (koja je usvojena na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a 25.

rala u praksi.¹⁰ Tek krajem socijalističkog perioda kada su ojačali etnonacionalizmi¹¹, uz druge faktore a posebno uticaj inostranih aktera, društvo u BiH je počelo da se dijeli. Sve je kulminiralo s ratom koji je počeo 1992. godine.

/ Faze etnizacije ustavnog sistema

Prva faza – “ekskluzivna etnokratija” (Šarčević, 2010: 141—237) započela je usvajanjem Ustava Srpske Republike Bosne i Hercegovine, 28. 2. 1992. godine. Ovaj ustav je bio na snazi 1992 — 95, u kom periodu se desila promjena od ustava Srpske Republike Bosne i Hercegovine do ustava Republike Srpske. Srpska demokratska stranka je imala isključivu ulogu u ovoj fazi. Ustav Republike Srpske je nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma pretrpio brojne amandmanske izmjene kako bi bio u skladu s mirovnim sporazumom i odlukama Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.

Sljedeća faza – usvajanje Ustava Federacije BiH – bila je faza “komplementarne etnokratije” (Šarčević, 2010: 239—308), a vodili su je Stranka demokratske akcije i Hrvatska demokratska zajednica. Kulminacija je potpisivanje i stupanje na snagu Washingtonskog sporazuma i u okviru njega Ustava F BiH koji su predstavljali politički izraženu volju dva naroda da uspostave zajednič-

11. 1943. godine u Mrkonjić Gradu), Bosna i Hercegovina je uspostavljena 1943. godine na principu jednakosti i ravnopravnosti naroda što se najizrazitije ističe izjavom da narodi BiH: “... hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska nego i srpska, i muslimanska i hrvatska bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata. Narodi Bosne i Hercegovine učestvovali će ravnopravno s ostalim našim narodima u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije” (Član 5. Rezolucije ZAVNOBiH-a).

10 “U nacionalno složenim republikama kao što su Bosna i Hercegovina i Hrvatska vodilo se računa da pripadnici drugih jugoslavenskih naroda koji su relativno brojni u toj republici (na primjer Srbi u Hrvatskoj, te sva tri naroda podjednako u Bosni i Hercegovini) budu zastupljeni na bar jednoj od pet najviših funkcija u zemlji” (Jović, 2023: 67).

11 U odnosu na fenomen nacionalizma (te odnose religije, etnije i nacije), ovdje ukazujem za promišljanje (posebno u vezi bosanskohercegovačke perspektive) na citat iz knjige “Teritorijalni nacionalizam – ideologija, zlotvorstvo i alternative” profesora Esada Zgodića: “Zbog naznačenih predstava i smisla značenja nacije, dakle, zbog takvog religijskog odnosa prema naciji, zbog parazitsko-simbiotskih sprega s religijom i religijskim mentalitetom, može se, tako smatrati, nacionalizam jest, zapravo, religija, ili – recimo preciznije – pseudoreligija, surogat religije, perverzna imitacija etabliranih monoteističkih religija. Nacionalizam, dakle, misli, osjeća, vrednuje, pribavlja moć i djela kao religija...” (Zgodić, (012: 195).

ku političko-teritorijalnu jedinicu. Federacija BiH je uređena na federalnom principu (10 kantona – federalnih jedinica) a ostatak države, pod kontrolom srpskih snaga je trebao da se pridruži ustavnom sistemu kao jedna ili dvije federalne jedinice.

Finalna faza zaokruživanja etnizacije predstavlja potpisivanje i stupanje na snagu Daytonskog mirovnog sporazuma i u njemu Aneksa 4 (Ustava BiH). Ovaj Ustav odstupio je od svih dotadašnjih rješenja jer je kao primarne donosioce društveno-političkih odluka determinisao etničke zajednice, na štetu građana (koji ustavno i ne postoje osim u preambuli Ustava).

Čini se da je Stranka demokratske akcije djelovala iz nužde u ovom procesu okretanja ustavnog sistema ka etnicitetu.¹² U martu 1992. godine, tokom američko-bosanske kampanje za nezavisnost, političar i predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović postigao je sporazum s bosanskim Hrvatima i Srbima o konfederalnoj nagodbi u tri kantona uz posredovanje Evropske komisije. Međutim, vlada Sjedinjenih Američkih Država ga je, prema *The New York Timesu*, pozvala da se odluči za unitarnu, suverenu,

- 12 Etnoteritorijalizacija je bila uslovljena događajima na fronti, aktivnošću međunarodne zajednice i stalnim jačanjem Republike Srpske i Herceg-Bosne na terenu. Šarčević (2010) je ukazao na to da je Alija Izetbegović proklamativno bio za cijelu Bosnu i Hercegovinu, ali da su postojale sumnje da ima "skriveni razlog" – da kao vođa muslimanskog naroda želi dobiti što veći teritorij gdje bi muslimanske etno-elite dominirale u svim segmentima društvenog života. Čak i nakon raspada tzv. HZ Herceg-Bosne, posebna strategija hrvatske politike ostala je i provodila se sve do ukidanja "hrvatske samouprave". A cilj srpske politike od samog početka bio je stvoriti etnički čist srpski teritorij. Članovi bosanske delegacije formalno su shvaćeni kao predstavnici Republike Bosne i Hercegovine, ali u faktičkom smislu djelovali su kao predstavnici muslimanskog/bošnjačkog naroda. Alija Izetbegović, lider SDA, je u pregovorima sa srpskom i hrvatskom stranom tretiran kao predstavnik bošnjačkog naroda, a u tom svojstvu su ga uzeli u obzir i međunarodni dužnosnici (iako su ga prikladno titulirali kao šefa države). To je predviđalo i samo osnivanje stranke koja mu je omogućila da bude predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Od 1993. godine pojavljuju se izvještaji koji nasilje pripisuju svim zaraćenim stranama kao metoda homogenizacije, ali od te godine Izetbegović je čvršći kao predstavnik Muslimana/Bošnjaka, pokušavajući u pregovorima osigurati teritorij koji će imati pod svojom učinkovitom kontrolom. Dominantnije u vezi s tim je stajalište da je takvo ponašanje službene bošnjačke/bosanske politike bilo više rezultat tadašnjeg stanja opsade, masovnih zločina, etničkog čišćenja, nego što je to zapravo bio cilj Stranke demokratske akcije (SDA) koju je predvodio Izetbegović, a što mu je omogućilo da postane šef države. U Daytonskom mirovnom sporazumu iz 1995. dogovoreno je da načelo konstitutivnosti naroda ulazi u Aneks 4. Tako je zaokružen proces etnizacije ustavnog sistema BiH, koji je započeo tezama o "dogovoru naroda", a koji je svoju ustavnu regulaciju dobio u "konstitutivnim narodima". Čini se da je postojeće ustavno stanje u najvećoj mjeri bilo cilj, a ne posljedica.

nezavisnu državu. Ipak, ova stranka je prva “pustila u eter” tezu o “dogovoru naroda” u kreaciji ustavnog sistema BiH.¹³ Na osnivačkoj skupštini SDA u Sarajevu 26. 5. 1990. Alija Izetbegović je izjavio:

Predstoji novi dogovor naroda BiH i naroda Jugoslavije
o tome kakvu Bosnu i kakvu Jugoslaviju hoćemo. Takve
dogovore mogu voditi i sačiniti samo istinski predstavnici
naroda, a istinske predstavnike može odrediti samo narod na
slobodnim izborima.¹⁴

Ovo je odgovaralo predstavnicima srpskih i hrvatskih političkih elita te su događaji na terenu i u političkoj areni ostvarivali ovu maksimu.

Prema popisu iz 1991. etnička struktura je bila takva da su Bošnjaci 43,6%, Srbi 31,3%, Hrvati 17,3%, dok je udio ostalih 7,6%.¹⁵ Rat je rezultirao nasilnom etničkom preraspodjelom stanovništva na način da su nastale dvije teritorijalno-etničke grupacije koje su bile politički legitimisane završetkom rata i Daytonskim mirovnim sporazumom: Republika Srpska kao eksplicitno monoetnički entitet, dok je Federacija BiH utemeljena kao hrvatsko-bošnjački entitet. Tvorcima Daytonskog ustava su definirali Bosnu i Hercegovinu kao državu koju čine tri etno-nacije ili konstitutivni narodi. Na ovaj način ostali i građani su ostali diskriminirani jer nisu pripadali nijednom od konstitutivnih naroda.

Da su politički Beograd i politički Zagreb sudjelovali u kreiranju etnoteritorijalizacije kao potke za postojeći ustavni sistem i rješenja koja proklamuju etnizaciju vidljivo je ponajprije u činjenici da su Republika Hrvatska i Savezna Republika Jugoslavija¹⁶ (uz Republiku BiH) potpisale Daytonski sporazum. Nadalje, to je vidljivo i iz presuda Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, i to za Hrvatsku prvenstveno iz presude “Prlić i drugi” iz 2017. godine, a za Srbiju iz četiri presude istog međunarodnog foruma: presude Pretresnog vijeća u predmetu Čelebići iz 1998.; presude Žalbenog vijeća u predmetu

13 Izjava Alije Izetbegovića za Dnevnik TV Sarajevo povodom osnivačke skupštine Stranke demokratske akcije 26. maja 1990. (Izetbegović, A: 2001, 78).

14 <https://raport.ba/lazna-borba-sda-za-gradjansku-bih/> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

15 <https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

16 Slobodan Milošević je bio potpisnik iako u to vrijeme nije bio šef države. Od 1989. do 1997. bio je predsjednik Predsjedništva SR Srbije, odnosno predsjednik Republike Srbije, koja nije bila država nego federalna jedinica.

protiv Duška Tadića iz 1999.; presude Žalbenog vijeća u predmetu Čelebići iz 2001. i presude Pretresnog vijeća u predmetu protiv ratnog potpredsjednika Vlade RS Radoslava Brđanina iz 2004. U ove četiri presude utvrđeno je da je rat u BiH bio međunarodni sukob između Republike BiH i SR Jugoslavije, a jedan od ključnih dokaza za ovu kvalifikaciju bio je Daytonski sporazum kao i pregovarački proces koji je doveo do njega. U presudi Međunarodnog suda pravde u slučaju tužbe BiH protiv Srbije iz 2007., potvrđeno je da je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju u navedenim presudama primijenio ispravan pravni kriterij – test opšte kontrole, kada je utvrđivao međunarodni karakter sukoba (vidjeti paragraf 404). Iako presudom Međunarodnog suda pravde nije potvrđena puna odgovornost političkog Beograda (Srbije) za genocid u Bosni i Hercegovini (utvrđen samo u Srebrenici), već samo za nespječavanje, njome je potvrđeno učešće Srbije u agresiji na BiH.

Posljedice etnizacije: konsocijacijska demokratija i njeni efekti na izborni sistem

Iako su pojedina rješenja Izbornog zakona to nastojala da zaobiđu, duboka troetnička i dvoentitetska podjela države imala je uticaja i na izborni sistem u smislu primjene konsocijacijskog modela demokratije¹⁷ kojim se formalno i direktno garantuje učešće konstitutivnih naroda u organizaciji i funkcionisanju predstavničkih organa u Bosni i Hercegovini i nižim političko-teritorijalnim jedinicama. Ustavna kategorija konstitutivnih naroda¹⁸ je privilegovana

- 17 Struktura uspostavljena Opštim okvirnim sporazumom za mir sadrži sva četiri elementa konsocijacijske demokratije (Lijphart, 1977; Bose, 2002; Bieber, 2004; Marković, 2009b; Stojanović, 2009): velika koalicija kroz učešće predstavnika svih glavnih grupa u političkom odlučivanju; autonomija segmenata davanjem prava trima (ustavnim) etničkim grupama da vrše određene ustavom utvrđene dužnosti; proporcionalnost kroz jednaku zastupljenost etničkih grupa; i pravo veta koje omogućava ovim grupama da zaštite svoj “vitalni interes”.
- 18 Kasim Trnka, učesnik Daytonskih mirovnih pregovora u delegaciji Republike BiH, i profesor ustavnog prava, navodi da je u Ustav BiH uveden pojam konstitutivnih naroda, “zbog postojeće nacionalne strukture i potrebe da se ostvari puna nacionalna ravnopravnost” (Trnka, 2006: 177), te određuje konstitutivnost naroda kao “kolektivno pravo uže od suverenosti, ali šire od nacionalnog prava na nacionalni identitet. Konstitutivnost nema kao konsekvencu pravo na samoopredjeljenje niti pravo na odcjepljenje. Nijedan narod svoju konstitutivnost

u odnosu na kategoriju “Ostalih”, što predstavlja eklatantan primjer diskriminatorne prakse, koja nije u skladu s bilo kojim normativnim dokumentom vezanim za ljudska prava.

Prema tekstu Ustava BiH, samo pripadnicima konstitutivnih naroda može pripasti funkcija člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine (ali i funkcija poslanika u Domu naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine i njihovih zamjenika). Ove funkcije, iako Ustav BiH u članu II. tačka 4, zabranjuje diskriminaciju,¹⁹ ne mogu pripasti licima koji su prema popisu stanovništva iz 1991. građani Bosne i Hercegovine (Romi, Jevreji, Ukrajinci, Slovenci...) ili onih koji se ne identifikuju nekim etničkim određenjem. Daytonski ustavotvorac je onemogućio Bošnjacima i Hrvatima koji žive u Republici Srpskoj i Srbima koji žive u Federaciji, kao i svima onima koji ne spadaju u kategoriju konstitutivnih naroda, pasivno biračko pravo za funkcije člana Predsjedništva BiH (i Doma naroda Parlamentarne skupštine BiH), a svim ovim kategorijama je onemogućio aktivno biračko pravo – uz lica koji ne spadaju u neki od konstitutivnih naroda. Bošnjaci, Srbi i Hrvati koji žive u Federaciji ne mogu birati srpskog člana Predsjedništva, a takođe lica koja spadaju u ova tri konstitutivna naroda, a žive u Republici Srpskoj ne mogu birati bošnjačkog i hrvatskog člana Predsjedništva.

Izborni zakon je kamen spoticanja između političkih stranaka u Bosni i Hercegovini, gdje Hrvatska demokratska zajednica traži tzv. legitimno pred-

ne ostvaruje nezavisno od ostalih naroda koji imaju ista prava. Konstitutivnost podrazumijeva uzajamno pravo svakog od tri naroda da uređuje ustavno uređenje (zajedno s građanima i ostalim) i da koriste sve mehanizme za ostvarivanje i zaštitu nacionalne ravnopravnosti” (2006: 178).

- 19 “Kod izbora članova Predsjedništva BiH treba imati u vidu preambulu Ustava BiH (Aneksa 4 Dejtonskog sporazuma), prema kojoj su Bošnjaci, bosanski Hrvati i bosanski Srbi (uz ‘ostale’ i građane BiH) konstitutivni u BiH, a ne samo diskriminacionu odredbu kao što je čl. IV 1. i 2. te član V 1. Ovo pokazuje da sam Ustav BiH unutar sebe nije uskladen, tj. da postoje odredbe u Ustavu koje se međusobno isključuju. Protivrječnost na koju su ukazali mnogi postaje jasnija kada se ukaže na ustavnu odredbu koja zabranjuje diskriminaciju (čl. II tač. 4. Ustava BiH). Ovdje se radi o diskriminaciji u pogledu postojanja aktivnog i pasivnog biračkog prava građana BiH. Postojanje tog prava je općeprihvaćena civilizacijska tekovina koja je promovisana na nivo principa (opće, jednako i neposredno biračko pravo). Dejtonski sporazum je kod izbora članova Predsjedništva BiH (i u nekim drugim situacijama) to pravo ukinuo za građane BiH da bi zadovoljio stvarne interese agresora na BiH, kao i interese srpsko-hrvatske iredente u samoj BiH” (Duvnjak, 2002).

stavljanje,²⁰ tj. da se član Predsjedništva Bosne i Hercegovine²¹ Hrvat ne bira s područja cijele F BiH direktno, dok se tome suprotstavljaju Stranka demokratske akcije i neke stranke ljevice i centra, koje smatraju da se time vrši dodatna etnička podjela države i uvodi još veći stepen konsocijacije. Od 2018. zbog toga nije bilo moguće formirati Vladu F BiH, pa je to bio razlog zbog kojeg je Visoki predstavnik Christian Schmidt u oktobru 2022. godine nametnuo izmjene Izbornog zakona BiH koje se odnose na postizborne koalicije.²²

- 20 Od političkih struktura koji pretenduju da ekskluzivno predstavljaju hrvatski narod (u praksi prvenstveno one iz kantona s hrvatskom većinom) dolazili su stavovi da izbor člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine iz reda hrvatskog naroda, kakav se dešava u praksi, nije u skladu s duhom ustava, te da nije legitiman. Daytonski sporazum su potpisale Republika Bosna i Hercegovina, Republika Hrvatska i SR Jugoslavija. Republika Hrvatska i Republika Srbija nisu nikakvi garantirani Daytonskog sporazuma nego potpisnici (Evropska unija i pet država su svjedoci potpisivanja). Navedene odredbe moraju biti pravni osnov i okvir odnosa susjednih država, a u samom sporazumu je navedeno da će strane poštovati suverenu jednakost jedna drugoj. To u praksi često nije tako. Jedan od tipičnih primjera je insistiranje zvaničnih organa Republike Hrvatske na tzv. legitimnom predstavljanju. Pojam legaliteta uglavnom se ne može izjednačiti s pojmom zakonitosti, niti biti iznad njega u hijerarhiji principa i vrijednosti ustava. Legalitet je pravni pojam. Legitimitet, koji je politički pojam, podrazumijeva da su zakoni, akti, aktiviteti pravedni i da ih građani i drugi subjekti na koje se odnose, prihvataju. Na izborima se odlučuje da li je efekat rada izabranih predstavnika bio legitiman ili nije, tj. da li su oni radili u skladu s interesima, potrebama... onih koji su ih birali. O legalitetu njihovog djelovanja odlučuju pravosudni organi. Kao članovi Predsjedništva BiH, političari se biraju primjenom teritorijalno-etničkog principa. Jedan Hrvat je uvijek član Predsjedništva i on dolazi iz Federacije Bosne i Hercegovine (član V Ustava BiH). Kako su predstavnici političkih struktura iz Republike Hrvatske isticali, tačno je da predstavnici manjina imaju u komparativnom ustavnom pravu zajamčeno mjesto u predstavničkim tijelima, ali istovremeno zaboravljaju da je riječ o nacionalnim manjinama, što Hrvati u Bosni i Hercegovini nisu, a ovaj princip se odnosi prvenstveno na zakonodavna predstavnička tijela (npr. Srbi, Bošnjaci, Italijani... u Hrvatskom saboru), a kod Bosne i Hercegovine se pledira na Predsjedništvo BiH, gdje su Hrvati kao konstitutivni narod, zastupljeni.
- 21 U ovom državnom organu je zapravo predstavljen građanski princip, jer se članovi Predsjedništva biraju od strane građana (ne pojedinih naroda) u entitetima (članovi Predsjedništva BiH predstavljaju građane i entitete).
- 22 <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2022/10/2/christian-schmidt-nametnuo-izmjene-izbornog-zakona-bih-2> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

/ Entitetsko glasanje

Predstavnici i delegati iz Republike Srpske su entitetskim glasanjem zaustavili donošenje pojedinih zakona, ali se nikada nisu pozivali na zaštitu vitalnog nacionalnog interesa. Etničko glasanje se češće koristi na entitetskom nivou, posebno u Republici Srpskoj, nego na državnom nivou (Sahadžić, 2012). Etnokratski element dominira političkim procedurama i sistemom odlučivanja u parlamentu (Šarčević, 2010). Evropska komisija za demokratiju kroz pravo (Venecijanska komisija) je 2005. izvela zaključak da entitetsko glasanje predstavlja smetnju, ali je takođe naglasila da politička situacija nije takva da bi se ono promijenilo.²³ Godine 2006. je predloženi Aprilski paket ustavnih reformi oboren uz teze oponentata da ono mora da se izbriše iz Ustava da bi se dala podršku usvajanju ovih ustavnih promjena (navodeni su i drugi razlozi – neimplementiranje Aneksa 7 i Aneksa 9 Daytonskog sporazuma, promjena direktnog izbora članova Predsjedništva BiH u indirektno itd).²⁴

Uvidom u zapisnike sa sjednica vidi se da je odsustvo entitetske podrške (većinom iz Republike Srpske) najčešći razlog za neusvajanje zakona, uz napomenu da se nerijetko iz navedenih zapisnika nije moglo ustanoviti zašto zakon nije prihvaćen.²⁵ U jedinoj do sada studiji o procesu odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini BiH (publikovanoj 2009) utvrđeno je da je od 1997 – 2007. odbijeno 59,9% zakona jer nije bilo potrebne podrška poslanika ili delegata iz entiteta,²⁶ i da je daleko veći broj zakona odbijeno zbog entitetskog glasanja nego zbog vitalnog nacionalnog interesa. Razlog je, najvjerovatnije, taj što se entitetsko glasanje pokazalo kao apsolutni veto, a mehanizam zaštite vitalnog nacionalnog interesa ne prekida parlamentarnu proceduru već

23 Venice Commission (2005). Opinion of the Venice Commission on the Constitutional Situation in Bosnia and Herzegovina and the Powers of the High Representative (pp. 9–12). CDL-AD 004.

24 <https://n1info.ba/vijesti/a231019-silajdzic-za-n1-objasnio-zasto-je-srusio-aprilski-paket/> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

25 Zapisnici sa sjednica Predstavničkog doma, Doma naroda, kao i sa zajedničkih sjednica oba doma Parlamentarne skupštine BiH mogu se pronaći na dijelu portala “Sjednice” na sljedećem linku: <https://www.parlament.ba/Content/Read/27?title=Statisti%C4%8Dkipodaci> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

26 Od 1997. do 2007. godine Parlamentarna skupština BiH je odbila ukupno 260 zakona od kojih je 156 odbijeno na osnovu “entitetskog veta” (šire u Trnka, 2009: 89 i dalje).

samo uključuje Ustavni sud BiH kao medijatora. Nakon 2009. nije bilo sličnih studija, ali je trend neusvajanja zakona zbog nepostizanja entitetske većine nastavljen. Tako, podršku nisu dobili važni zakoni poput Prijedloga zakona o zabrani negiranja holokausta, zločina genocida i zločina protiv čovječnosti (2008), Prijedloga Zakona o Vrhovnom sudu BiH (2012), Prijedloga Zakona o raspolaganju nepokretnom vojnom imovinom (2013), dok u 2023. nisu usvojeni Prijedlog Zakona o vanjskim poslovima BiH (2023.) i Prijedlog Zakona o zaključivanju i izvršavanju međunarodnih ugovora (oba zakona nisu na listi 14 prioriteta za pristupanje, ali su bitni za pristupanje evropskim integracijama i međunarodnim aktivnosti). Entitetsko glasanje se pokazalo kao glavna prepreka za usvajanje zakona kojim bi se zadovoljili kriteriji koje je postavila Evropska komisija. Političko vodstvo iz Republike Srpske je često isticalo da se nijedan zakon neće usvojiti dok se ne usvoji Zakon o Ustavnom sudu BiH kojim bi se eliminisale strane sudije iz ovog državnog organa.²⁷

/ Otvorena ustavna diskriminacija

Pozitivnu diskriminaciju smo imali od samog pisanja nacrtu i stupanja na snagu Ustava BiH. To su zapravo bile one odredbe koje se odnose na popunjavanje članstva predstavničkih organa u BiH, a koje je kasnije Evropski sud za ljudska prava (ESLJP) označio kao ustavnu diskriminaciju (slučajevi “Sejdić, Finci”, “Zornić” “Pilav”, “Slaku”, “Baralija”, “Pudarić”). Individualno pravo je pravo pojedinca, ali ono pomaže kolektivnoj jednakosti. Kolektivno pravo (kulturalna autonomija) znači da određena grupa ili zajednica, za koju je tipičan određeni status, ima određena prava, npr.: pravo na jezik u školi; pravo na političkog predstavnika u državnim tijelima i pravo na jezik u Radio-televizijskom sistemu. Bosna i Hercegovina je idealni tip konsocijacijske demokratije i upravo je autonomija kulturnih segmenata jedan od elemenata primijenjenih u ustavnom i političkom sistemu BiH (uz veliku koaliciju, veto i proporcionalnost).

27 <https://balkans.aljazeera.net/news/2023/12/27/dodik-najavio-nove-blokade-rs-nece-ime-novati-nove-sudije-u-ustavni-sud-bih>; <https://www.dw.com/hr/nema-dogovora-o-ustavnom-sudu-i-sudovima-u-bih/a-67280229>; <https://ba.voanews.com/a/7477986.html>; https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/dodik-uoci-dana-d-vrijeda-i-postavlja-uslove-evo-kad-ce-zakon-o-sudovima-biti-usvojen/536609#google_vignette (pristupljeno 08. 10. 2024.).

Transformacija ustavne pozitivne diskriminacije u BiH se odvijala u tri koraka. Prvi je Daytonski mirovni sporazum (odredbe za popunjavanje članstva Predsjedništva i Doma naroda). Zatim, tumačenjem Ustavnog suda BiH u predmetu U 5-98 III, svi narodi su jednaki na teritoriju cijele BiH, s tim da odredbe za *power-sharing* moraju biti poštovane, jer su dio Ustava. U suprotnom, antidiskriminacioni standardi moraju biti poštovani. Treći i finalni korak su ove presude ESLJP koje smo naveli, a koje su zapravo okončale pozitivnu diskriminaciju određenih etničkih grupa (“konstitutivni narodi”), povezanu sa dijelom teritorija BiH na kojem imaju prebivalište. ESLJP je tada ustanovio da je zapravo došlo vrijeme da se te odredbe od sada *de facto* smatraju otvorenom Ustavom zabranjenom diskriminacijom, nakon izmjena Ustava BiH i *de iure*. Kao rješenje za izborne izmjene u BiH se spominjao i Fileov pristup, po kojem entitet ostaje jedna izborna jedinica uz klauzulu pozitivne diskriminacije (slično rješenje postoji u Belgiji), gdje bi za drugog člana Predsjedništva bio izabran onaj član koji bi dobio više glasova u kantonima u kojima prvi član više nema glasova.²⁸ Čini se da ovaj prijedlog ipak nije u duhu navedenih presuda ESLJP i da bi značio regresiju u okretanju ustavnog sistema BiH od pozitivne diskriminacije po etnoteritorijalnom principu ka zabrani diskriminacije.

/ Etnonacionalistički savezi u političkom sistemu

Poslije rata političke elite iz tri dominantne etnije su nastavile da promoviraju narative o podjelama i razlikama između Bošnjaka, Srba i Hrvata. Ono što je primjetno bilo je da su se u nešto malo više od dvije decenije nakon rata, u većini bitnih pitanja bošnjačke i hrvatske političke stranke držale istih stavova, što se promijenilo pogoršanjem odnosa između HDZ-a s jedne i SDA/DF-a s druge strane u zadnjih desetak godina. Ključni momenat za promjenu tih partnerstava bio je popis stanovništva izveden 2013. godine. Tada su rezultati popisa pokazali da prvi put imamo narod koji je većinski, Bošnjake s 50,1%.²⁹ U entitetu F BiH njihov udio je 74%. Glavni razlog za prihvatanje rješenja koja odgovaraju konsocijacijskoj demokratiji je bio taj što nijedan narod nije bio

28 To bi bili Kanton Sarajevo, Zeničko-Dobojski i Tuzlanski kanton, gdje Hrvati nemaju većinu.

29 <http://www.statistika.ba/> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

većinski. To je dovelo do najava da će se slučaj “Komšić” (hrvatski predstavnik u Predsjedništvu BiH, ali su ga više birali Bošnjaci nego Hrvati) spustiti na niže nivoje vlasti.³⁰ Iz izjava Christiana Schmidta može se zaključiti da je on zapravo izvršio navedene izmjene Izbornog zakona da bi ovo spriječio. Vidjećemo da li će te izmjene izdržati test Evropskog suda za ljudska prava.³¹

Bosna i Hercegovina je po obliku državnog uređenja federalna država a po obliku političkog režima konsocijacijska demokratija. Ustav Bosne i Hercegovine sadrži jednu instituciju koja je četvrta vlast (nije ni zakonodavna, ni izvršna ni sudska vlast tj redovno sudstvo), negativni zakonodavac – Ustavni sud Bosne i Hercegovine. To je jedna od šest institucija Bosne i Hercegovine, po Ustavu Bosne i Hercegovine.³² U ovom organu nema entitetskog veta (iako su se nedavno pojavili zahtjevi od strane političkog vodstva iz Republike Srp-

30 <https://faktor.ba/vijest/izetbegovic-o-izbornom-zakonodavstvu-ako-budem-morao-birati-između-covica-i-komsica-odabrat-cu-komsica/97046?fbclid=IwAR1clayh8fzmZotA-F1LAaVVuJ989h8o-evBiOjTgihyeCd-fEPwDatJNVm> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

31 Ustavni sud BiH je o uskladenosti izmjena Izbornog zakona BiH i amandmana na Ustav F BiH koje je izvršio Visoki predstavnik odlukom od 2. 10. 2022. godine, po Komšićevoj i Džaferovićevoj apelaciji, mogao donijeti dvije odluke. Mogao je utvrditi da su zahtjevi očigledno neosnovani, izmjene/amandmani ostaju na pravnoj snazi, a kao razloge navesti da je zakonodavac, Visoki predstavnik, u skladu s odlukom U-9/00 (“strani autoritet koji donosi domaće zakone”) izmijenio Ustav FBiH i Izborni zakon na način koji nije suprotan odredbama Ustava BiH između ostaloga članu I/2 i II/4. Sve izmjene donesene su u skladu s katalogom prava i međunarodnim dokumentima koji su sastavni dio Ustava BiH. Druga mogućnost je bila da je Ustavni sud BiH utvrdio povredu principa pravne sigurnosti – legitimnog očekivanja (radi vremena koje je sporno – izborna noć, jer su politički subjekti, građani i javnost imali su legitimno očekivanje da će izbori biti organizovani i provedeni, a rezultati implementirani prema izbornim pravilima koja su važila na dan potvrđivanja izbornih listi, a nakon kojeg datuma nikakve promjene nisu bile moguće; izmjene nisu bile propisane jasno, precizno i predvidljivo ni za članove CIK-a ni za predstavnike političkih elita). Da je Ustavni sud BiH utvrdio da odredbe Ustava F BiH i Izbornog zakona koje je oktobrisao Visoki predstavnik, nisu bile u skladu s Ustavom BiH, one ne bi bile vraćene nego bi ih Ustavni sud BiH obrisao ili bi naložio zakonodavcu da ih izmijeni u roku od 6 mjeseci. Ustavni sud BiH je u obrazloženju svoje odluke u kojoj je utvrdio da su Schmidtove odluke o izmjeni Izbornog zakona BiH i amandmani na Ustav F BiH u skladu s Ustavom BiH, naveo “Odluke su u skladu sa čl. I/2, II/2, II/4. i III/3.b) Ustava BiH i člana 1. Protokola broj 12 uz Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, čl. 5. i 7. Međunarodne konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije i članom 25. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima”. Činjenica je da Venecijanska komisija, sudska praksa i demokratski standardi kažu suprotno u odnosu na propisivanje izbornih pravila na izbornu noć.

32 Ostale su: Parlamentarna skupština, Predsjedništvo, Vijeće ministara, Centralna banka i Stalni komitet za vojna pitanja (koji više ne postoji).

ske i da se tu uvede). Iako ovo predstavlja viši stepen konsocijacije i povredu principa vladavine prava, trenutno bi se moglo izvesti samo putem izmjena i dopuna Pravila Ustavnog suda BiH.

U redovima koji slijede predstaviti ćemo genezu posljednjeg pokušaja u daljnjoj etnizaciji Ustavnog prava BiH, a koji zagovaraju srpske političke strukture, kako bi probali ovladati procesom odlučivanja u ovom organu, a to je, po njihovom mišljenju, odstranjivanje stranih sudija u ovom sudu. Ustavni sistem Bosne i Hercegovine je antinomičan, sadrži protivrječne norme. Tako npr. proklamuje zabranu diskriminacije a istovremeno sadrži diskriminatorne norme za popunu članstva određenih predstavničkih tijela (Evropski sud za ljudska prava je više puta utvrđivao otvorenu ustavnu diskriminaciju u tom kontekstu). Bosna i Hercegovina je imala dobru startnu poziciju kada je riječ o poziciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (EKLP) i njenoj direktnoj primjeni u pravnom sistemu BiH.³³ Ključni zaštitnici ljudskih prava, ali i garanti provedbe EKLP su bili Dom za ljudska prava i kasnije Ustavni sud BiH, koji je tumačeći praksu Evropskog suda za ljudska prava, izgradio vlastitu praksu, koja je bila izvor za praktičare u cijeloj BiH. Istovremeno se i harmonizirala praksa ljudskih prava na taj način kod nas.

Neposredno nakon potpisivanja i stupanja na snagu Općeg okvirnog sporazuma za mir, prisustvo stranih sudija u Ustavnom sudu je bilo od nemjerljivog značaja, radi tumačenja, implementiranja, razjašnjenja i razumijevanja EKLP. Ova praksa (apelaciona jurisdikcija, ali i incidentalna kontrola ustavnosti zakona) je za advokate, sudije, tužioce značajnija od npr. prakse koja je kreirana u okviru apstraktne zaštite ustavnosti. S obzirom da se EKLP direktno primjenjuje u Bosni i Hercegovini, da ima prednost ispred drugih zakona (“zakon pojačanog djelovanja”), da Ustavni sud u odlukama iz tog domena “gleda” u praksu Evropskog suda za ljudska prava, tumačiti tu praksu i to tumačenje primjenjuje na činjenično stanje u apelacijama.

33 U skladu s jurisdikcijom Ustavnog suda BiH, Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda je zakon pojačanog djelovanja u pravnom sistemu BiH, tj. de iure je iznad svih drugih zakona ali ispod Ustava, u hijerarhiji pravnih akata. Ipak, s obzirom na presude Evropskog suda za ljudska prava kojima je utvrđena ustavna diskriminacija u BiH, može se reći da je EKLP de facto iznad Ustava BiH.

Političko vodstvo iz Republike Srpske,³⁴ potpomognuto HDZ-om,³⁵ danas tvrdi da je došlo vrijeme za odlazak stranih sudija, te se pozivaju na član VI/1.d.) Ustava BiH (“Za imenovanja koja se budu vršila nakon isteka perioda od pet godina od prvih imenovanja, Parlamentarna skupština može zakonom predvidjeti drugačiji način izbora troje sudija koje bira predsjednik Evropskog suda za ljudska prava.”) i tumače ga da on omogućava da se strane sudije zamijene domaćima.

Ova odredba sadrži jasan i jednoznačan stav da se može usvojiti zakon kojim se može drugačije urediti dio procedure izbora unutar Bosne i Hercegovine ali troje sudija će i dalje birati predsjednik Evropskog suda za ljudska prava. Na taj dio se može djelovati isključivo amandmanom na Ustav BiH, nikako zakonom. Brojni političari (npr. ministar pravde BiH Davor Bunoz) pogrešno navode da se zakon može zvati jedino “Zakon o statusu stranih sudija” ili slično. To nije tačno jer se odredba člana VI/1.d) Ustava BiH odnosi na proceduru izbora i imenovanja sudija interno u Bosni i Hercegovini, a nema nikakvih dodirnih tačaka sa statusom ili načinom izbora sudija koje bira predsjednik Evropskog suda za ljudska prava. Primjećujemo da Ustav BiH nigdje ne nameće obavezu da se usvoji zakon o Ustavnom sudu.

Troje sudija koje je birao predsjednik Evropskog suda za ljudska prava, a koje trenutno vrše funkciju sudije bosansko-hercegovačkog Ustavnog suda imaju jako bogate reference i sadržajnu karijeru (objavljene monografije, studije, radove, te predavanja na prestižnim evropskim pravnim fakultetima), te su uz visok stepen etičnosti i garant kvaliteta presuda Ustavnog suda BiH.

Pored ovoga, iste političke strukture insistiraju da bude usvojen još jedan zakon, putem kojeg bi i u Ustavni sud bilo uvedeno entitetsko glasanje, što bi bilo suprotno članu VI/2 b.) Ustava Bosne i Hercegovine (“Sud će, većinom glasova svih članova, usvojiti svoja pravila o radu. Sud će voditi javne rasprave, a svoje odluke će javno obrazlagati i objavljivati.”). Pitanje odlučivanja / glasanja, rada u sjednicama itd... shodno tome je dato u nadležnost samog Ustavnog suda koji ih može urediti svojim pravilima, te nema ustavnog osnova da se to uređuje zakonom (to bi bilo neustavno). Ustavni sud ima isključivu nadležnost da donosi odluke koje se tiču njegove organizacije, rada i funkcionisanja.

34 <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=539584> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

35 <https://politicki.ba/vijesti/ministar-pravde-bih-strane-sudije-moraju-otici/45729> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

Uvođenje novih mehanizama konsocijacije i u ovaj organ bi samo usporilo ionako spor proces donošenja odluka na državnom nivou vlasti.

Da rezimiramo, ne može se zakonom uspostaviti Ustavni sud BiH bez stranih sudija u njemu. Da bi se to uradilo, potrebno je prvobitno izvršiti odgovarajuće izmjene člana VI Ustava BiH, a nakon toga donijeti Zakon o Ustavnom sudu BiH kojim bi se uredila organizaciona i proceduralna pitanja koja su trenutno uređena Pravilima Ustavnog suda. Hipotetički je moguće da političke strukture donesu propis koji bi nazvali Zakon o ustavnom sudu, ali sadržaj zakona bi bio minimalan, jer Ustav BiH, posebno u vezi s Pravilima Ustavnog suda ne bi dozvolio detaljnije regulisanje. Dakle, riječ bi bila o hipotetičkoj situaciji gdje se ne bi odstranile međunarodne sudije iz Ustavnog suda, već samo uredio način njihovog izbora.

Takođe smo ove godine svjedočili i kontroverzama u vezi s imenovanjem sudije Ustavnog suda BiH iz Federacije BiH. Političari iz opozicije, među kojima su najglasniji bili političari iz Demokratske fronte, tvrdili su da Marin Vukoja ne može biti imenovan za sudiju Ustavnog suda BiH jer je bio član političke stranke, nema pravosudno iskustvo... Iako ispunjava formalne uslove da bude sudija,³⁶ sporno kod imenovanja Vukoje su bile i moguće nezakonitosti (posebno odsustvo transparentnosti u prethodnoj proceduri,³⁷ nejasnoća da li je Predstavnički dom parlamenta F BiH trebao birati s liste više dostavljenih kandidata pa onda imenovati, a posebno što je bilo kandidata s daleko boljim referencama). Ustavni sud F BiH je početkom jula ove godine potvrdio zakonitost poslovnika kojim je omogućen izbor Marina Vukoje.³⁸ Bosna i Hercegovina ima specifičan mehanizam imenovanja sudija Ustavnog suda. U kompara-

36 <https://avaz.ba/vijesti/bih/905469/zasto-se-od-vukoje-pravi-babaroga-ko-je-kandidat-za-sudiju-ustavnog-suda-bih-i-zasto-nas-opozicija-plasi-njime> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

37 <https://startbih.ba/clanak/pravni-strucnjak-iseric-za-start-o-izboru-vukoje-u-petoclanoj-radnoj-grupi-za-bodovanje-kandidata-dvoje-nisu-bili-pravnici/239821> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

38 Ustavni sud F BiH utvrdio da nema povreda Ustava i Poslovnika u predmetima U-56/23 i U-7/24. U predmetu U-56/23, Ustavni sud F BiH je obustavio postupak za rješavanje spora i utvrdio da nije bilo povrede Ustava F BiH, a osnov je našao u tome da su pojedini zastupnici na 8. vanrednoj sjednici glasali za odluke, a onda se obratili Ustavnom sudu F BiH osporavajući upravo te odluke. U predmetu U-7/24 Ustavni sud F BiH je odbacio zahtjev za rješavanje spora, koji je podnijelo 40 opozicionih zastupnika, gdje je utvrđeno da sazivanjem i vođenjem 9. redovne sjednice na kojoj je usvojen Budžet za 2024. godinu i izmjene Poslovnika, nisu povrijeđena prava zastupnika u Parlamentu F BiH.

tivnom federalizmu ne postoji slučaj da zakonodavna tijela federalnih jedinica imenuju u ustavni sud federalne države sudije. Ako je organ za imenovanje zakonodavno tijelo, onda je to redovno zakonodavno tijelo federalne države. U Bosni i Hercegovini sudije Ustavnog suda BiH (pored "stranih" sudija) imenuju Parlament F BiH i Narodna skupština RS. Ni u slučaju ovog posljednjeg imenovanja sudije Ustavnog suda F BiH nije se izabrao Srbin ili Bošnjak već su političke stranke na vlasti tražile da to bude Hrvat, iako nigdje u Ustavu BiH ne piše da to mora biti Hrvat (s druge strane, pojedini teoretičari smatraju da se stvorio već običaj *secundum constitutionem* da se gleda etnicitet kandidata (Balić, 2009, 13—23); ovaj pravno-politički akt ne traži etničku pripadnost sudije, nema etničkog principa već samo teritorijalni.

U vezi s popunjavanjem članstva Ustavnog suda BiH, ove godine je Venecijanska komisija usvojila dva važna mišljenja. U prvom, iz marta³⁹ Komisija je zauzela stav da Ustavni sud može da vlastitim pravilima odredi da sudija koji je ispunio 70 godina može da ostane na funkciji do imenovanja sudije koji će ga zamijeniti (napominjem da Narodna skupština RS nije imenovala sudiju nakon što se sudija Zlatko Knežević penzionisao, dok je od ranije nepopunjeno mjesto sudije Simovića; Milorad Dodik je najavio da Republika Srpska neće imenovati sudije dok se ne riješi pitanje stranih sudija u Ustavnom sudu⁴⁰). Ovo je suprotno sa članom VI/1.c) Ustava BiH koji eksplicitno propisuje gornju granicu od 70 godina života za služenje u Ustavnom sudu. Ustavni sud BiH je iskoristio ovo Mišljenje (u paragrafu 25. Venecijanska komisija smatra da doslovno tumačenje ne smije imati prednost nad sveobuhvatnim ustavnim principom funkcionalnog ustavnog suda, čime se štiti osnovno pravo na pristup sudu) da dopunom vlastitih Pravila propiše upravo ovo što je Venecijanska komisija preporučila. Na ovaj način Seada Palavrić, trenutna predsjednica Suda, a koja je, jednako kao i sudija Mirsad Ćeman, uskoro trebala biti razriješena s funkcije zbog navršavanja navedene starosne dobi (i to Palavrić prije Ćemana), ostaje na funkciji dok se ne izabere novi sudija (da se to nije desilo nedostajalo bi troje sudija a u tom slučaju bi rad Ustavnog suda, posebno po apelacionoj jurisdikciji, bio znatno usporen). Mišljenje bilo koje međunarodne organizacije može biti samo smjernica ali ne i obavezujuće, iako su navedene

39 Venice Commission (2024). Opinion on certain questions relating to the functioning of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina. CDL-AD 002.

40 <https://balkans.aljazeera.net/news/2023/12/27/dodik-najavio-nove-blokade-rs-nece-imenovati-nove-sudije-u-ustavni-sud-bih> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

dopune Pravila urađene upravo imajući u vidu Mišljenje.⁴¹ Sada imamo apsurdnu situaciju da bi samo Ustavni sud BiH mogao da ocjenjuje ustavnost odredbe svojih Pravila na kojima je intervenisao.

Drugo Mišljenje je Venecijanska komisija usvojila u junu,⁴² i direktno je povezano s procesom etnizacije koji se provodi u Ustavnom sudu. Naime, između ostalog, Komisija je praksu da dvojicu sudija bira Narodna skupština Republike Srpske a četvoricu parlament Federacije BiH gdje su uvijek do sada bila po dvojica sudija iz reda svakog konstitutivnog naroda, označila kao diskriminatornu jer etnička odrednica ne smije biti pretpostavka izbora sudija Ustavnog suda. Komisija je konstatovala da “striktni etnički zahtjevi ili kvote nisu u skladu s posebnom ulogom i odgovornošću Ustavnog suda kao federalne institucije koja odražava i služi vladavini prava” (paragraf 35. Mišljenja). Treba napomenuti da je praksa etničko-teritorijalnog imenovanja sudija Ustavnog suda započeta ranije, izvodile su je sve “nacionalne” stranke iz sve tri etnije, ali da stranke koalicije koja je trenutno na vlasti nisu obavezne nastaviti tim putem. Instaliranjem Seade Palavrić i Mirsada Ćemana (koji su prije toga bili članovi Stranke demokratske akcije) od strane ranije koalicije ne obavezuje stranke na vlasti da imenuju Hrvata i uz to još ranijeg kandidata HDZ za Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH, gdje je bio na listi s Draganom Čovićem. Stranke na vlasti su imale priliku, a i dalje je imaju, da izmjene Ustav BiH i ustanove strože ustavne kriterije, s objektivnim parametrima za imenovanje sudije Ustavnog suda.

/ Zaključno

Načelo etniciteta koje je uspostavljeno Aneksom 4 Daytonskog mirovnog sporazuma predstavlja prepreku za brz proces donošenja odluka u zakonodavnom predstavničkom tijelu Bosne i Hercegovine. Zato bi je trebalo otkloniti ili barem ublažiti, nakon čega bi se ustavotvorac morao posvetiti otklanjanju ustavnih antinomija. Poželjno bi bilo kada bi u ovom kontekstu domaće poli-

41 <https://6yka.com/bih/pravnici-tvrde-da-ustavni-sud-bih-nema-pravo-da-produzava-mandat-svojim-sudijama> (pristupljeno 08. 10. 2024.).

42 Venice Commission (2024). Opinion on the method of electing judges to the Constitutional Court, adopted by the Venice Commission at its 139th Plenary Session. CDL – AD 015-e.

tičke snage donijele ustavne amandmane ili usvojile potpuno novi Ustav, bez asistencije izvana, posebno ne međunarodnog ugovaranja Ustava. Dosadašnja konstelacija političkih snaga nije davala nade u izvedbu takvih pravno-političkih rješenja. Možemo zaključiti da usmjerenost političkih elita na ostvarenje zasebnih etnonacionalnih interesa ne odgovara interesima Bosne i Hercegovine kao cjeline (ti interesi se mogu naći u preambuli Ustava BiH, koja prema odluci Ustavnog suda BiH u 5-98 ima normativno dejstvo, kao funkcije Bosne i Hercegovine). Ipak, na horizontu se nazire svjetlo, budući da je Evropska unija dala Bosni i Hercegovini zeleno svjetlo za početak pregovora o članstvu u EU. Predsjednica Evropske komisije Ursula von der Leyen je tokom govora na plenarnoj sjednici Evropskog parlamenta 12. 3. 2024. potvrdila da će Evropska komisija preporučiti otvaranje pristupnih pregovora između Evropske unije i Bosne i Hercegovine. Ocijenila je da je Bosna i Hercegovina učinila više napretka od kada je dobila status kandidata nego za više od jedne decenije. Evropska komisija je istoga dana predložila početak pregovora, a Evropsko vijeće je 21. 3. 2024. dalo zeleno svjetlo za otvaranje pregovora. Bosna i Hercegovina nije stekla status pregovarača već je Evropska komisija pod odgodnim (suspenzivnim) uslovom dala preporuku Vijeću EU da donese odluku o otvaranju pregovora.

Sve je to korespondiralo s dolaskom stranaka tzv. Trojke (SDP, NiP i Naša stranka) na vlast, s koje su odstupili SDA i Komšićev DF. Čini se da je došlo do relaksiranja odnosa između hrvatskog i bošnjačkog / bosanskog političkog bloka (Dragan Čović ne opstruira i nema kritičku i omalovažavajuću retoriku kakvu je imao kad je bio s Izetbegovićem i Komšićem u koaliciji). Milorad Dodik i njegov SNSD označeni su od Zapada kao faktor nestabilnosti političke situacije u BiH. Analizirajući relevantne izvještaje i iskaze Evropske unije možemo lako ustanoviti da se svi zastoji i problemi kod približavanja BiH Evropskoj uniji pripisuju ovom političaru. Potrebno je izvršiti ustavne promjene u skladu sa zahtjevom koji je već postavila EU. Komisija traži da se garantuje nezavisnost pravosuđa, uključujući i njegovu samostalnu instituciju (VSTV), reformiše Ustavni sud, uključujući i rješavanje pitanja međunarodnih sudija i osigura provođenje njegovih odluka i garantuje pravna sigurnost, putem uspostave pravosudnog tijela kojem bi bilo povjereno dosljedno tumačenje prava u cijeloj Bosni i Hercegovini. Glavni cilj tih ustavnih promjena je jačanje vladavine prava. One ne korespondiraju s etnizacijom, koju bi svakako domaće političke elite trebale ublažiti.

I Bibliografija

- Balić, L. 2009. Ustavni običaj u Bosni i Hercegovini – osvrt na izbor sudija Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 2009.
- Bieber, F. 2004. The Challenge of Institutionalising Ethnicity in the Western Balkans: Managing Change in Deeply Divided Societies. *European Yearbook of Minority Issues*, 3: 89—107.
- Bose, S. 2002. *Bosnia after Dayton. Nationalist Partition and International Intervention*. London.
- Duraković, N. 2007. *Uporedni politički sistemi*. Pravni fakultet: Sarajevo
- Duvnjak, N. 2002. Virtualna država Bosna i Hercegovina. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. XLV—2002.
- Festić, I. 2004. *Rat, mir i pravo u Bosni i Hercegovini*. Pravni fakultet: Sarajevo
- Izetbegović, A. 2001. *Sjećanja*. Šahinpašić: Sarajevo
- Jović, D. 2023. *Uvod u Jugoslaviju*. Fraktura: Zaprešić.
- Kapidžić, D. 2018. Segmentirani stranački sustav Bosne i Hercegovine, *Političke perspektive : časopis za istraživanje politike*, Vol. 7 No. 1—2: 7—23
- Lijphart, A. 1977. *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. CT: Yale University Press: New Haven.
- Marković, G. 2009. Demokratija na bosanski način. (<http://pescanik.net/demokratija-na-bosanski-nacin/>) (pristupljeno 08. 10. 2024)
- Morlino, L. 2008. Hybrid Regimes or Regimes in Transition? *Fundación para las Relaciones Internacionales y el Diálogo Exterior*, Working Paper 70
- Pobrić, N. 2000. *Ustavno pravo*. “Slovo”: Mostar.
- Stojanović, N. 2009. (Ne)moguća reforma u Bosni i Hercegovini? Iz konsocijacijske ka direktnoj demokratiji. *Puls Demokracije* (Vidjeti takođe: *Bosnia Daily*, 22 December, str. 8—9)
- Šarčević, E. 2009. *Dejtonski ustav: Karakteristike i karakteristični problemi*. KAS: Sarajevo
- Šarčević, E. 2010. *Ustav iz nužde*. Rabic: Sarajevo
- Trnka, K. (ur.) 2009. *Proces odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine*. KAS: Sarajevo
- Trnka, K. 2006. *Ustavno pravo*. Fakultet za javnu upravu: Sarajevo.
- Zgodić, E. 2012. *Teritorijalni nacionalizam – ideologija, zlotvorstvo i alternative*. Univerzitet u Sarajevu: Sarajevo

DAVOR TRLIN
International Burch University Sarajevo

Ethnicization of constitutional law of Bosnia and Herzegovina as a product of the relationship of three political realities

The political elites in Bosnia and Herzegovina are in the process of shaping the constitutional and political system since the beginning of the democratic transition focused on ethnicity. All three sides – Bosniaks, Serbs and Croats – with the strong intervention of the international community, did everything possible the new constitutional agreement should be in accordance with the “agreement of the people”, which can be denoted but with the term “exclusive ethno-cracy”. Dayton Peace Agreement, with Annex 4 of that agreement as the Constitution of Bosnia and Herzegovina, was the final stage of constitutional development in Bosnia and Herzegovina. This legal-political act adopted the principle of constitutiveness of all three peoples and two entities were founded: the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republic Srpska. Alija Izetbegović, president of the Democratic Action Party, and former president of the Presidency of Bosnia and Herzegovina, managed to the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina adopted a decision which established that all constituent peoples equal on the entire territory of Bosnia and Herzegovina. The paper will investigate the degree the influence of political elites on the ethnicization of the constitutional system of BiH. It also answers the question whether the ethnicization of constitutional law was also the goal of the Party of Democratic Action from the beginning.

KEY WORDS: Dayton Agreement, the constitution of nations, entities, constitutional law, ethnicization, Constitutional Court

/ PRIKAZI KNJIGA

PRIKAZ KNJIGE

Općina Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu – studija slučaja genocida nad Srbima u NDH

MILAN RADANOVIĆ

Zagreb: Srpsko narodno vijeće, Jesenski i Turk, 2024., 347 str.

Područje nekadašnje općine Crkveni Bok na Baniji u posljednjih je tridesetak godina privuklo pažnju više povjesničara i istraživača nego ijedno drugo srpsko selo u Hrvatskoj. Povijest Crkvenog Boka u Drugom svjetskom ratu, odnosno u vrijeme postojanja NDH i za vrijeme ustaškog terora i partizanskog otpora tom teroru istraživali su, uz ostale, Ana Požar, Nikola Turajlić, Maja Kljaić Vejnović i Savo Skrobo.

Milan Radanović, povjesničar u Arhivu Srba u Hrvatskoj, dijelu Srpskog narodnog vijeća, objavio je knjigu *Općina Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu – studija slučaja genocida nad Srbima u NDH*. Iako je knjiga podnaslovljena kao “studija slučaja” radi se o knjizi koja svojim opsegom i dosegom znatno nadmašuje takvo atribuiranje. Radi se o monografiji Crkvenog Boka u Drugom svjetskom ratu u kojem je detaljno opisano stradanje stanovništva koje je gotovo beziznimno bilo srpske nacionalnosti. Iako je Radanovićeva knjiga teritorijalnim određenjem teme mikrohistorijska, njen je domašaj makrohistorijske naravi. Autor, naime, pedantno dokumentira zbivanja u Crkvenom Boku, odnosno njegovim naseljima Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok, razinu i gradaciju ustaškog terora nad stanovništvom iz čega proizlazi logičan zaključak da je ustaška politika prema Srbima bila genocidna i to ne samo u namjeri i pokušaju nego i u provedbi i realizaciji. Utoliko je, u vrijeme učestalog javnog osporavanja ustaškog genocida nad Srbima koje već prelazi iz faze revizionizma u negacionizam, Radanovićeva knjiga, pisana neostrasčeno i argumentirano, još važnija.

Stanovništvo Crkvenog Boka je dugo vremena nakon uspostavljanja NDH bilo mirno. Ta općina nije bila ustanička, upravo suprotno. Srpsko stanovništvo

bilo je kooperativno i lojalno prema ustaškim vlastima. Većina stanovnika je već 1941. godine pokatoličena, mjesna Crkva Preobraženja pretvorena je iz pravoslavne u katoličku crkvu, a 1944. osnovana je rimokatolička župa. Stanovništvo je uredno i bez otpora ispunjavalo ekonomske zahtjeve režima i njemačke vojske, a ti su zahtjevi bili temeljeni ponajprije na velikom i bogatom mjesnom stočnom fondu. Do Akcije Crkveni Bok u jesen 1942. godine tek je nekoliko stanovnika otišlo u partizane, partizani na području Crkvenog Boka nisu razvijali svoje aktivnosti, a u ljeto 1942. godine između 200 i 300 stanovnika uredno se odazvalo mobilizaciji u posebne, za Srbe namijenjene, domobranske jedinice. Bez obzira na te činjenice, stanovništvo je bilo izvrgnuto masakrima i internacijama 12 puta za vrijeme Drugog svjetskog rata.

Snaga autorove argumentacije utemeljena je na dokumentima iz tridesetak fondova iz sedam arhivskih ustanova (Hrvatski državni arhiv, Državni arhiv u Sisku, Državni arhiv u Sisku – Sabirni arhivski centar Petrinja, JUSP Jasenovac, Državni arhiv Srbije, Vojni arhiv Ministarstva odbrane Srbije i Arhiv Jugoslavije). Tome treba pridodati također dodatnu, opsežnu, otprije poznatu arhivsku građu, novine te iscrpnu sekundarnu literaturu. Radanović je zasebno izdvojio izvore koje je koristio za izradu popisa žrtava, njih dvadesetak. Popis žrtava i onih koji su poginuli kao pripadnici partizanskog pokreta, sistematiziran u 26 tablica dokumentarno je posebno vrijedan dio knjige. Autor je u poimeničnim popisima objavio 99 žrtava čija imena do sada nisu bila navedena u popisima žrtava Crkvenog Boka, a radeći na spiskovima žrtava upotpunio je i korigirao prethodno poznate podatke. Upravo provjerljivost i kvantiteta korištenih arhivskih izvora na temelju kojih su utvrđeni identiteti žrtava razlikuju Radanovićevu knjigu od drugih knjiga i publikacija o genocidu nad Srbima u NDH. To, naravno, ne znači da su dosad objavljene knjige i publikacije loše ili znanstveno neutemeljene, ali Radanović je identitet većine žrtava potvrdio pomoću najmanje dva ili tri izvora, nerijetko i više.

Nasilje nad stanovnicima Crkvenog Boka započinje već krajem travnja i početkom svibnja 1941. godine. Tada su zabilježena premlaćivanja hapšenja stanovnika srpske nacionalnosti. Iako nasilje počinje ubrzo nakon proglašenja NDH isprva je bilo slabije nego što će biti od 1942. godine i slabije nego što je bilo u obližnjim banijskim mjestima naseljenim Srbima. Mogući razlog za to je i Mijo Baljak, prijeraatni krojač, ustaški povjerenik pa načelnik općine Crkveni Bok provodio “mekšu” politiku ustaškog režima. On je načelnik prestao biti uoči ustaške akcije u listopadu 1942. (Akcija Crkveni Bok). Nije poznato je li

dao ostavku ili je smijenjen. Općina Crkveni Bok jedina je banijska općina iz koje 1941. godine nije bilo protjerivanja Srba u Srbiju i masovnih zločina nad lokalnim stanovništvom.

Stanovništvo Crkvenog Boka ostalo je mirno i nakon što su se 1941. godine dogodili pokolji srpskog stanovništva u NDH te su i dalje iskazivali spremnost da budu lojalni vlasti. Ostali su mirni i većim dijelom 1942. godine, iako je Kozara udaljena samo dvadesetak kilometara, a tada ustaše Srbe masovno odvođe u Jasenovac. Razlog za takvo ponašanje stanovništva Radanović ne vidi samo u njihovom pokušaju kooperativnosti koja im je trebala jamčiti elementarnu sigurnosti nego i u specifičnom smještaju općine. U njenoj neposrednoj blizini su jaki ustaški, domobranski i njemački garnizoni i posade, tamo smješteni posebno zbog blizine Jasenovca i željezničke pruge. Stanovništvu nije jednostavno podići ustanak, a ne može lako ni izbjeći na relativno udaljen partizanski teritorij koji je u to doba i nesiguran, često izložen upadi-ma ustaša, domobrana i njemačke vojske zbog čega je Crkveni Bok svakako bio i talac vlastitog geografskog položaja, odnosno blizine Jasenovca.

Radanović opovrgava tezu da je ustaško nasilje nad civilnim stanovništvom odgovor na partizanske aktivnosti. Njih naprosto u tom kraju nema u vrijeme kada počinje i razbuktava se ustaški teror. Do kraja 1942. godine partizani s Banije ne prelaze u Slavoniju preko Crkvenog Boka, iako im je to najkraći i najjednostavniji put. Do studenog 1942. godine srpska sela u općinama Crkveni Bok i Staza bila su jedina banijska srpska sela kroz koje partizani nisu prolazili, a njihov tadašnji dolazak je odjek ustaške akcije protiv stanovništva iz listopada te godine.

Bez obzira na takvo mirno i za ustaše povoljno stanje, odlučeno je da mjesno srpsko stanovništvo treba biti uništeno i o tome autor piše u četvrtom dijelu knjige naslovljenom kao "Akcija Crkveni Bok" te osobito u poglavlju pod naslovom "Plan za eliminaciju Srba na Baniji i njegova realizacija 1942.", što je i najvažniji dio knjige. U prvoj polovici svibnja 1942. godine u Zagrebu je održan sastanak kojem je predsjedavao Slavko Kvaternik. Na tom je sastanku odlučeno da započne internacija cjelokupnog srpskog stanovništva s područja velike župe Gora u logore Jasenovac i Stara Gradiška. Upravo je na temelju tog sastanka razvidno da je cilj ustaša bilo potpuno uništenje, odnosno eliminacija, srpskog stanovništva s tog prostora. Naime, odlučeno je da treba preseliti cjelokupno srpsko stanovništvo, uključujući i one Srbe koji su se pokatoličili. Tako je odlučeno bez obzira na činjenicu da je lokalno stanovništvo i prema

ustaškim izvorima bilo mirno i lojalno. Dakle, razlog za internaciju stanovništva je njegova etnička pripadnost. Planiranje takve akcije uništenja srpskog stanovništva na navedenom području jasan je znak odustajanja ustaške vlasti od plana (ili pokušaja) bilo kakve asimilacije srpskog stanovništva. Radi se o promjeni ustaške politike s identitetske (iako ni ona nije jamčila fizički opstanak) na pseudobiologijsku. Niti promjena identiteta, odnosno odustajanje od vlastitog srpskog identiteta (pri čemu je vjerska pripadnost jedna od nosivih odrednica identiteta), više ne samo da ne jamči sigurnost nego ni biološki opstanak. Umjesto toga ustaše koriste pseudobiologijski "argument" biologijske pripadnosti srpskoj naciji, a tu kategoriju nije moguće promijeniti pa ni promjenom, odnosno odustajanjem od vlastitog identiteta.

Plan iz sredine svibnja 1942. godine podrazumijeva interniranje Srba iz tri banijska kotara u logor Jasenovac, a ta je internacija planirana prije dovođenja Roma u Jasenovac i prije dovođenja Srba s Kozare u isti logor. Ustaškom akcijom obuhvaćeno je oko tri tisuće ljudi. Izvještaj stožernika za Veliku župu Gora Nikole Ikice te izvještaj Župskog redarstva iz Petrinje jasno navode da je hvatanje i interniranje Srba na Baniji tijekom svibnja 1942. provedeno po nalogu Slavka Kvaternika, a njen je cilj bio eliminacija srpskog stanovništva. Osim toga, Radanović je pronašao još jedan dokument koji potvrđuje postojanje plana za internaciju Srba s Banije u logore u Jasenovcu i Staroj Gradišci, odnosno plana eliminacije Srba s tog područja, a to je izvještaj velikog župana iz Petrinje Dragutina Hadrovića Predsjedništvu Hrvatskog državnog sabora od 9. srpnja 1942. godine.

Prekretnica za Crkveni Bok bila je ustaška akcija iz listopada 1942. godine i općina nakon toga ima mnogo dinamičniju ratnu povijest. U toj akciji ubijeno je oko 60 ljudi, a internirano njih oko tisuću i ona je izmijenila i odnos Srba te općine prema NDH. Radanovićeva je teza da akcija Crkveni Bok nije posljedica stvaranja tzv. sigurnosnog prstena oko Jasenovca nego je ona posljedica odluke vrha NDH da svi banijski Srbi završe u logorima. Ta je akcija iz listopada 1942. jedinstvena i zbog epiloga – njemački vojni predstavnici u Zagrebu prisilili su ustašku vlast da Bočane pusti iz logora, a što se dogodilo koncem listopada. To jasno potvrđuje da su njemački vojni predstavnici imali dovoljnu moć kojom su mogli utjecati na ustaše da iz logora budu pušteni i stanovnici drugih srpskih sela. No, jedinstven epilog je i zato što je reakcija njemačkih vojnih predstavnika na samu akciju bila jedinstvena. Valja napomenuti da je za kratko vrijeme nakon puštanja iz logora od posljedica boravka u logorima umrlo stotinjak mještana.

Nakon Akcije Crkveni Bok u sela bočanske općine će ulaziti sve vojske koje su bile prisutne u tom dijelu Hrvatske. Naklonost većine mještana stekli su partizani i to zato što su se dosljedno borili protiv NDH.

Sela bočanske općine postat će i poprište unutar srpskog ideološkog sukoba i rascjepa, polje svojevrsnog građanskog rata na općinskoj razini među srpskim seljacima. Taj sukob bio je manje dramatičan u usporedbi sa sukobima među Srbima u drugim dijelovima Jugoslavije, a bio je i manje dramatičan nego unutarhrvatski sukob ne samo na razini Hrvatske nego i na razini obližnjih hrvatskih sela jasenovačke Posavine u kojima su ustaše terorizirale Hrvate koji su pomagali partizanima. Glavna točka podjele je odnos prema partizanima s jedne i Samozaštitnoj brigadi Banija, srpskoj po sastavu, s druge strane. Tu je kolaboracionističku jedinicu osnovala njemačka obavještajna služba krajem 1943. godine i njome je htjela spriječiti razvoj partizanskog pokreta u kotarevima Petrinja i Kostajnica. Željeznička pruga Sisak — Sunja — Jasenovac dala je području stratešku važnost. Njemačke trupe lokalnom srpskom stanovništvu nude zaštitu (nakon što su izvele prepade praćene pljačkom i paležom u srpskim selima Crkvenog Boka i Trokuta) ako ono prihvati suradnju s njima protiv partizana. U nadi da će ih ta suradnja zaštititi od ustaša i novih stradanja dio mještana to je prihvatio, a iluzornost te nade rasplinula se 1944. godine kada su ustaše uhapsile i internirale u Jasenovac i više stotina lokalnih Srba, među kojima i brojne rođake pripadnika Samozaštitne brigade Banija.

Sela obilježena tim unutar srpskih rascjepom su Strmen i Ivanjski Bok. Strmen je bio glavno uporište Samozaštitne brigade Banija u sklopu koje je krajem 1943. godine formirana i četnička milicija. Ni nakon sloma brigade partizani u Strmenu nisu imali stalno uporište. U Ivanjskom Boku partizani su naoružali seosku miliciju koja se sukobljavala s četnicima iz Strmena i ustašama iz Puske. U Ivanjskom Boku su partizani imali gotovo apsolutnu podršku stanovništva koje ih je smatralo zaštitnicima od ustaša. U Strmenu podrška Samozaštitnoj brigadi i četnicima nikada nije bila ni blizu takve. U njemu su djelovale i, istina ne snažne, partizanske grupacije. Postojanje četničke milicije je važno i zbog njihove dokumentirane suradnje s ustašama, posebno uoči velikog pokolja.

Nasilje na područje Crkvenog Boka bilo je uvezeno iz vrha NDH. U ovome slučaju lokalni faktor u tome je relativno skroman. To potvrđuje i količina nasilja između Srba Crkvenog Boka i susjednih hrvatskih sela. Radanović navodi da, usprkos pokoljima, pljački i paležu srpskih sela, nije zabilježen ni jedan etnički motiviran zločin Bočana prema susjednim hrvatskim selima. Odnos stanovni-

ka hrvatskih sela prema Bočanima, generalno gledano, nije ni izbliza nasilan onoliko koliko je nasilan odnos vrha ustaške države. Zabilježeni su slučajevi pljačke srpske imovine, a valja istaknuti da su stanovnici Bobovca spriječili likvidaciju Srba uhapšenih u proljeće 1941. godine. Mještani istog sela pružili su utočište srpskim izbjeglicama iz Strmena i Crkvenog Boka koji su uspjeli pobjeći ustašama jasenovačkog zdrugaa koji su 22. kolovoza 1944. upali u bočanska sela, ubili 37 ljudi, a u logor Jasenovac odveli njih 318 (niti jedan nije preživio).

Razmjere katastrofe, odnosno temeljitost genocidne politike koju je proizročio ustaški režim po stanovništvo općine Crkveni Bok razvidan je iz dva navoda autora: većina djece rođena u prve dvije ratne godine nije doživjela kraj rata, a 80 posto žrtava prepada 1944. godine su žene i djeca.

Tihomir Ponoš

PRIKAZ KNJIGE

Vidimo se sutra – sjećanja na događaje u Pakracu 1990. — 1991. godine

ČEDOMIR BOJČIĆ

Valjevo: vlastita naklada, 2024., 112 str.

Čedomir Bojčić bio je član Saveza komunista Hrvatske, odnosno Saveza komunista Hrvatske – Stranke demokratskih promjena. Živio je i radio u Pakracu, a na višestranačkim izborima održanim u proljeće 1990. godine izabran je za predsjednika Izvršnog vijeća Skupštine općine Pakrac što je i bio sve do ljeta 1991. godine, odnosno do početka rata i u Pakracu. Bio je pripadnik struje (ako se o “struji”, s obzirom na pretpostavljenu malobrojnost i realnu nemoć uopće može govoriti) koja se protivila sukobu i ratu, pokušavala očuvati suradnju i izbjeći sukob u Pakracu u vrijeme zaoštavanja političke situacije uoči rata. Ove je godine u vlastitoj nakladi objavio svoja sjećanja na to doba.

Knjiga je nevelika opsegom (112 stranica s kartama i fotografijama), kao i svaka knjiga tog žanra ima ograničenja, riječ je ne samo o sjećanjima nego i osobnom viđenju i interpretaciji zbivanja. Međutim, radi se o vrijednom doprinosu poznavanju i razumijevanju lokalne povijesti u turbulentnom razdoblju čije su posljedice dramatične i korjenite promjene i Pakraca i pakračke regije. Tekst donosi sjećanje i osvrt na pet osnovnih pitanja odnosno tema: život u Pakracu do 1990. godine, rascjep u Pakracu nakon izbora 1990. godine i jačanje hrvatskog i srpskog nacionalizma s posljedičnim intenziviranjem sukoba, rascjep među Srbima u Pakraca na radikalnu i mir(ov)nu struju, kolaps SKH-SDP-a kao političke stranke i organizacije i negativne posljedice transformacije te stranke po Srbe te pokazatelje posljedica zbivanja devedesetih godina prošlog stoljeća.

Život u pakračkom kraju do 1990. godine bio je kao i drugdje, a razlika je bila češće spominjanje stradanja Srba u Drugom svjetskom ratu što je očekivano s obzirom na veliko stradanje Srba, odnosno brojne i masovne ustaške zločine. Ubrzo nakon Drugog svjetskog rata ponovo su se počeli sklapati mješoviti

brakovi. No, postojala je razlika između hrvatskog i srpskog stanovništva u Pakracu, barem kako to vidi autor. Navodi da su Srbi nakon Drugog svjetskog rata “daleko više od Hrvata prihvatili novo uređenje, Jugoslavensku narodnu armiju i Komunističku partiju i više učestvovali u vlasti i politici, a na što su se Hrvati u kasnijim godinama sve više žalili”.

Trenutak preokreta za Bojčića je uvođenje višestranačkog sistema i osnivanje političkih stranaka po nacionalnoj osnovi, “stanje se postepeno pogoršavalo u Pakracu i u ostalim krajevima”, navodi Bojčić. Putokaz “događaja koji su sledili “ je XIV. kongres SKJ, a “uvođenjem višestranačja nestao je stari sistem, a da novi nije stvoren na nekim normalnim odnosima i uz uvažavanje interesa građana. Nove vođe zasnivale su svoju politiku na nacionalnom pitanju i nacionalnim osjećanjima.”

Na izborima su za odbornike mahom izabrani kandidati SKH-SDP-a, zatim Socijalističke stranke Hrvatske, nezavisni kandidati i pet kandidata Jugoslavenske samostalne demokratske stranke. U 13-članom Izvršnom vijeću SO Pakrac bilo je sedam Srba, pet Hrvata i jedan pripadnik “ostalih naroda”, a za predsjednika SO Pakrac izabran je Milan Božić. U vrijeme održavanja višestranačkih izbora (travanj i svibanj 1990. godine) u Pakracu još nisu bile osnovane glavne nacionalne stranke, ni Srpska demokratska stranka niti Hrvatska demokratska zajednica. SDS je osnovan u lipnju 1990. godine kada je na velikom skupu, autor navodi da je bilo oko deset tisuća ljudi, glavni govornik bio predsjednik stranke Jovan Rašković. HDZ je osnovan dva mjeseca kasnije, u kolovozu, na nešto manjem skupu na kojem je glavni govornik bio tadašnji predsjednik Vlade Republike Hrvatske Stjepan Mesić.

Stanje u Pakracu slijedilo je, tvrdi autor, procese u Jugoslaviji, ono se “mijenjalo i kvarilo prateći promjene na nivou zajedničke države”. Stanje u Pakracu je, očekivano, slijedilo i procese u Hrvatskoj. Vrlo brzo započela je dezintegracija Bojčićeve stranke za koju su na izborima glas dali mnogi Srbi u Hrvatskoj. Naime, “politika SDP-a sve više je ličila na politiku HDZ-a, što je kod Srba izazivalo nepovjerenje i strah”. Posljedica toga je sve veći otklon Srba od SDP-a, pa i u Pakracu i okolici, i okretanje prema stranci za koju je na izborima glasao tek manji dio Srba u Hrvatskoj, a to je SDS. Autor izrijeком navodi da su članovi SDP-a bili sve nezadovoljniji strankom koja sve više plovi u nacionalističke vode i ne vodi računa o pogoršanju položaja Srba u Hrvatskoj. Bojčić zaključuje da je vrh SKH-SDP-a procijenio da pored Srba u Hrvatskoj nema dovoljno Hrvata ljevičara te da svoj interes treba usmjeriti prema hr-

vatskom biračkom tijelu. U suprotnom, prijeti mu da bude proglašen antihrvatskom strankom i “tako su Srbi pušteni niz vodu”. Među iznimkama u vrhu SKH-SDP-a koji je to pokušavao spriječiti autor navodi Simu Rajića.

Jačanje SDS-a, kojeg je i na republičkoj razini HDZ doživljavao kao partnera za pregovore o statusu Srba u Hrvatskoj, bilo je vidljivo i na simboličkoj razini. Svakoga kolovoza u selu Dereza održavana je komemoracijama u spomen na žrtve ustaškog terora, a 1990. godine komemoraciju je preuzeo SDS što je izravna posljedica jačanja srpskog nacionalizma.

Da će politika nakon izbora biti uvelike zasnovana na sukobu Bojčiću je moglo biti jasno i nekoliko mjeseci ranije. Tada je na jednom skupu razgovarao sa sekretarom SIZ-a zdravstva u Đakovu Jozom Grizeljom koji je, prema autoru, već bio u HDZ-u. On je Bojčiću tada tumačio politiku novonastale stranke čiji je cilj stvaranje nezavisne i samostalne Hrvatske, i to bez Srba. Grizelj je, navodi Bojčić, kazao da Srbi moraju otići u Srbiju, manji dio u inozemstvo, a Hrvati očekuju da će se Srbi u novim sredinama brzo i lako snaći jer su školovani i žive u civilizacijski višoj sredini. Na njihova mjesta bi došli Hrvati iz prekomorskih zemalja i koji će svojim novcem omogućiti brži razvoj Hrvatske. Za HDZ su sve nove hrvatske stranke bile sestrinske stranke, a SDP i SDS su protivničke pa ih mora pobijediti na izborima.

Lokalnu vlast obnašali su ljudi iz SKH-SDP-a, ali utjecaj nacionalnih stranaka, HDZ-a i SDS-a, ubrzano je snažio u Pakracu. Komunikacija pakračkih ogranaka tih stranaka s gradskom vlašću bila je tek povremena, a čelni ljudi tih ogranaka “više su slušali svoja stranačka rukovodstva i radili na kvarenju postojećih odnosa”. Kvarenje odnosa rezultiralo je sve napetijom atmosferom u Pakracu, zabrinutošću Srba za svoj život i budućnost djece, a pregovori dvije strane za mirno rješavanje sukoba nisu bili u interesu HDZ-a, koji se htio riješiti Srba kao “remetilačkog faktora” u Hrvatskoj, niti “u interesu onog dijela Srba koji su prevareni da JNA može riješiti srpsko pitanje u Hrvatskoj”.

Simboli su bili važno mjesto sukoba i, posljedično, tako je bilo i u Pakracu. Centralna točka sukoba bila je nova hrvatska zastava, bez zvijezde, ali sa šahovnicom. Iako je šahovnica bila u grbu SR Hrvatske, ona je postala u drugoj polovici 1990. godine ključna točka sukoba simbolima. Bojčić navodi nekoliko epizoda iz povijesti Pakraca iz kojih je razvidno prelijevanje te teme i njene žestine s nacionalne na lokalnu razinu. Na Dan općine Pakrac, 15. rujna u spomen na oslobođenje grada u Drugom svjetskom ratu, ministar prosvjete i kulture Vlatko Pavletić trebao je postaviti kamen temeljac za novu školu.

Problem je bio sa zastavom na zgradi SO Pakrac i vlasti su predložile da izvjesi pet zastava: jugoslavensku, hrvatsku bez zvijezde i bez šahovnice i tri zastave naroda kojih je najviše u Pakracu (Srbi, Talijani i Česi). Predsjednik HDZ-a bio je protiv srpske zastave (posredno i češke i talijanske) i inzistirao je da na hrvatskoj zastavi bude šahovnica. Predsjednik SDS-a bio je kategorički protiv isticanja hrvatske zastave sa šahovnicom ističući da su pod takvom zastavu u Drugom svjetskom ratu Srbi klani. Jedina nesporna je bila jugoslavenska zastava i ona je istaknuta na zgradi općine. No, zbog toga što nije izvršena hrvatska zastava (makar s petokrakom) ministar nije došao na polaganje kamena temeljca. Srednja škola gradila se samodoprinosom pa je i zbog toga postala predmet međunacionalnog sukoba. Sredinom 1991. isticao je samodoprinos i bio je potreban referendum ne bi li ga se produžilo. Referendum nije uspio, predsjednik SDS-a govorio je Bojčiću da nije “valjda očekivao da će Srbi graditi zgradu da se u njoj školuju ustaška djeca”, a predsjednik HDZ-a da Hrvati neće davati novac da se u novoj zgradi školuju srpska djeca. Općinske vlasti iskoristile su novousvojeni propis i produžile samodoprinos.

Uoči Dana Republike 1990. godine izvršene su tri hrvatske zastave sa šahovnicom (na zgradi policije, željezničkoj stanici i visoko na kranu gradilišta nove škole). Više stotina Srba zbog toga je prosvjedovali, a skinuta je zastava na željezničkoj stanici. Zastave su bile bitno pitanje i nakon sukoba MUP-a RH i dijela policajaca srpske nacionalnosti u Pakracu početkom ožujka 1991. godine kada je prvi puta intervenirala JNA. U utorak 5. ožujka na zgradi općine istaknuta je hrvatska zastava, a tokom noći pored nje su stavljene jugoslavenska i srpska. Tog dana, a tada se još dogovaralo oslobađanje 15 uhićenih policajaca srpske nacionalnosti, pitanje zastave bilo je centralno pitanje. U tu je zgradu općine 9. ožujka trebao ući potpredsjednik Vlade Milan Ramljak (autor pogrešno piše Mladen), ali je to odbio jer na njoj nije bilo hrvatske zastave. Sastanak je održan u zgradi policije na kojoj je bila izvršena samo hrvatska zastava.

Sve jače nacionalne podjele i etnicizacija simbola bila je vidljiva i o blagdanima. Između stranaka i gradske vlasti bilo je dogovoreno da će prijem za katolički Božić organizirati HDZ, za Novu godinu SDP i SO Pakrac, a SDS za pravoslavni Božić. Na proslavi katoličkog Božića nije se pojavio nitko iz SDS-a koji na koncu “svoju” manifestaciju nije ni organizirao.

Definitivno pucanje jedinstva na području Pakraca Bojčić vremenski smješta u siječanj 1991. i referendum u većinski srpskim selima Novske, Nove

Gradiške i Slavonske Požege s ciljem da se ta sela priključe pakračkoj općini. Radilo se o općinskom prekranju granica, što je bilo u nadležnosti Sabora, u četrdesetak sela čime bi se stanovništvo Pakraca povećalo za 75 posto. Tada se stanovništvo prvi put nacionalno podijelilo na glasanju, “pukli smo po najosjetljivijem šavu – nacionalnom”, zaključuje autor.

Etničkom zaoštavanju (tada na verbalnoj razini) Bojčić je svjedočio i na skupu SDS-a u veljači 1991. u Lipiku na kojem je bio kao jedini koji nije član te stranke. Na tom je skupu “bilo žalosno slušati što se događa Srbima, ali i pokliča u stilu Šešelja”. Bojčić je predložio da u zaključke konferencije uđe i zaključak o potrebi zajedničkog normalnog života Srba s Hrvatima što je predsjedavajući prihvatio, ali zbog čega mu je prigovorio jedan od čelnika SDS-a Jovan Opačić kazavši mu da ne želi živjeti s Hrvatima i u ovakvoj Hrvatskoj i da želi ostati u Kninu, a da ne živi u Hrvatskoj.

Izdvajanje od nekoga i priključivanje nekome bilo je važan element prijeratnog procesa pogoršavanja odnosa, a jedan od ključnih datuma za Pakrac u tome je izvanredna sjednica SO Pakrac na kojoj su vijećnici SDS-a izglasali odluku o pripajanju SAO Krajini. Ustavni sud RH tu je odluku poništio, a stanje u Pakracu je pogoršano.

Linija rascjepa bila je i unutarsrpska i Srbi u vlasti koji su radili na očuvanju zajedničkog života i mira bili su pod sve većim pritiskom Srba protivnika zajedničkog života, sklonih secesiji pa i rješavanju sukoba ratom. Jedan od najutjecajnijih političara SDS-a Goran Hadžić preko novina je poručivao sredinom srpnja da se u Pakracu ne može igrati kolo mira dok se u Borovu i Vukovaru ratuje. Prije toga je SDS Pakraca podnio zahtjev za smjenu predsjednika SO Pakrac i predsjednika IV SO, dakle Bojčića. Predsjednik SO Božić je dao ostavku, umjesto njega je izabran Milan Radaković što je doživljeno kao smjena Hrvata i izbor Srbina koji je nekada bio član SKH, a izabran je na prijedlog SDS-a.

Linija podjela bila je potpuno definirana sredinom kolovoza 1991. godine. Bojčić je 12. kolovoza iz medija saznao da je osnovana Srpska autonomna oblast Krajina — Zapadna Slavonija, a šest dana kasnije, nakon hapšenja liječnika i predsjednika lokalnog HDZ-a Ivan Šretera, odlučio je spavati izvan kuće. Tog dana bio je i na sastanku u Dragoviću na kojem je prvi puta nakon smjenjivanja u ožujku vidio bivšeg šefa policije u Pakracu Jovu Vezmara koji je očito bio vojni zapovjednik pobunjenih Srba, a “Vezmar je istakao da je naša miroljubiva politika u Pakracu loše ocijenjena u Beogradu i da je ona vođena protiv srpskih interesa”. Najavio je i da će sljedećeg jutra biti napadnuti Pakrac,

Daruvar i Podravska Slatina, da će biti oslobođeni za nekoliko sati, stići će JNA koja će držati zaposjednute granice, a navečer će piti pivo u pakračkom hotelu. Bojčić navodi da je Vezmar rekao da za tu akciju imaju naređenje najviših funkcionera u Beogradu. Tako je politika za koju se zalagao Bojčić doživjela potpuni slom.

Bojčić u svojoj knjizi često tek skicira zbivanja, ali i iz tih skica zbivanja, obogaćenih mjestimično gotovo anegdotalnim prisjećanjima, daje doprinos razumijevanju zbivanja, važnosti prelijevanja s makrorazine na mikrorazinu, ali i pristajanja barem dijela lokalnih zajednica na novu, drugačiju politiku zasnovanu na sukobu i razdvajanju. Motiv za pisanje jest i to što se o zbivanjima u Pakracu početkom devedesetih, uoči početka rata u tom gradu, “ni danas ne govori što je tada poduzimano da se smiri situacija; govori se samo iz pozicije sukobljenih strana”.

Bilancu rata Bojčić navodi na kraju: u odnosu na prijeratni broj stanovnika na području tadašnje Općine Pakrac živi tek 46 posto stanovnika, a broj Srba je smanjen na samo 11 posto u odnosu na 1991. godinu.

Tihomir Ponoš

PRIKAZ KNJIGE

Why Humans Fight? The Social Dynamics of Close-Range Violence

SINIŠA MALEŠEVIĆ

Cambridge University Press, 2022., 320 str.

U svojoj najnovijoj knjizi *Why Humans Fight? The Social Dynamics of Close-Range Violence*, Siniša Malešević pruža široku analizu fenomena nasilja iz neposredne blizine, unoseći u raspravu raznovrsne perspektive iz znanstvenih disciplina poput povijesti, sociologije, psihologije, antropologije, politologije, neuroznosti i evolucijske biologije. Pripremno istraživanje za ovu studiju počiva na kombinaciji jednog impresivnog pregleda širokog spektra znanstvene literature i dokumentarnih izvora, na prvom mjestu intervjuua s bivšim borcima koji su zabilježeni tijekom minulih decenija u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Irskoj. Koristeći ovo istraživanje za analizu kolektivnog nasilja – nasuprot nasilja između pojedinaca – Malešević stvara koncept “društvene agresivnosti” (“social pugnacity”), koji definira kao “relacijski, promjenjivi i kolektivni karakter bliske borbe” kojeg oblikuje interakcija strukturalnih faktora i ljudskog djelovanja (str. 8, prijevod D. M.). Malešević postavlja taj koncept kao temelj diskusije o pitanju kako je međuljudsko grupno nasilje operiralo te kako operira danas u različitim prostornim i vremenskim kontekstima.

Malešević ocrtava opseg svoje studije povlačeći dvije ključne distinkcije. Prvo, on razlikuje *nasilje*, koje promatra kao proizvod društvenih odnosa, i *agresiju*, koja je ukorijenjena u fiziološkim i psihobiološkim faktorima. Drugo, on pravi razliku između *sukoba* i *nasilja*, tvrdeći da svi sukobi ne rezultiraju nasiljem. Takav nijansirani fokus omogućuje mu da se usredsredi na manji spektar grupnih sukoba, onih koji eskaliraju u međugrupno nasilje.

Maleševićev rad premošćuje značajne interdisciplinarne praznine, sintetizirajući perspektive koje se rijetko dovode u izravan dijalog. Nadovezujući se na svoja prethodna istraživanja (Malešević 2010, 2013, 2017, 2019), on obogaćuje razgovor o nasilju uključivanjem mikroanaliza i mezorazinskih analiza

“društvene agresivnosti”. Struktura knjige – sa svakim poglavljem fokusiranim na specifična pitanja vezana uz nasilje iz neposredne blizine – pokazuje impresivnu širinu istraživanja i znanstvene refleksije, unoseći saznanja iz različitih područja te na taj način izvlačeći snažne i višestране zaključke.

Maleševićeva knjiga pridružuje se raspravi između dominantnih naturalističkih interpretacija nasilja (onih koje naglašavaju ljudsku biologiju kao temelj nasilnog djelovanja) i mikrosocioloških pristupa, koji nasilje objašnjavaju kroz prizmu složene interpersonalne dinamike. Malešević se priklanja potonjem taboru, ali dodaje strukturalne i organizacijske sile kao ključni faktor objašnjenja, predstavljajući “društvenu agresivnost” kao “situacijski proizvod” oblikovan povijesnim konfiguracijama i društvenom dinamikom (p. 327). Malešević uspješno pokazuje da dominantne naturalističke perspektive često previđaju strukturalnu kompleksnost kolektivnog nasilja, pozivajući na preispitivanje našeg razumijevanja motivacija koje stoje iza grupnih sukoba.

Knjiga je tematski organizirana u jedanaest poglavlja. Svako poglavljje pridonosi Maleševićevoj strategiji postepenog građenja odgovora na pitanje koje uramljuje cijelu studiju, postavljeno u naslovu. Već u 1. poglavljju, Malešević odbacuje neizbježni determinizam temeljenja ljudskog ponašanja na biologiji; dok biologija, po Maleševićevom mišljenju, igra osnovnu ulogu, njegovi zaključci nalažu da socioekonomija, politika, kultura, organizacijske strukture, ideologija, okolišni konteksti i drugi promjenjivi uvjeti stoje iza najvećeg dijela međuljudskog nasilja. U 2. poglavljju nastavlja kritizirati determinističke pristupe (ovaj put ekonomske) sugerirajući da, iako su ekonomski faktori relevantni, osobni interes sam po sebi nije dovoljan da motivira ljude na nasilje iz neposredne blizine. Poglavlja 3, 4 i 5 istražuju uloge ideologije, prisile i individualne motivacije za borbu, uvijek iznova naglašavajući složenost, važnost društvenih okvira i nužnost preklapanja višestrukih faktora za izbijanje grupnog nasilja iz neposredne blizine. Raspravljajući o odnosu ideologije i individualne motivacije, Malešević uvjerljivo postavlja “borbu za druge” motivacijom temeljnijom od ideologije, izводеći važan zaključak da različite ideologije u biti predstavljaju različite načine grundiranja “borbe za druge” kao osnovne konstante međugrupnog nasilja.

U 6. poglavljju, ispitivanjem fenomena *odsutnosti* nasilja – slučajeva kad je nasilje izbjegnuto – Malešević nas dovodi do zaključka da je nenasilje dominantna društvena norma, što je u suprotnosti s teorijama koje međuljudske borbe vide kao prirodno stanje ljudske vrste. Malešević tvrdi da ni nasilje ni

nenasilje ljudima ne dolazi “prirodno”, tj. da i nasilje i njegovo izbjegavanje predstavljaju aktivne, smislene reakcije na konkretne okolnosti. Nastavak Maleševićeve argumentacije u 7. poglavlju svrstava se uz niz studija koje neposredne okolnosti i interpersonalnu solidarnost pozicioniraju iznad ideološke indoktrinacije pri objašnjavanju individualnog učešća u masovnom nasilju, poput klasične studije *Obični ljudi* Christophera Browninga.¹

Nadalje, Malešević istražuje društvenu koheziju i emocionalne reakcije u poglavljima 8 i 9, tvrdeći da sveobuhvatne analize međuljudskog nasilja moraju uzeti u obzir solidarnost na mikro razini, organizacijske strukture te povijesne i kulturne varijabilnosti. U 10. poglavlju tvrdi da emocionalna dinamika koja omogućuje ubijanje iz neposredne blizine nastaje kroz samo nasilje, a ne kroz emocionalne predispozicije svojstvene našoj biologiji *a priori*. I opet, Malešević odbija simplifikiranje i skreće pozornost na složenost – “varijabilnost, nepredviđenost te kontekstualnu uvjetovanost ubijanja” (str. 14, prijevod D. M.). Naglasak na složenost upućuje i njegove poglede na budućnost: u završnom poglavlju Malešević raspravlja o distopijskim svjetovima fiktivnih postapokaliptičnih narativa, kroz koje se obraća na teme *budućnosti* nasilja, koje se rjeđe podvrgavaju znanstvenoj analizi. Malešević povezuje te narative s dugom poviješću teorija koje nasilje među ljudima pozicioniraju kao prirodno stanje stvari – od Machiavellija, Hobbesa i socijaldarvinističke hipoteze o “preživljavanju najjačih” do neorealista i teoretičara kognitivne evolucije. Nakon što je pokazao da je “društvena agresivnost” uvelike ovisna o sociokulturnim, ekonomskim, političkim, ideološkim i organizacijskim kontekstima te stoga beskonačno promjenjiva, Malešević tvrdi da je spektar mogućnosti za našu budućnost mnogo širi od endemski nasilnih distopijskih narativa.

Postignuća Maleševićeve studije su znatna. Sistematskim analitičkim pristupom, temeljitim interdisciplinarnim pregledom literature i efektivnim korištenjem dokumentarnih izvora, autor uspostavlja sliku kolektivnog nasilja kao fenomena koji ovisi o kontekstu, suprotstavljajući se tradiciji oslanjanja na evolucijsku biologiju. Njegove snažne, promišljene kritike monokausalnih teorija naglašavaju potrebu za složenošću u razumijevanju međuljudskog nasilja.

¹ Christopher Browning, *Obični ljudi: 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj* (Beograd: Fabrika knjiga, 2004). Izvorno izdanje: Christopher Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: Harper Perennial, 1992).

Knjiga nije bez svojih slabosti. Ponekad se Maleševićevi argumenti čine previše pojednostavljenima, potencijalno podcjenjujući dubinu raznih disciplinarnih teorija kojima se bavi. *Why Humans Fight?* uvjerljivo postavlja društveni kontekst u srž niza aspekata nasilnog ponašanja, ali takav fokus riskira da se argumentacija učini donekle repetitivnom. Nadalje, Maleševićeva nevoljkost da uključi određena biološka objašnjenja za “društvenu agresivnost” može potkopati robusnost njegovog argumenta, budući da su se naši društveni i razvojni kapaciteti očito razvili kao rezultat evolucijske kompetitivne prednosti čovječanstva – kognitivne sposobnosti; štoviše, ova se široka evolucijska perspektiva međusobno ne isključuje s tezama Maleševićeve knjige, a krajem 1. poglavlja autor i sam spominje osnovnu ulogu biologije (str. 40–43). Naposljetku, manji problemi s uređivanjem, kao što je kronični nedostatak zarezna na odgovarajućim mjestima u tekstu, umanjuju ukupnu kvalitetu publikacije – propust koji se loše odražava na uredničke standarde izdavačke kuće Cambridge University Press, te je predstavljao svojevrzni kamenčić u cipeli tijekom putovanja ovog čitatelja kroz Maleševićevu izvanrednu studiju.

U zaključku, *Why Humans Fight?* predstavlja neuobičajenu analizu nasilja iz neposredne blizine, utemeljenu na impresivnom obimu interdisciplinarnosti i efektivnoj upotrebi dokumentarnih izvora. U domeni studija masovnog nasilja, pozivajući čitatelje da razmotre višestranu prirodu “društvene agresivnosti” unutar kompleksnih strukturalnih i društvenih konteksta, ova knjiga iznimno je važan doprinos te obavezna literatura za svakoga tko izučava taj fenomen.

Danijel Matijević

Centar za istraživanje Holokausta i genocida na jugoistoku Europe i YUFE4-MSCA,

Sveučilište u Rijeci

Sveučilište u Maastrichtu

O autorima

/ Irina Subotić

Profesorica emerita, istoričarka umetnosti, najpre kustos Muzeja savremene umetnosti, zatim Narodnog muzeja u Beogradu, potom profesorica na Akademiji umetnosti i na Odseku za scenski dizajn Fakulteta tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu, i na Arhitektonskom fakultetu i UNESCO-voj katedri za kulturnu politiku i menadžment Univerziteta umetnosti u Beogradu. Bavi se istraživanjima u oblasti istorijskih avangardi i moderne umetnosti.

e-mail: irinasubotic41@gmail.com

/ Ivo Lučić

Rođen u Ravnom 1960., karstolog, novinar i ekološki aktivist. Karstologiju je doktorirao 2009. na Sveučilištu Nova Gorica. Često se bavi načinima na koje sraz tradicijskih i modernih mišljenja i vjerovanja utječu na percepciju Dinarskog krša. Napisao je desetak knjiga, među kojima su najvažnije *Presvlačenje krša* (2019.) i *Značenja krajolika* (2021.). Bio je suosnivač Centra za karstologiju ANUBiH, te je vodio projekt istraživanja, promicanja i zaštite pećine Vjetrenice (1999., 2009.), koja je na temelju toga projekta kandidirana na UNESCO-v Popis svjetske baštine.

e-mail: ivolucic12@gmail.com

/ Sven Milekić

Post-doktoralni istraživač pri CEU Democracy Institute u Budimpešti, gdje istražuje veterane post-jugoslaven-skih ratova u sklopu međunarodnog znanstvenog projekta "The Aggressor: Self-Perception and External Perception of an Actor Between Nations" ("Agresor: Samo-percepcija i izvanjska percepcija aktera između nacija"). Stekao je doktorat povijesti kao stipendist Irske zaklade za znanost na Sveučilištu Maynooth u Irskoj. U svojoj disertaciji bavi se stvaranjem i razvojem veteranskih udruga u Hrvatskoj te načinom na koje su formirale dominantni narativ o ratu 1990-ih. Diplomirao je 2010. na Fakultetu političkih znanosti pri Sveučilištu u Zagrebu.

e-mail: svenmilekic@gmail.com

/ Charles O. Warner III.

Veteran i socijalni antropolog. Doktorand na Odsjeku za socijalnu i kulturnu antropologiju na Katoličkom univerzitetu u Leuvenu (Belgija). Diplomirao je kulturnu antropologiju na Univerzitetu Utah (SAD).

e-mail: charlesoscar.warner@kuleuven.be

/ Mirko Savković

Doktorand na Univerzitetu Ludwig Maximilian u Münchenu. Diplomirao je 2017. na studiju politologije i međunarodnih odnosa na Univerzitetu *Çankaya* u Ankari, i magistrirao na Erasmus Mundus studiju

strateških, obavještajnih i sigurnosnih studija na zajedničkom programu Univerziteta u Glasgowu, Dublinskog gradskog univerziteta i Karlovog univerziteta u Pragu.

e-mail: mirko.savkovic@campus.lmu.de

na Sarajevo School of Science and Technology na predmetu "International law and human rights". Diplomirao je i doktorirao na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Oblasti njegovog naučnog interesa su Državno i Međunarodno javno pravo.

e-mail: davor.trlin@ibu.edu.ba

/ *Nenad Grgurica*

Rođen 23. srpnja 1970. u Splitu. Po struci diplomirani komunikolog i ekonomist. Proučava carinsku povijest i carinsko sfragističko naslijeđe iz svih vremenskih razdoblja i različitih društvenih i političkih okruženja. Objavio više znanstvenih radova i stručnih članaka te sudjelovao na 18 znanstvenih skupova i konferencija na kojima je imao izlaganja o carinskoj povijesti. Autor knjige *Kroz 4700 godina carine* (2007.), koautor izložbe "Carinska uprava Republike Hrvatske 1991. — 2018.", koautor monografije *30 godina carinske službe* (2021.) i kopriredivač knjige *Mirna reintegracija, pobjeda razumom* (2023.). Scenarist dokumentarnog filma "Dubrovački carinski statut iz 1277." snimljenog 2019.

e-mail: nenad.grgurica@gmail.com

/ *Davor Trlin*

Rođen u Splitu 1983. godine, doktor pravnih nauka i docent na predmetima "Constitutional law", "International law and diplomacy" i "Public administration" na Odsjeku za međunarodne odnose i evropske integracije Fakulteta za ekonomske i društvene studije Internacionalnog Burch Univerziteta Sarajevo. Stručni je savjetnik u Centru za edukaciju sudija i tužilaca Federacije BiH. Bio je angažovan i

Upute autorima

Tragovi su znanstveni/naučni časopis za srpske i hrvatske teme koji izlazi dvaput godišnje: u svibnju/maju i u studenom/novembru. Časopis je po svom karakteru multidisciplinaran i interdisciplinaran, pa objavljuje radove iz raznih područja društvenih i humanističkih znanosti, kao što su: povijesne znanosti, političke znanosti, sociologija, filozofija, lingvistika, povijest umjetnosti, ekonomija, etnologija, antropologija, međunarodni odnosi, područne studije i dr. Fokus časopisa je na srpskim i hrvatskim temama u suvremenosti i prošlosti. Od autora se očekuje da pri slanju rukopisa časopisu vode računa o karakteru časopisa i temama kojima se on bavi. Detaljniji opis profila časopisa može se pronaći u uvodniku prvog broja, objavljenom pod naslovom Čemu *Tragovi*?

Uz znanstvene/naučne radove (izvorne i pregledne, te prethodna priopćenja), časopis *Tragovi* objavljuje i studije, eseje, polemičke osvrtne, prikaze knjiga, bilješke o znanstvenim skupovima i događajima, te druge relevantne informacije u vezi s glavnim temama koje obrađujemo. Radovi se objavljuju na hrvatskom i srpskom jeziku, odnosno na onoj verziji tog jezika kojom su napisani. Uz znanstvene članke objavljuju se i sažeci na jeziku na kojem je rad napisan, te na engleskom jeziku, kao i pet ključnih riječi koje najpreciznije upućuju čitatelja u sadržaj rada.

U procesu ocjene rada pred njegovo eventualno objavljivanje u časopisu provodi se postupak višestrukog anonimnog recenziranja rukopisa. Recenzenti su stručnjaci (znanstvenici s odgovarajućim izborom

u znanstveno zvanje) iz područja kojim se rad bavi. Konačnu odluku o objavljivanju – na prijedlog glavnog i odgovornog urednika – donosi uredništvo.

Zaprimanje i uređivanje radova, kao ni njihovo objavljivanje se ne naplaćuju. Prihvaćeni članci se prije objavljivanja uređuju po visokim standardima profesionalizma i etike, uz aktivno sudjelovanje autora u tom procesu.

Slanjem rukopisa *Tragovima* autori (autorice) jamče da rukopis koji su poslali nije u procesu ocjenjivanja za objavljivanje u nekom drugom časopisu ili u zborniku. Ako su dijelovi rada objavljeni u okviru drugih publikacija ili su bili dio doktorskih disertacija, autori moraju označiti te dijelove i navesti punu referencu i opseg istovjetnosti. Autori jamče za izvornost rada, te za poštivanje profesionalnih i etičkih kodeksa. Časopis zadržava pravo provjere izvornosti pomoću anti-plagijatorskih softverskih programa.

Radovi se dostavljaju e-mailom na adresu: tragovi.redakcija@gmail.com.

Poželjno je da radovi budu sljedećih opsega: znanstveni članci koji pretendiraju na status izvornog znanstvenog rada od 8.000 do 11.000 riječi, pregledni članci od 4.000 do 6.000 riječi, osvrti i eseji od 5.000 do 8.000 riječi, a prikazi knjiga od 800 do 1.500 riječi. Studije mogu biti i veće po opsegu. Članke treba predati u elektroničkom obliku, oblikovane onako

kako su formatirani objavljeni članci u našem časopisu. Oni trebaju sadržavati: 1) ime i prezime autora, naslov, sažetak na izvornom jeziku na kojem je rad napisan, pet ključnih riječi, 2) sam rad, koji je podijeljen – ako to autor želi – u pojedina poglavlja, pri čemu autor predlaže naslove poglavlja, 3) popis literature i izvora, 4) naslov rada te sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku, i 5) kratku bilješku o autoru – od najviše tri rečenice – uz koju ide i e-mail adresa autora.

U *Tragovima* koristimo fusnote, a ne endnote. Autori ih trebaju koristiti za navođenje arhivskih i internetskih izvora poput novinskih članaka ili članaka objavljenih na portalima, ali ne i za pune bibliografske jedinice kad se radi o knjigama, člancima u časopisima ili poglavljima. Te bibliografske jedinice navode se u popisu literature na kraju članka. Isto se odnosi i na neobjavljene izvore, kao što su disertacije, pisana izlaganja na konferencijama ili sl.

Grafički prilozi (tablice, grafikoni i sl.) trebaju biti uključeni u sam članak, ako je to moguće. Slike i kompliciraniji vizualni dodaci mogu biti izdvojeni u posebne dokumente i poslani uz članak, s tim što u tom slučaju treba jasno označiti gdje bi ih trebalo objaviti u samom članku. U slučaju uključivanja priloga iz nekog drugog izvora, autori su sami dužni osigurati dopuštenje.

I Citiranje i navođenje literature

Reference u članku treba navoditi u zagradaama ako se radi o člancima, knjigama, zbornicima i neobjavljenim radovima, i to ovako: (Marković, 2016), odnosno (Marković i Petrović, 2016: 32), ili (Marković u Petrović, 2016: 30).

Literatura se abecednim redom i bez rednih brojeva navodi na kraju članka i to ovako:

Za knjige:

Majski, B. (ur.). 1976. *Vukovarska komuna 1945-75*. Turistkomerc. Zagreb.

Za priloge objavljene u zborniku:

Petrač B. i Zmaić K. 2003. Veličina gospodarstva u funkciji robnosti poljoprivrednih proizvoda, u: Štambuk, M. i Šundalić, A. (ur). *Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Zagreb: 195-206.

Za članak u časopisu:

Pejaković, T. 2016. Biološki sastav i starenje stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 1961.-2011., *Hrvatski geografski glasnik*, 78 (1): 125-158.

Za korporativni izvor:

Country Report: Croatia. 2018. Economist Intelligence Unit. London.

Za disertacije koje nisu objavljene kao knjige:

Marko Petrović. 2013. *Politička kultura u doba socijalizma*. Neobjavljena disertacija, Fakultet političkih znanosti. Zagreb.

Za mrežni izvor koji ima autora:

Butković, F: Za izgradnju kanala Dunav-Sava treba nam 850 milijuna eura, Slobodna Dalmacija, 29. veljače 2016. <http://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/303884/butkovic-za-izgradnju-kanala-dunav-sava-treba-nam-850-milijuna-eura>, Pristupljeno: 11. listopada 2016.

Pri navođenju više različitih radova istog autora objavljenih iste godine, koriste se – uz navođenje godine – i oznake a, b,

i sl: npr. (Marković, 2014a) i (Marković, 2014b). Za radove koji imaju više izdanja, a posebno ako je izdanje iz kojeg se citira objavljeno mnogo kasnije od izvorne godine objavljivanja, navode se i godina prvog izdanja i godina onog izdanja iz kojeg autor citira: npr. Kant (1781/2012: 43). Autori moraju osigurati konzistentnost pri navođenju izvora i sastavljanju popisa literature. U popis literature uključuju se samo radovi na koje se autor u članku referira ili ih citira, a ne i oni radovi koji su možda poslužili u procesu zaključivanja ali ih nema među referencama u članku.

/ *Autorska prava*

Autori zadržavaju autorska prava za članke objavljene u časopisu, ali svojim pristankom na objavljivanje daju časopisu pravo prvog objavljivanja u tiskanom i elektroničkom formatu. Uredništvo očekuje da se pri svakom eventualnom daljnjem objavljivanju članaka objavljenih u našem časopisu navede referenca na izvorno objavljen članak, te da se o tome prije objavljivanja informira urednika. Časopis ne dopušta prenošenje većih dijelova ili cijelog članka objavljenog u *Tragovima* trećim osobama (fizičkim i pravnim) bez eksplicitne suglasnosti autora.

/ *Etičnost*

Uredništvo *Tragova* primjenjuje visoke etičke i profesionalne standarde, koji uključuju nultu razinu tolerancije prema plagiranju, falsificiranju, fabriciranju činjenica, namjernom pogrešnom ili manipulativnom navođenju izvora, nenavođenju izvora ili prisvajanju kao svojih tuđih ideja i zaključaka. Ne tolerira se govor mržnje ili omalovažavanje, te bilo

kakav oblik diskriminacije prema drugim autorima. U člancima koji imaju dva ili više autora, odgovornost je na svim autorima da jasno razriješe međusobne odnose u pogledu autorstva, prije nego što rad pošalju u proces odlučivanja za objavljivanje u *Tragovima*. Eventualni sukobi interesa moraju biti jasno naznačeni, a autori moraju poštovati autorska prava drugih autora. Članci koji ne poštuju ta načela neće biti objavljeni u ovom časopisu.

porodica Plavšić / Srbi u Zagrebu / hrvatska
moderna umjetnost / Treveleri / transhumantno
stočarstvo / Hercegovina / Domovinski rat /
branitelji / manjinska prava / veterani / ratovi
devedesetih / Podunavlje / hrvatska vanjska
politika / carina / međugranični promet /
Daytonski sporazum / ustavno pravo

ISSN 2623-8926

9 772623 892003